YAPIT

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

SAYI 49'4 NİSAN - MAYIS 1984 – 300 LİRA

İSKENDER GÖKALP
Ekonomide Düzenleme Kavramı

SUNGUR SAVRAN
Liberalizm, Azgelişmişlik, Devlet

NEDİM GÜRSEL
Şiir ve Masal

MEHMET GENÇ
Osmanlı Ekonomisi ve Savaş

BORATAV – ÖKÇÜN – PAMUK
XIX. yy. Osmanlı Ücretleri

KORKUT BORATAV
Popülizm Üzerine Ek

NURİ KARACAN
Yine Popülizm Üstüne

ÜMİT HASSAN
"İlk Devlet" Neye Yarar?

HALİL BERKTAY
"Tarih Bilinci"mizin Durumu

IONNA KUÇURADI
Bir Toplumbilimleri Sözlüğü

DOST

YAPIT
Toplumsal Araştırmalar Dergisi

Sahibi ve Yayımcısı
Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Kooperatifi
adına Türker ALKAN

Sorumlu Yazıişleri Müdürü
Türker ALKAN

Yazı Kurulu
Türker ALKAN, Halil BERKTAY, Korkut BORATAV, Nuri KARACAN,
Yakup KEPENEK, Çağlar KEYDER, Şevket PAMUK,
Bülent TANÖR, Mete TUNÇAY

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
P.K. 658, Kızılay - Ankara

Yönetim Yeri ve Abone İsteme Adresi
Hanımeli Sokak No: 51/7 Sıhhiye - Ankara
Posta Çeki: 10687-9

Abone Koşulları:
1 yıllık 1.500.– TL
Yurtdışı $ 15

İlanlar
Arka kapak: 20.000.–, İç sayfalar, tam sayfa: 15.000.–, yarım sayfa: 7.500.–
çeyrek sayfa: 3.500.– TL.

Dizgi - Baskı ve Cilt:
Olgaç Matbaası
18 51 35 – 18 17 63 Ankara

Kapak Düzeni
Ümit ÖĞMEL

Kapak Baskısı
ÜNAL OFFSET 29 62 47/30 64 86

İKİ AYDA BİR ÇIKAR

YAPIT

SAYI 49' 4 NİSAN/MAYIS 1 9 8 4

3	Yazı Kurulu	SUNUŞ
5	İskender Gökalp	EKONOMİDE DÜZENLEME KAVRAMI
20	Sungur Savran	YENİ LİBERALİZM, AZGELİŞMİŞ KAPİTALİZM, DEVLET
33	Nedim Gürsel	NÂZIM HİKMET VE HALK MASALLARI
52	Mehmet Genç	XVIII. YÜZYILDA OSMANLI EKONOMİSİ VE SAVAŞ
62	Korkut Boratav, Gündüz Ökçün, Şevket Pamuk	OSMANLI ÜCRETLERİ VE DÜNYA EKONOMİSİ, 1839 - 1913

İLETİŞİ

77	Korkut Boratav	POPÜLİZM ÜZERİNE BAZI EK NOTLAR
81	Nuri Karacan	YİNE POPÜLİZM ÜSTÜNE

KİTAPLAR

84	Ümit Hassan	«İLK DEVLET» NEYE YARAR ?
99	Halil Berktay	BİZİM «TARİH BİLİNCİ»MİZ NE DURUMDA ?
109	İoanna Kuçuradi	BİR TOPLUMBİLİMLERİ «SÖZLÜĞÜ»
111		BİZE GELEN YAYINLAR

YAZARLAR HAKKINDA

Halil BERKTAY : S.B.F. eski asistam/araştırma görevlisi. Kitapları : **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü** (1983), **Kabileden Feodalizme** (1983). Çeşitli dergi ve gazetelerde makaleleri var.

Korkut BORATAV : S.B.F. eski öğretim üyesi, Prof. Dr. Kitapları : **Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı** (1966), **Türkiye'de Devletçilik** (1974), 1982), **Gelir Dağılımı** (1969, 1972, 1980), **Sosyalist Planlamada Gelişmeler** (1973, 1982), **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm** (1980, 1981), **İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları** (1983).

Mehmet GENÇ : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türkiye İktisat Tarihi Enstitüsü'nde uzmanlıktan emekli; halen Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinde, İktisat Tarihi öğretim görevlisi. «Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve İktisat» konulu kitabı üzerinde çalışmalarını sürdürüyor.

İskender GÖKALP : Lisans : İTÜ Makina Mühendisliği (1974); doktora : Docteur es (d'Etat) sciences physiques (Paris VI, 1981). Halen CNRS'de — Fransız «Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi»nde — araştırma görevlisi.

Nedim GÜRSEL : Öykü yazarı, eleştirmen, araştırmacı. Doktora tezi : «Modernité et tradition dans les poésies contemporaines turque et française» (Paris, Sorbonne Üniversitesi, 1979). Eleştiri kitapları : **Şeyh Bedreddln Destanı Üzerine** (1978), **Çağdaş Yazın ve Kültür** (1978). 1980'den beri, Fransa'da, CNRS'de araştırma görevlisi.

Ümit HASSAN : Ankara Üniversitesi S.B.F. «Siyasal Teoriler» bilim dalı öğretim üyesi; Yar. Doç. Dr.. **İbni Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi** (1977, 1982) yanısıra, **S.B.F. Dergisi**'nde, **Toplum ve Bilim**'de ve **Yapıt**'ta çıkmış makaleleri var.

Nuri KARACAN : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi, Prof. Dr.. Türkçe ve İngilizce olarak 35'i aşkın makale, tebliğ ve monografisi yayımlandı.

İoanna KUÇURADİ : Felsefe profesörü. Aralarında **İnsan ve Değerleri** (1971), **Ethik** (1977), **Sanata Felsefeyle Bakmak** (1980), **Çağın Olayları Arasında** (1981)'in de bulunduğu sekiz kitabı, çok sayıda makale ve incelemesi var.

Gündüz ÖKÇÜN : A.Ü.S.B.F. öğretim üyesi, Prof. Dr.. Aynı fakültenin eski dekanı ve eski dışişleri bakanı. Devletler Hususî Hukuku, Uluslararası Ekonomik Hukuk, İktisat Tarihi alanlarında araştırmacı. Yazarı ve editörü olduğu kitaplardan bazıları : **Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir** (1968), **Osmanlı Sanayii - 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki** (1970), **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye** (1971).

Şevket PAMUK : A.Ü.S.B.F. eski öğretim üyesi, Yar. Doç. Dr.; halen ABD'de, Villanova Üniversitesi Ekonomi Bölümünde Asst. Prof.. Mart 1984'te çıkan ilk kitabı **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**'ten önce, **ODTÜ Gelişme Dergisi**'nin Türkiye İktisat Tarihi Özel Sayıları'nda, **Toplum ve Bilim**'de, **The Journal of Economic History**'de, vb., makaleleri yayımlandı.

Sungur SAVRAN : İ.Ü. İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi. Halen çalışmalarını Fransa'da sürdürüyor.

Sunuş

Yapıt'ın Şubat - Mart aylarını kapsadığı için Şubat'ın ilk günlerinde çıkması gereken 3. sayısı, üç haftayı aşkın bir sarkmayla, ancak 25 Şubat dolaylarında piyasaya ulaştı. Ne Yazı Kurulunun, ne de yayımcımızın zerrece payı olmayan ve sadece eski matbaamızdaki bir dizi teknik aksaklıktan kaynaklanan bu gecikmenin, okuyucularımız arasında derginin devam edip etmeyeceği konusunda belli bir endişeye yol açtığını, üzülerek öğrendik Oysa gerçek durumumuz uyanan izlenimin o kadar tersi ki, böyle sorulara muhatap olmasaydık, normal yayınımızı sürdüreceğimizi duyurmak aklımıza bile gelmezdi doğrusu! Bu iyimserliğimizin çok basit iki nedeni var : Birincisi, Yapıt'ın baskı adedinin yüzde 80 - 85'i kadar bir düzenli satışa oturmuş gözükmesidir. İkincisini ise, daha önce 2. sayının «Sunuş» notunda sevinçle kaydettiğimiz, kaliteli ve bol yazı akışı olayının, bizim umutlarımızın da ötesinde ve âdeta güçlenerek sürmesi oluşturuyor.

Düşünce hayatımızın bu seçkin ürünlerinden, elinizdeki 4. sayıya alabildiklerimiz, artık alışmaya başladığımız üzere Ekonomi ve Tarih alanlarında yoğunlaşmakta. Saf şekliyle Ekonomi'yi, İskender Gökalp'in ve Sungur Savran'ın makaleleri ile Korkut Boratav'ın ve Nuri Karacan'ın iletişileri temsil ediyor. «Ekonomi Politiğin eleştirisi» diyebileceğimiz teorik dalın bazı temel kavramlarını, geçen sayımızda Nail Satlıgan gözden geçirmişti. Gökalp'in aşağıda okuyacağınız çalışması ise, «düzenleme» kavramı aracılığıyla serbest rekabetçi kapitalizmin işleyişi/krizleri ile tekelci kapitalizmin işleyişi/krizlerini karşılaştıran yönüyle, benzer bir netleşme - toparlama - hatırlatma çabasının yansıması. Öte yandan aynı yazının özellikle çağdaş tekelci kapitalizmi büyüteç altına sokan bölümü, Sungur Savran'ın, tam da tekelci kapitalizmin varlığı nedeniyle çağımızda azgelişmiş ülkelerin devlet müdahalesi olmaksızın kendi sermaye birikimlerini gerçekleştiremeyecekleri doğrultusundaki argümanı için iyi bir hazırlık niteliğini taşıyor. Gerek Gökalp, gerekse Savran, devletin rolünün «işçi ücretlerine müdahale» boyutunun değişik somutlanışları üzerinde de duruyorlar ki, bu tema, Korkut Boratav'ın Yapıt'ın ilk sayısındaki incelemesiyle başlayan «popülizm» tartışmasının da nirengi noktaları arasındadır - bu özellik, Boratav ile Karacan'ın Haldun Gülalp'e ve birbirlerine verdikleri son yanıtlarda da gözlenebiliyor.

4. sayımızdaki Tarih (daha doğrusu, Ekonomik ve Toplumsal Tarih) yazılarına gelince... Bunlardan, deyimin gerçek anlamıyla yeni bilgi üreten, yani toplumsal bilimlerin bugüne dek fazla girilmemiş, nisbeten bâkir bölgelerine dalan iki tanesi, yakında yabancı dillerde de basılacak olmalarına karşılık, dünyada ve Türkiye'de ilk defa Yapıt'ta yayımlanıyor. Yıllardır önde gelen Osmanlı tarihi uzmanlarımızdan olan fakat akademik çevreler dışında pek tanınmayan Mehmet Genç, Osmanlı tarihinin en karanlık dönemini meydana getiren XVII. ve XVIII. yüzyıllardan ikincisi hakkında ortaya attığı tezlerle, sa-

nırız, az yazdığı fakat her yazdığının klasikleştiği şeklindeki ününü pekiştirecektir. Eğer *Genç'in bu makalesinden, Osmanlı toplumunun XVIII. yüzyılın ilk yarısında meta üretimi ve mübadelesinin belli bir yaygınlaşmasına, belli bir sermaye birikimine, genişleyen bir manifaktür sektörüne, vb. tanık olduğu ve fakat bu başlangıçların, —özetin özeti— Avrupa'nın elde etmiş bulunduğu siyasî - askerî üstünlük yüzünden söndürüldüğü gibi bir yargı* türetilebilirse, *bunun, XVIII. - XIX. yüzyıl Türkiye'sinde kapitalizme geçiş adımlarının* tamamen bir iç dinamik (yokluğu) meselesi olarak *hiç görülmediği yolundaki bir kanaate adamakıllı ters düşmesi nedeniyle, azgelişmişlik sürecimiz üzerinde çalışanlar arasında yeni bir «al baştan»ı körükleyeceğini umarız. Bilindiği gibi bu konudaki araştırmaların önemli bir sorunsalı da, ülkemizin gelişen dünya kapitalist sistemiyle tâyin edici bütünleşmesinin tam olarak nasıl ve ne zaman gerçekleştiğidir. 1960'lı yıllarda bu soruya daha çok «1838 Ticaret Sözleşmesi ve Tanzimat ile» cevabı veriliyordu; 1970'lerde ise, azgelişmişliğe itilme «kader»imizin daha XVI. yüzyılın ikinci yarısında, hattâ Yerasimos'a bakılırsa Bizans'ın İtalyan tüccar şehirlerinin nüfuzu altına girdiği IX. yüzyılda çizilmiş olduğu görüşünün kuvvet kazandığı söylenebilir. Şimdi bir yandan Mehmet Genç'in, diğer yandan ortak incelemelerinde Korkut Boratav, Gündüz Ökçün ve Şevket Pamuk'un, bütünleşme ânının tekrar daha geç aşamalara kaydırılmasını gerektirecek imâlarda bulunmalarının, çeşitli yankıları dâvet etmesi beklenebilir. Boratav - Ökçün - Pamuk makalesinin, ayrıca, ücret görülen her yerde emek - sermaye çelişmesi ve meta ekonomisi görülen her yerde kapitalizm keşfetmeye karşı teorik tutumu; bu çizgide, Yakın Doğu ekonomik tarihçiliğinin belli başlı isimlerinden Charles Issawi'ye getirdiği düzeltme; periferileşme serüvenimizin iki farklı aşamasında başlıca emperyalist karşıtımız kimliğine bürünen İngiltere ve ABD ile aramızdaki ücret düzeyi açıklarının genişlemesi ile somutlanan bir «göreli gerikalmışlığın derinleşmesi» olayına parmak basışı; nihayet, bizde az rastlanan bir ekip çalışması örneğini ifade etmesi, vb. yönleriyle de, üstünde uzun uzadıya düşünmeyi teşvik edeceği inancındayız. «Kitaplar» bölümümüzdeki diğer Tarih yazılarımızdan birinde, Ümit Hassan, çağdaş antropolojinin sınıfsız, siyasetsiz, devletsiz bir ilkel toplum aşamasını kâh resmen, kâh fiilen yoketme eğilimiyle kavgasını, bu sefer Anglo-Sakson dünyası dışından bir örnek üzerinde sürdürüyor. Halil Berktay'ın hedefi ise, Anadolu Uygarlıkları Sergisi münasebetiyle, yerli tarih anlayışlarının sorunları. Berktay, Yapıt'ın 1. sayısında, Hassan ise 2. sayısında, sözünü ettiğimiz konulara el atmışlardı.*

Yapıt'*ın ilk sayısının bu köşesinde, «... araştırmacıların pek üzerinde durmadıkları kültür sorunları da, toplumsal ve tarihsel boyutlarıyla, dergimizin sayfalarında yer alacak» demiştik. Bu sözümüzü, Nedim Gürsel'in aslında 1984 başlarında elimize geçmiş olan değerli incelemesiyle tutabilmekten mutluyuz.*

YAZI KURULU

İSKENDER GÖKALP

Ekonomide Düzenleme Kavramı

Düzenleme *(régulation)* kavramının makroekonomik analizin teorik araçları arasına katılması oldukça yeni. Kavramın ilk kapsamlı uygulaması, 1976-77 yıllarında, Fransız Başbakanlığına bağlı bir araştırma merkezi olan CEPREMAP[1] çalışanları tarafından üretilen dört ciltlik ve bin sayfayı aşan «Approches de l'inflation: exemple français»[2] araştırmasında yapıldı. Yine 1976 yılında Michel Aglietta'nın düzenleme kavramı ABD ekonomisine uygulayan *Régulation et Crise du Capitalisme* başlıklı kitabı yayınlandı.[3]

(1) Centre d'Etudes Prospectives d'Economie Mathématique Appliquée à la Planification.
(2) Enflasyona yaklaşımlar : fransız örneği.
(3) M. Aglietta, **Régulation et Crise du Capitalisme** (Calmann-Lévy, 1976, Paris). Kullanacağımız diğer başlıca çalışmalar şunlar olacak: Benassy, Boyer, Gelpi, Lipietz, Mistral, Munoz, Ominami, «Approches de l'inflation: exemple français», CEPREMAP - CORDES, Aralık 1977; Boyer, «Rapport salarial et formation des salaires», CEPREMAP - 7805, 1978; Benassy, Boyer, Gelpi, «Régulation des économies capitalistes et inflation», CEPREMAP - 7808, 1978; Boyer, Mistral, **Accumulation, Inflation, Crises,** PUF, 1978; Lipietz, **Crise et Inflation, Pourquoi?,** Maspero, 1979; Boyer, «La crise actuelle: une mise au point en perspective historique. Quelques reflexions à partir d'une analyse du capitalisme français en longue période», **Critique de l'économie politique,** p. 5 - 113, Avril - Septembre 1979; Lipietz, «La double complexité de la crise» **Les Temps Modernes,** juin 1980; Lafont, Leborgne, Lipietz, «Redéploiement industriel et espace économique: une étude inter-sectorielle comparative», CEPREMAP - DATAR, 1980; Boyer, «Les transformations du rapport salarial dans la crise: une interprétation de ses aspects sociaux et économiques», **Critique de l'économie politique,** p. 185-228, Avril - juin 1981.

Anlaşılacağı gibi, düzenleme kavramı, gelişmiş ülkelerin somut koşullarında üretilmiş bir kavram. Buna rağmen bu kavramın gelişmekte olan ülkelerde de uygulaması yapılmadı değil. Örneğin Carlos Ominami düzenleme kavramını Şili'ye uyguladı[4]. Diğer bir çalışmada ise, ekonomik kriz ve uluslararası işbölümünün yeni biçimleri bu kavram çerçevesinde tartışıldı[5].

Uygulama alanı hayli geniş olan düzenleme kavramının, yazının hemen başında bir tanımını vermek gerekirse : bir toplumun ekonomik yapılarını ve toplumsal ilişkilerini veri alarak, yürürlükteki birikim modelinin kararlılığını sağlayan ekonomik ayarlamaların ve kurumsal biçimlerin bütünü, düzenleme olarak adlandırılabilir. Yazının ileriki bölümlerinde göreceğimiz gibi, düzenleme kavramının gücü ve orijinalliği, ekonomik düzeyi politik/kurumsal düzeyle sıkıca ilişkilendirmesinden ve dolayısıyla da tarihsel hareketi tekil belirlenmelerle açıklayan indirgeyici yaklaşımlara geçerli bir alternatif oluşturmasından gelmektedir.

Yazının ilk bölümünde, düzenleme kavramının genel bir tanımını verdikten sonra, bu tanımı altı nokta etrafında açacak ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden günümüze kadar gözlenen iki ana düzenleme tipini kısaca tanımlayacağız. Bunlardan birisi olan *rekabetçi düzenlemeyi* oluşturan ekonomik ayarlamalar ve kurumsal biçimler bütününü, ikinci bölümde etraflıca geliştireecğiz. 1929 - 30 krizinden sonra ABD'nde, II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde hakim düzenleme olarak ortaya çıkan *tekelci düzenlemenin* temel özelliklerini üçüncü bölümde aktaracağız. Dördüncü ve son bölümde ise düzenleme kavramı ile kriz kavramını ilişkilendirip, tekelci ve rekabetçi düzenlemelerin özgün *birikim modellerini* ve özgün *küçük* ve *büyük krizlerini* devreye sokacağız.

Düzenleme kavramının, ABD'nin ve gelişmiş Avrupa ülkelerinin son yüz elli yıllık gelişme tarihlerini bütünsel olarak anlamamıza yardımcı, etkin bir kavram olduğuna inanıyoruz. Fakat her kavram için olduğu gibi, düzenleme kavramı için de *uygulanabilirlik sınırlarının* gözden kaçırılmaması gerekir. Bu sınırlardan özellikle iki tanesi üzerinde etraflıca düşünmeye gerek olduğunu sanıyoruz. Birinci sınır, kavramın mekânsal uygulanabilirlik sınırıdır. Daha açıkçası, düzenleme kavramının gelişmekte olan ülkelere (örneğin Türkiye'ye) uygulanabilirliğinin daha derinden araştırılmasında yarar olduğunu sanıyoruz. (Bu yönde bir araştırmayı, Fransız Ulusal Araştırma Merkezi CNRS'in desteklediği ve Türkiye ekonomisinin 1960 - 1980 dönemini ve sonrasını inceleyen bir araştırma projesi dahilinde yapmaya çalışıyoruz.)

(4) C. Ominami, «Croissance et stagnation au Chili : éléments pour l'étude de la régulation dans une économie sous - développée.» Thèse, Nanterre - Paris X, 1980.

(5) C. Ominami, R. Haussmann, «Crise et internationalisation : de la rupture de l'accumulation intensive dans le centre à l'hétérogénéisation de la périphérie», note ronéotypée, CEREM - CEPREMAP, 1981.

İkinci sınır ise kavramın zamansal uygulanabilirlik sınırı, yani Batı ülkelerinin bugün içinde bulundukları krizin ve ufukta ilk huzmeleri yavaş yavaş gözüken kriz sonrasının, düzenleme kavramının ana avrsayımlarına getirdiği sınırdır. Bu ikinci sınır her ne kadar esas olarak gelişmiş ülkeleri ilgilendiriyor gözüküyorsa da, uluslararası *her türlü ilişkinin (değişimin)* giderek daha yoğun ve ânında (instantané) bir nitelik almasının, yukarıda sözü edilen kriz sonrasının ana ögesi olacağı göz önünde tutulursa, zamansal uygulanabilirlik sınırının gelişmekte olan ülkeleri de ilgilendirdiği anlaşılabilir.

DÜZENLEME KAVRAMININ GENEL TANIMI

Giriş bölümünde kısaca değinildiği gibi, «düzenleme»den anlaşılan, üretimle toplumsal talep arasında sağlanan dinamik uyum, yani veri toplumsal ilişkiler, kurumsal biçimler ve yapılarla eklemlenen ekonomik ayarlamaların bütünüdür. Bu tanımı altı nokta ile açalım.

1. Düzenleme kavramı çerçevesinde ekonomik sistemin *bütünsel işleyişi*, özgül ekonomik ayarlamaların bileşkesi olarak algılanmaktadır. Bilindiği gibi, bu anlayışın tersine, neo - klasikler bütün pazarlar için geçerli ve aynı olan bir ayarlama ilkesinden kalkarlar : arz ve talep yasası emek, meta ve para pazarlarında hep aynı biçimde işler ve değişime giren miktarları ve fiyatları bütünsel olarak belirler. Burada aktarılmaya çalışılan görüşe göre ise, her bir pazardaki ekonomik ayarlamaların belli bir özerkliği olan özgül yapılar ya da kurumlardan türedikleri ve genelgeçer bir mekanizmaya indirgenemeyecekleri savunulmaktadır.

2. İkinci nokta, düzenlemenin uygulandığı ekonomik sistemin sınırlarının belirlenmesidir. Bu konuda iki ayrı görüşten bahsedilebilir. Bunlardan birine göre kapitalizm dünya düzeyinde bir bütündür. Dolayısıyla, belli bir toplumsal kuruluşta ortaya çıkan dinamik, mantığı ancak dünya çapında tanımlanabilecek mekanizmaların uzantısından başka bir şey olamaz. Diğer görüşün analiz çerçevesi ise, ekonomik analizde ilk adımın oluşturulmasına yetecek kadar özerkliği olan ulusal bütündür. Düzenleme kavramı çatısı altında, sermaye birikimi, ücretlilik ilişkisinin oluşması ve örgütlenmesi, devletin ve pazar mekanizmalarının ulusal niteliği gözönüne alındığında, yukarıdaki ikinci görüş kabul edilecektir. Fakat örneğin Türkiye gibi bir ülkenin incelenmesinde, uluslararası işbölümü gibi «dünya çapında» kavramlara başvurmanın gerekeceği açıktır.

3. *Bütünsel işleyiş tarzından* bahsedilebilmesi için, hakim bir düzenlemenin varlığı farzediliyor demektir. Hakim düzenleme ise genellikle, başka bir düzenlemenin bir veya birkaç ögesiyle birleşmiş, eklemlenmiş durumdadır. Öte yandan, tarihsel araştırmalar, bir hakim düzenleme biçiminden diğerine geçişin çok yavaş olduğunu göstermektedir. Ayrıca, yeni bir düzenlemeye ait yapı ve kurumların ortaya çıkmasıyla, bu düzenlemenin hakim düzenleme olarak yerleşmesi arasında uzunca bir zaman aralığı vardır.

4. Tarihin her anında, özel bir düzenleme oluşturan ekonomik ayarlamalar gözlemlenmiştir. Ama önemli olan, bir düzenlemenin asgari tutarlılığının olması, yani sistemin görece istikrarlı evrimini ve kurumsal biçim ve yapılarının korunmasını sağlayabilmesidir. Bir düzenleme tipi, uzun dönemde bütünsel bir işleyiş tarzı sağlayamıyorsa, o düzenleme ekonomik ayarlamaların geçici bir birleşiminden başka bir şey olamaz.

5. Açıktır ki bu şekilde tanımlanan istikrar, görelidir. Düzenlemenin işleyişi toplumsal ilişkilerin niteliğini, çatışmaların şiddetini ve güç oranlarını değiştiren sürekli hareketler doğurur. Yukarıda sözü edilen istikrarlı/mükemmel düzenleme, teorik analizi kolaylaştıracak bir şemalaştırmadan başka birşey değildir. Somut süreçler son derece daha karmaşıktırlar ve sürekli olarak iki dinamiğin çekişmesi şeklinde gözükürler: düzenlemenin içsel dinamiği ve tarihsel hareket dolayısıyla düzenlemenin değişiminden doğan dışsal dinamik. Bunun bir örneği, XIX. yüzyılın son yarısında rekabetçi düzenlemenin işleyişinden doğan toplulaşma hareketidir; daha sonra yeni hakim düzenlemeyi oluşturacak tekelci düzenleme, bu temel üzerinde gelişecektir.

6. Düzenleme ile kriz arasındaki ilişkiye gelince; ileride daha etraflıca göreceğimiz gibi, boyutları ve alanları açısından iki türkapitalist kriz vardır: devresel (veya küçük) krizler, önceden birikmiş ayarsızlıkları düzelten mekanizmaların ifadesidirler ve bu nedenlerle yürürlükteki düzenlemenin devamını gösterirler. Büyük krizler ise düzenlemenin varolan biçiminin yetersizliğini, uygunsuzluğunu açığa çıkarırlar ve genellikle istikrarsız bir düzenlemeden başka bir düzenlemeye geçişi haber verirler.

Düzenleme kavramından anlaşılanları böylece özetledikten sonra, kapitalist üretim tarzında şimdiye kadar rastlanılan iki düzenlemenin (bunların rekabetçi ve tekelci düzenlemeler olduklarını yukarıda söyledik) temel niteliklerini özetleyelim. Bu iki düzenlemenin kapsamlı tartışmasına ilerideki bölümlerde gireceğiz.

Rekabetçi düzenlemenin dayandığı üç niteliği şöyle sıralayabiliriz:

1. İşgücünün kullanım ve ücretlendirilmesini kişisel iş kontratının süresiyle sınırlı yapan ve pazarın oyunlarına bağımlı kılan ilişkinin yasallaştırılması;

2. Üretimin yapısı «atomistik» olmasa bile, kapitalistler arasında esas olarak fiyatlara dayalı bir rekabet tipinin varlığı;

3. Önemsiz olmasa bile, devlet müdahelesinin azlığı.

Rekabetçi düzenleme, başlıca, fiyatların esnekliğine dayalı ayarlamalarla nitelenebilir. Fiyatlar, klasik şemaya göre, talebin (veri fiyatlarla) arzdan az veya fazla olmasına tepki göstererek, arz ve talep arasındaki dengeyi sağlamaya yönelirler.

Tekelci düzenlemede ise yeni kurumsal biçimler (örneğin, önceki tipin yerine oligopolistik tipte bir rekabet, malî kurumların merkezîleşmesi, iş kontratının giderek kişisel niteliğini kaybetmesi ve toplu sözleşmelerin yayılması), yeni fiyat ve ücret oluşma yolları getirirler. Fiyatlar «yönlendirilmiş» veya «idare edilen» fi-

yatlar haline gelirler. Ücretlerin evrimi, işçi niteliği ne olursa olsun, tüm üretim dallarında giderek birbirine daha fazla paralel olur. Aynı zamanda, ücretler hayat pahalılığı artışını ve ikinci bir aşamada da verimlilik artışlarını içerirler.

Tekelci düzenlemede, fiyatların pazarın dengesizlikleri karşısında göreli bir bağımsızlık kazanması, bazı toplumsal yöntemlerin varlığını farzeder. Örneğin, konjonktürel kamusal harcama politikaları, dolaylı ücretin yayılması, işsizlik sigortası, yaygınlaşan kredi düzeni, talebin dalgalanmalarını azaltmaya yardım ederler.

Aslında, ileride göreceğimiz gibi, iki düzenleme tipi arasındaki bu kuramsal karşıtlık, çelişkili ve bazı «geri dönüş»leri dışlamayan uzun bir tarihsel süreci kapsar.

REKABETÇİ DÜZENLEMENİN GENEL ÖZELLİKLERİ

XVIII. yüzyılın sonunda Avrupa'da hukuksal ve kurumsal alanlarda çıkarılan yasaların bütünü, kapitalist ekonomiye geçişin ögelerini oluştururlar. Bir yandan doğrudan üreticinin feodaliteden devralınan bağlardan tam olarak kurtulması, öte yandan serbest teşebbüsün özgürlüğü ve nihayet doğrudan üreticilerin birlik kurmalarının yasaklanması, bu sürecin önemli aşamalarını oluşturur.

Temel özellikleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açıkça gözlenen rekabetçi düzenlemede, ekonomik ayarlamalar piyasanın bütünsel işleyişi ile belirlenir. Teorideki saflık ayarlamalarda her zaman görülmese bile, istatistikî araştırmalar, örneğin, nominal fiyatların piyasanın dalgalanmalarından etkilendiğini açıkça ortaya koymaktadırlar. Aynı istatistikî veriler, üretimle fiyatlar arasında olduğu gibi, sanayi malları fiyatları ile yatırımlar ve hayat pahalılığı ile tüketim arasında da çarpıcı bir eşzamanlılık olduğunu gösterirler.

Rekabetçi düzenlemede ücret, ayarlanmaları emek pazarının işleyişine bağlı olan bir malın fiyatını oluşturur. Burada da istatistikler, sınaî konjonktürün nominal ücretin oluşmasındaki önemini ortaya çıkarmaktadır : genişleme dönemlerinde nominal ücret artar, ekonomik faaliyetin kısılması dönemlerinde ise azalır.

Diğer taraftan, rekabetçi düzenlemenin bir başka özelliği de devletin (tümüyle pasif olmasa da) pazar mekanizmalarının işleyişine müdahalesinin az olmasıdır. Bu açıdan tek değişikliğe, savaş zamanlarında rastlanır.

Rekabetçi düzenlemede genişleme ve kriz dönemlerinin birbirini izlemesi, bu tür bir ekonomik işleyişin normal şeklini oluşturur. Gerçekten de, birikimin sıçramasına bağlı olan her bir genişleme devresi zamanla şu iki sınırdan birine takılır : Bir yandan, genişleme döneminde gelirlerin kâr lehine gelişmesi yüzünden, tüketim talebi artışı üretim kapasitelerindeki genişlemeyi izleyemez ve azalmaya yönelir. Öte yandan, banka kredilerinin arttığı genişleme döneminden sonra, ulusal paranın altına bağlı olması yüzünden, bir likidite yetersizliği ortaya çıkar. Anlaşılacağı gibi, rekabetçi düzenleme krizinin hem parasal, hem ticarî ve hem de

sınaî olduğu doğrultusunda yapılan saptamalar, ancak böyle açıklanabilir. Bu şekilde başlayan kriz döneminden çıkış ise genellikle şu mekanizma ile olur : üretim ve fiyatlar düştükçe gelir dağılımı ücretliler lehine değişir ve yatırımın izlediği tüketim artışı sayesinde yeni bir hamle olanağı doğar.

Bu sürekli niteliklerine rağmen rekabetçi düzenleme, dönem dönem bazı değişikliklere de uğrar. Sermaye birikimi süreci boyunca, pazarların rekabetçi özünü bir anlamda yoketmeye yönelik bir toplulaşma hareketi de gelişir. Böylece, krizlerin birbirini izlemesinin üretken sermayenin yapısını dönüştürdüğü ve giderek yoğunlaşan mali sermayenin etkisini arttırdığı gözlenebilir. Ne var ki bu tekelci tohumlar pazarların işleyişini, özellikle fiyatların ekonomik aktiviteye olan sıkı bağlılığını bozamaz : fiyatların genel düzeyi kriz döneminde düşmeye, genişleme döneminde ise yükselmeye devam eder.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, aynı zamanda, malî sistemin eski örgütlenişinin sermaye birikimi üzerindeki ters etkilerini kaldırmak için yapılan girişimlerle doludur : mevduat bankaları sisteminin yaygınlaştırılması, kredilerin sermaye birikimi lehine yönlendirilmesi, sanayiye yönelik yeni malî örgütlerin kurulması bu girişimler arasındadır. Bununla beraber, madensel zorlamanın (yani ulusal paranın altına bağlı olmasının) sadece savaş dönemlerinde kaybolmasından ötürü, «kapitalizme özgü paranın» bu tohumları bütünüyle gelişemezler ve bilhassa para ve krediyi idare eden eski mekanizmaların mantığını yıkamazlar.

Anlaşılacağı gibi, yapıların evrimi, zamanla ortaya çıkacak yeni bir düzenlemenin kısmî bileşkelerini gündeme getirir. Böylesine bir geçiş döneminde, yapı ile düzenleme arasında bir uyumsuzluk söz konusudur. Bu türden bir uyumsuzluğa, iki dünya savaşı arasında Avrupa kapitalist ülkelerinin yaşadığı dönem güzel bir örnek oluşturur. Gerçekten de, bu zaman diliminde, tekelci düzenlemeye tekabül eden bazı kurumsal biçimlerin geliştiği bir dönemden sonra, rekabetçi tipteki ayarlamaların ekonomik düzendeki hakimiyeti kurumsal yapılarda bir geriye dönüş getirir.

I. Dünya Savaşı ve yeniden inşa döneminin, XIX. yüzyıldan devralınan toplumsal yapılara getirdiği değişiklikleri yakından inceleyelim. Herşeyden evvel, savaş masraflarının bir vergi reformu yapılmadan finanse edilebilmesi, ancak kağıt para kurunun yerleşmesi (yani para üzerindeki altına çevrilebilirlik zorlamasının kaldırılması) ile gerçekleştirilebilen geniş bir para emisyonunu gerektirir. Buna paralel olarak, ücretleri belirleyen toplu sözleşme mekanizmaları ve tarihsel olarak oluşmuş belli bir işçi tüketim normunun korunmasının kabulü ortaya çıkar. Örneğin Fransa'da 1920'den sonra hükümetler «tüketim tip bütçeleri» oluştururlar ve hayat pahalılığının ölçülmesini kodlaştırırlar. Böylece, hayat pahalılığı ile nominal ücretlerin evrimi arasında kurumsal bir bağın varlığı kabul edilmiş olur. Aynı zamanda, güçlü bir toplulaşma hareketi rekabetin yeni örgütlenme biçimlerini daha da hızlandırır.

Bu kurumsal biçimlerin ortaya çıkışı, yoğun sermaye birikimi modelinin önceden görülmemiş bir sıçramasıyla eşzamanlı-

dır. Gerçekten de, I. Dünya Savaşı ve sonraki inşa döneminde, Taylorizmin itkisi altında emek sürecinin altüst oluşuna tanık olunur. Fakat, Taylorizmin yarattığı verimlilik patlamasına karşın, gerçek ücretlerin eğilimleri son derece az değişikliğe uğrar. Bu nedenle, 1920 - 30 arasında, verimlilik/gerçek ücret oranında görülmemiş bir artma ortaya çıkar. Dönemin sonunda, yoğun sermaye birikimi modeli, toplam talebin üretim kapasitelerindeki genişlemeye uymaması engeliyle karşılaşır. Böylece, I. Dünya Savaşı sonrasındaki ücretlilik ilişkilerinin yeni yoğun sermaye birikiminin gereklerini yerine getirmediği ortaya çıkar. O halde, şu soruyu sorabiliriz : iki savaş arası dönemde ortaya çıkan kurumsal ve yapısal değişiklikler, yeni bir düzenlemeye geçiş için yeterli miydiler ?

İstatistikî araştırmalar bu soruya evet cevabının verilemeyeceğini gösteriyor: ücretler ve fiyatlar krizden önce ve kriz süresince de rekabetçi ilkelerle ayarlanırlar. Elbette ücretlerin oluşma tarzı, bu dönemde, XIX. yüzyılın sonuna göre değişiklikler gösterir. Örneğin, toplu ücret sözleşmeleri sırasında referans olarak hayat pahalılığının alınmasından sonra, nominal ücretler sıkı bir şekilde fiyatlara bağlı olmaya başlarlar. Fakat bu değişiklikler ücretleri oluşturan rekabetçi mekanizmaları yıkmadan, adetâ onların üstüne eklenmiş gibidirler. Fransa örneğinde, iki savaş arasında ekonomik aktivite, fiyatlar ve nominal ücretler, bir önceki dönemde gözlenen eşzamanlığı sürdürürler. Böylece, saf rekabetçi düzenlemede olduğu gibi, iki savaş arası dönemde de bir yandan enflasyonla gelişmeyi, öte yandan da deflasyonla gerilemeyi birleştiren zincirlemeler yaygın olarak izlenir. Rekabetçi düzenlemede, gelişmelerin, krizlerin ve sonra da gerileme ve toparlanmaların birbirlerini izlemeleri, kâr oranının artan veya azalan yöndeki hareketlerini getirir. 1920-30 dönemi ise, ücretlerdeki artışların katma değerden çok az olması nedeniyle kâr oranının görülmemiş bir artışı ile nitelenebilir. Kriz ortaya çıkınca kâr haddi büyük oranda düşer ve örneğin Fransa'da 1932'de, önceki devresel krizlerde gözlenen en düşük düzeye iner. Dolayısıyla, XIX. yüzyıla göre olağanüstü olan, yalnızca bu hareketin genliğidir : I. Dünya Savaşı sonunda görülen güçlü toplulaşma hareketleri, genel kâr oranını düzenleyen mekanizmalara pek dokunmamıştır.

Bu sonuçlar, kurumsal şekillerin ve yapıların analiziyle düzenleme biçiminin analizinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini yeterince gösteriyor. Tarihsel analiz, bu iki alanda görülen evrimler arasında zorunlu bir eşzamanlılığın olmadığını ortaya koyuyor. Ama, bu evrimler arasında sürekli bir ayrılığın olamayacağı da açıktır : ya yeni bir düzenlemenin hakimiyetini sağlayacak yeni toplumsal biçimler oluşurlar, ya da, tersine, önceki düzenlemenin devamı bu yeni toplumsal biçimlerin ayrışmasını, yok olmasını getirir.

Toplumsal yapılarla düzenleme arasındaki bu aykırılık ve uyumsuzluğun ortadan kalkışının alacağı «ileriye» veya «geriye» dönük doğrultuyu, toplumsal ilişkilerle politik güçlerin o andaki

durumu belirler. Bu konjonktürün «geriye» doğru işlemesi halinde, yani eski düzenlemenin tekrardan hakim olması durumunda, yeni düzenlemenin habercisi olan kurumsal biçimlerin belli bir gerilemesine varılabilir.

Fransa örneğinde, rekabetçi mekanizmaların yeniden üste çıkması, I. Dünya Savaşı sonunda oluşan kurumsal biçimlerin gerilemesini getirir. Kriz başlar başlamaz toplu sözleşme uygulamaları yok olur ve iş pazarlarının ücretliler aleyhine işleyişi güçlenir. Bu koşullarda, iki savaş arası dönemin rekabetçi ögelerin hakim olduğu bir düzenlemenin niteliklerini göstermesi şaşırtıcı değildir. Dönemsel hareketler ister düşmeye ister artmaya yönelik olsunlar, üretimin dalgalanmaları gecikmeden fiyatlarınkine yansır. Aynı şekilde, üretim faaliyetinin hareketleri nominal ücretin oluşmasını sıkı bir şekilde etkiler. Böyle olunca da, üretim, iş alanları, ücretler ve para hareketleri arasında, XIX. yüzyılın son otuz yılını niteleyen konjonktürel zincirlemeler, iki savaş arası dönemde de belirgin bir eşzamanlıkla gözükürler.

İki düzenleme tipi arasında kararsız bir geçiş dönemi oluşturan iki savaş arası dönemin incelenmesinden, şu genel vargıları çıkartabiliriz : Tekelci kurumsal biçimlerin tek tek ortaya çıkması, aynı tipteki bir düzenlemenin yerleşmesini sağlamaya yetmemektedir. Yani, tekelci tipte çeşitli kısmî mekanizmaların birleşmesi, bütünüyle tutarlı bir düzenleme sağlamaya yetmez. Belli bir malî toplulaşma ve merkezileşme düzeyinin tekelci düzenlemeye geçişi sağlamaya yeteceğini sanmak yanlıştır.

Gerçekten de, uygun bir toplumsal talep olmaz ise, hiç bir fiyat politikası yüksek bir kâr oranı düzeyini sürdüremez. 1930 yıllarında kârların önemli düşüşü, toplulaşma yetersizliğinden veya para ve bütçe politikası araçlarının iyi veya yeterince kullanılmayışından değil, ücret gelirinin oluşması mekanizmalarının (Taylorizmin emek sürecini ve dolayısıyla üretim dinamiğini altüst etmesi karşısında) artık yetersiz - uyumsuz kalmalarından gelmektedir.

Anlaşılacağı gibi, ancak ekonomik ayarlamaların bütününde asgarî bir tutarlılık sağlayan toplumsal değişimler bütünü, yeni bir düzenlemeye geçişi sağlayabilir. Şimdi, bu tarihsel analizin ışığında, II. Dünya Savaşı ertesinden bu yana gözlenen yeni düzenleme tipinin özgüllüğünü anlamaya çalışabiliriz.

TEKELCİ DÜZENLEMENİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Batı Avrupa ülkelerinde 1919'dan 1938'e kadar tohum halinde kalmış olan değişiklikler 1945'ten itibaren gelişirler ve 1960'lar sonrasında iyice güçlenirler. Bu yeni dönemde, ücretin belirlenmesinde, rekabet biçimlerinde ve parasal mekanizmalarda ortaya çıkan değişikliklere topluca bakalım.

İş yasalarının gelişmesi 1945'den sonra önemli yenilikleri içerir. Bunlardan başlıcası devresel artışlara tâbi ve yasal olarak tanımlanmış bir asgari ücretin kabulüdür. Bu yeni dönemin aynı derecede önemli bir diğer özelliği de ücretlilik ilişkisinin belirlenmesinde toplu sözleşme pratiğinin bütün sektörlere yaygınlaşma-

sıdır. Örneğin Fransa'da, 1971'de «her işçinin çalışma süresini ve ücretini işverenle yaptığı kişisel sözleşme belirler» diyerek ücretlilik ilişkisini bireysel ve rekabete açık kılan Le Chapelier yasasının geçerliliği sona erer. Aslında Fransa'da ilk toplu sözleşmeler 1891'de kuzeydeki kömür yataklarında ortaya çıkar. Fakat toplu sözleşmelerin ulusal düzeyde yasallaşması 1936'yı yani «Front Populaire» hükümetini bekler[6]. Bu sistemin pratik geçerlilik kazanması ise 1954'ten sonra olur : 1954 ile 1968 arasında imzalanan toplu sözleşme sayısı on misli artar. Mayıs 1968 patlamasını izleyen Grenelle anlaşması ile de, ücretin belirlenmesi fiyat ve verimlilik artışlarıyla doğrudan ilişkilendirilir. Böylece, rekabetçi düzenlemede emek verimliliği artışı işçi tüketim düzeyini ancak sonradan *(ex post)* yükseltirken, (başlıca fiyat artışlarının daha yavaş oluşu ile), tekelci düzenlemede yeni kurumsal biçimler verimlilik artışının nominal ücrete önceden *(ex ante) yansıma*sını sağlarlar.

Bu sayede işçi sınıfının tüketiminin yapısında önemli değişiklikler oluşur. Örneğin Fransa'da 1856 ile 1936 arasında bu kesiminin tüketiminin yüzde 65'ini yiyecek harcamaları oluştururken, bu oran 1956'da yüzde 50'ye, 1969'da ise yüzde 40'a düşer. 1956 ile 1969 arasında, sanayi işçilerinin yiyecek harcamaları, sabit fiyatlarla 1, 2 misli artarken, yiyecek dışı harcamalar 1, 8 misli artar. Bu sürecin sonucunda da 1954'ten 1975'e, otomobili olan işçi ailelerinin oranı yüzde 8'den yüzde 73'e, televizyonu olanların oranı yüzde 1'den yüzde 87'ye, buzdolabı olanların oranı yüzde 3'den yüzde 91'e, çamaşır makinası olanların oranı ise yüzde 8,5'dan yüzde 77'ye yükselir.

İşçi harcamalarındaki bu yapısal değişimi kuvvetlendiren ve hızlandıran yeni kurumsal biçimler arasında, hızla gelişen kredi mekanizması ve önemi giderek artan dolaylı ücret vardır. Bu iki yeni kurumu Fransa için şöyle örneklendirebiliriz : aile başına toplam borç 1954'de iki haftalık gelire eşitken, 1973'de 15 haftalık gelire ulaşmaktadır; dolaylı ücretin doğrudan ücrete oranı ise 1937'deki yüzde 20 değerinden daha 1950'de yüzde 35'e tırmanır.

Anlaşılacağı gibi, dolaylı ücretin oluşmasına katkıda bulunan ögeler, ücretin saf rekabetçi mekanizmalarla belirlenişinden farklılığı daha da derinleştirirler. Ayrıca, sosyal yasaların yaygınlaşması ile, asgari ücret politikası yeni bir yönelim alır ve sadece erişilen işçi tüketim düzeyini korumakla kalmayarak, bir anlamda bunun artışını da planlar.

Bu yeni dönemde rekabetin şekli de önemli değişikliklere uğrar. İstatistikler üretimin teknik örgütlenişinde, pazarların yapısında ve firmalar arası mali bağlarda genel bir toplulaşma artışını ortaya çıkarmaktadır. Böylece, fiyatların «idare edilen fiyatlar» denen orijinal bir yönteme göre oluştuğu sektörlerin sayısı artar. İleri bir muhasebe örgütlenmesi ve ekonomik hesapla-

(6) Aynı gelişmelerin Amerika'da Roosevelt (New Deal) dönemine, Almanya'da ise faşizm dönemine tekabül ettiği hatırlatılabilir.

manın kullanılması, satış fiyatlarının bir kâr marjı oranının üretim maliyetlerinin bütününe uygulanması ile oluşmasını sağlar. Bu kâr marjı oranı da gerçekleştirilen yatırımların bütünü üzerinde belli bir rantabilite oranının *ex ante* elde edilmesini sağlamak üzere hesaplanır.

Tekelci diye nitelediğimiz yeni bir düzenlemenin oluşması için gerekli ama yetersiz bir koşul da oligopollerin varlığıdır. Yetersiz diyoruz, çünkü ancak ücret ilişkilerini, para politikalarını ve rekabet biçimlerini de etkileyen bir değişiklikler bütününün bir araya gelmesi, ekonomik ayarlamaların aldıkları biçimde anlamlı bir değişiklik oluşturabilir.

Yukarıda saydığımız temel değişikliklerin gelişmesi giderek yeni düzenleme biçiminin hakim düzenleme olarak ortaya çıkmasını sağlar. Bu düzenlemenin hakimiyetinin güçlenmesi ile şu gelişmeler gözlenir : Herşeyden evvel, nominal fiyatlar üretim kapasitesi fazlalığının ortaya çıkışına rekabetçi düzenlemede olduğu kadar hassas değildirler. Bazı sektörlerde fiyatlar arz ve talepteki değişikliklere göre belirlenmeye devam ediyorlarsa da, sayıları giderek artan diğer sektörlerde fiyatlar sabit kalırlar ve hattâ bazı durumlarda, üretimdeki büyük veya küçük gerilemeler sırasında da artarlar. Elbette bu durum üretim kollarına göre büyük bir çeşitlilik gösterir. Öyle ki, bu yeni fiyat oluşum mekanizmalarının tekdüze bir biçimde yerleştiklerini sanmak abartma olur. Bazı pazarları (örneğin yarı - mamul ürünler, bazı ham maddeler) yine rekabetçi ilkeler belirlemeye devam ederken, başka pazarlarda (özellikle tüketim malları) fiyatların üretim kapasitelerinin fazlalığı ile açık bağlantısızlığı ortaya çıkar.

1950 - 1973 arası Fransa örneğine bakıldığında, XIX. yüzyılın sonuna ve iki savaş arası döneme göre yeni nitelikler gözlenir. Bunlardan bir tanesi, genel kâr oranının çarpıcı bir stabilizasyonudur. Net katma değer/toplam ücretler olarak ifade edilebilecek bir ortalama kâr oranı eşdeğerinin dalgalanmaları, 1920-37 yıllarına oranla farkedilir derecede hafiflemiştir. Bu değişiklik herşeyden evvel üretim dalgalanmalarının şiddetinin azalışına bağlıdır. Bu sonuncunun da efektif talebin dalgalanmalarının azalmasının sonucu olduğu açıktır.

Bu değişiklikler hem üretimin hem de fiyatların dinamiğini etkiler. Şöyle ki, para emisyonunun sürekliliği sayesinde, giderek artan sayıda üretim birimi, üretimin yavaşlaması ve hattâ düşmesi durumunda da değişmeyen bir kâr marjı uygulamaya devam ederler. Bu olgu «sürünücü (rampante) enflasyon» ve hattâ «kriz enflasyonu» olanağını açıklar.

Öte yandan, ücretler, kısmî ve gecikmeli de olsa, tüketim malları fiyatlarının artışına, önceki tüketimin korunmasını hemen hemen sağlayan mekanizmalarla tepki gösterirler. Böylece bu yeni dönemde nominal ücretin ve hattâ gerçek ücretin düşmesiyle sağlanan ekonomik ayarlamaların kaybolduğu gözlenir. Sonuç olarak fiyatlar pazarların herbirindeki arz ve talep hareketlerinden giderek bağımsızlaşmakta ve üretim maliyetlerine göre oluşma eğilimleri kuvvetlenmektedir. Bu maliyetler de başlıca ücret ve verimlilik

artışlarından etkilenirler. Ücretler de emek pazarının dengesizliklerinden kurtulma eğilimi gösterirler. Hayat pahalılığının toplu sözleşmelere referans olarak alınması, değişik üretim kollarındaki ücretlere birbirlerine paralel bir hareket verir.

Tekelci düzenlemede fiyatların genel düzeyinin yükselmesi, bu düzenlemenin özgül dinamiğinin işleyişinin sonucu olarak ortaya çıkar. Rekabetçi düzenlemede olduğu gibi, deflasyon ve enflasyon dönemlerinin birbirini izlemesini sağlayan mekanizmalar artık işlemezler. Fakat tekelci düzenlemeye uyan bir ulusal ekonomideki fiyat ve ücretlere «keyfî» bir yön vermenin mümkün olduğu sanılmamalıdır. Burada şu hatırlatmayı yapalım : hem rekabetçi ve hem de tekelci düzenlemede, kâr oranı makroekonomik ayarlamaların anahtar değişkenini oluşturur ve tekellerin elinde bir denetleme aracı değildir. Kâr oranının böylesine basit bir algılanışı, tekelci düzenlemenin yanlış kavranmasına yol açar[7].

DÜZENLEME VE KRİZ

Önceki bölümlerde kapitalist kriz kavramına sadece değindik ve genellikle iki tür krizden sözedilebileceğini söyledik : küçük kriz ve büyük kriz. Küçük krizler, verilmiş bir birikim modelinin genişleme döneminde ortaya çıkan çelişkilerin, adetâ otomatik olarak, pazar mekanizmaları dahilinde çözülmesi dönemlerine tekabül ederler. Tersine, sermayenin değerlendirilmesi biçimlerinin ve sistemin yeniden üretimini o zamana kadar sağlayan düzenleme biçiminin giderek etkisini yitirmesi neticesinde, birikim sürecinin sekteye uğradığı dönemlerde büyük kriz veya yapısal krizden söz edilebilir. Yazının bu son bölümünde bu ikinci tip krizin genel niteliklerini inceleyecek ve büyük kriz kavramını düzenleme kavramı ile ilişkilendireceğiz.

Büyük kriz dönemlerinde, sistem, pazar mekanizmalarının ayarlamalarıyla çözülecek gibi olmayan çelişkilerle karşı karşıyadır. Böyle durumlarda gündeme gelen, sermaye birikiminin ve değerlendirilmesinin sürekliliğini sağlayacak yeni toplumsal/kurumsal biçimlerin inşasıdır. Böylesi bir krizden çıkışı belirleyen olaylar determinist bir sürecin sonucu değildir; tersine, toplumun çeşitli kesimlerinin davranışları (örneğin çeşitli sermaye kesimlerinin stratejileri) ve uluslararası çelişkiler, bu süreci «açık» kılan elemanlardır.

Büyük krizler aşağıdaki üç temel nitelikleriyle tanımlanabilirler :

1. Büyük kriz dönemlerinde, önceki düzenlemenin süregelmesi kârların adetâ otomatik olarak yükselmesini sağlayamaz. Yani, birikim sürecinin yeniden canlanmasına önceki ayarlamaların bozulmadan devamı yeterli değildir.

(7) Kâr oranı üzerine bazı geliştirmeler için bkz: Arslan Galip, «Türkiye kapitalizminin krizi üzerine», **Birikim**, Ağustos - Eylül 1979; Alain Lipietz, «Derrière la crise: la tendance à la baisse du taux de profit», **Revue Economique**, Mars 1982.

2. Büyük krizler sırasında, ekonomik düzenlemenin evrimi, üretimin örgütlenme biçiminin, ücretlilik ilişkisinin ve düzenlemenin dayandığı malî örgütlenme tipinin yetersizliğini gündeme getirir. O halde, ekonomik dinamiğin kendisine destek olan toplumsal/kurumsal temellerle çatıştığı dönemler, büyük kriz dönemleri olarak tanımlanabilir. Büyük krizler sırasında, birikimin tıkanmasını ve kârların düşmesini getiren süreçlerin durdurulması, kurumsal biçimlerin önceki dönemde aldığı özgül biçimin yerine yenisinin getirilmesini gerektirir. Tersine, küçük krizler sırasında, bunalım dönemi düzenlemenin normal bir ifadesidir ve bu düzenlemeye tekabül eden kurumsal biçimlerin korunmasını sağlar.

3. Büyük kriz dönemlerinin bir diğer özelliği de politik mücadelenin şiddetidir. Bu mücadelenin kapalı ve açık amacı, birikimin yeniden başlamasını sağlayacak toplumsal biçimlerin oluşturulmasıdır. Böylesi durumlarda, çeşitli sermaye kesimlerinin çakışmayan çıkarları ve uluslararası işbölümünün çelişkileri bu süreci belirleyici şekilde etkiler. Bu anlamda her büyük kriz, aynı zamanda, hem varolan üretim ilişkilerinin yerine yenilerinin getirilmesi, hem de varolan üretim ilişkilerinin yalnızca dönüştürülmesi imkânını getirir. Bu sonuncu durum dahilinde yalnızca ücretlilik ilişkisinin, rekabet ve dünya pazarına eklemlenme biçimlerinin dönüştürülmesi söz konusudur.

Büyük krizlerin genel niteliklerini kısaca özetledikten sonra, büyük krizlerin birikim modelleri ve dolayısıyla düzenleme tipleri ile nasıl değişik görünümler aldığını izlemeye çalışalım.

Sanayileşmenin ilk çağlarında hâkim rejim olan yaygın (extansif) birikim modelinde kârların artmasını sürdüren mekanizma, mutlak artı - değerdir. Bu mekanizma, emek süresinin uzatılması, kadın ve çocukların emek sürecine dahil edilmesi ve emek sürecinin geçirgenliğinin (yani kayıp zamanların) azalmasının sağlanması ile işletilir. Bu birikim modelinin bir diğer özelliği de işçilerin tüketiminin yalnızca küçük bir bölümünün kapitalist üretim tarafından sağlanmasıdır. Bu durumda nisbi artı - değer mekanizmalarını işletme çabaları kolaylıkla tıkanabilmektedir. Zira, işgücünün yeniden - üretim koşulları tarım gibi henüz kapitalist üretimin tümüyle hakimiyeti altına almadığı sektörler tarafından belirlenmektedir.

Yaygın birikim modeline tekabül eden küçük krizler, *aşırı üretim krizleri* olarak ortaya çıkarlar. Bunun nedeni üretim kapasitelerinin toplumsal talebi aşacak şekilde geliştirilmesidir. Toplumsal talebin üretimdeki artışı izleyememesinin nedeni, kapitalist ilişkilerin mutlak artı - değere dayalı olarak gelişmesiyle, nominal ücretlerin düşürülmesinin ve iş güvencesinin olmamasının işgücü pazarının düzenleyicileri olarak kullanılmalarıdır.

Bu birikim modeline tekabül eden küçük krizlerin belli bir dönemselliği vardır. Dönemin başında, talebin artmasıyla kapitalist girişimler hızla artar : fiyatlar yükselir, kredi olanakları artar. Fakat sanayileşmenin bu ilk aşamasında, toplumsal talep henüz tümüyle kapitalist mantığa göre hareket etmemektedir. Dolayısıyla sermayenin değerlenme süreci, gerçekleşme koşullarının kö-

tüleşmesi yüzünden, kolaylıkla tıkanabilir : fiyatlar düşer, iflâslar birbirini izler ve sermayenin değersizleşmesi süreci başlar. Bu sayede de üretimle toplumsal talep arasında bir uyum sağlanır. Aynı zamanda kriz fırtınadan kurtulabilen sermayenin değerlenmesi koşullarını da düzeltir ve kriz esnasında genellikle şiddetli bir sınaî ve malî toplulaşma gözlenir. Öte yandan ekonomik aktivitenin durmasıyla artan işsizler ordusu ücretlerin düşürülmesini olanaklı kılar. Yeni pazarlar bulma çabaları da bunlara eklenince krizden çıkış dönemi başlamış olur. İşte bu etkenler fiyatların arttığı genişleme dönemleri ile fiyatların düştüğü depresyon dönemlerinin birbirini izlemesini açıklar. Aynı etkenler yaygın birikim modeline tekabül eden rekabetçi düzenlemeyi de tanımlar.

Yaygın birikim modelinin büyük krizine bir örneği ise Fransız kapitalizminin ilk çağlarının büyük krizlerinden biri olan 1848 krizinde görebiliriz .Gerçekten de bu dönem, mutlak artı - değer elde edilmesinin o zamanki üst sınırına erişildiğinin göstergeleri ile doludur. Önceki dönemde yürürlüğe konulan tüm önlemler, yani iş zamanının uzatılması, kadın ve çocukların çalıştırılması sonuç vermez olmuştur. Zira sermayenin değerlendirilmesi sürecine dahil edilecek fazla işgücü bulunamaz olmuştur. Bir çalışmaya göre, krizin hemen öncesinde metal ve dokuma sanayi işçilerinin çocuklarının yüzde 50'si 3 yaşın altındaydılar.[8]

XIX. yüzyılın ikinci yarısı bu sınırların aşılması çabaları ile doludur. Gerçekten de, uzun dönem istatistiklerine bakıldığında bir önceki döneme göre büyük farklar ortaya çıkmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nominal ve gerçek ücretler artma eğilimi gösterirler. Böylece işçi harcamaları yavaş bir artma eğilimi içine girer ve yiyecek harcamaları dışındaki kalemleri de kapsamaya başlar. Aynı dönemde, iş süresinin arttırılması yerine üretkenlik arttırılmaya çalışılır. Fransa'da, 1856 - 1870 döneminde iş süresi bir önceki döneme göre yüzde 0,8 oranında azalmış; üretkenlik yüzde 2,4 oranında, haftalık gerçek ücretler ise yüzde 1,4 oranında artmıştır. 1870 - 1895 döneminde ise bu değerler sırasıyla yüzde 1,0, yüzde 2,3, yüzde 2,0 olmuştur.

Bu aşamada akla gelen soru şudur : Fransa'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun (intensif) sermaye birikimi modeline mi geçilmiştir? Bu soruya cevap aranırken şu nokta göz önünde tutulmalıdır : Nisbi artı - değer yaratarak kâr oranını arttırma çabaları, gerçekleşme sorununu ortaya çıkarmaktadır. Canlı emeğin yerini makinaların alması işçi sınıfının tüketimini, dolayısıyla tüketim sektörünün satış olanaklarını kısmaktadır. O halde, bu yeni birikim modeline tekabül eden büyük kriz biçimi, bir önceki modelinkinden farklıdır. En önemli fark olarak, üretkenlik artışının gerçek ücret artışının üzerinde olması, mutlak aşırı birikim krizi (yani sermayenin değerlendirilememesi) tipini or-

(8) J. Kuczynski, **A short history of labour conditions under industrial capitalism, vol. IV, France. 1700 to the present day,** 1946, F. Muller, London.

tadan kaldırmıştır. Dolayısıyla, XIX. yüzyılın son çeyreğindeki kâr oranı düşüşünün izahını iç ve dış satış olanaklarının artmasının tıkanmasında aramak gerekmektedir. 1873 - 1890 arasındaki büyük depresyon dönemi, yoğun sermaye birikimine geçişin ilk adımlarının getirdiği yeni değerlenme koşulları ile toplumsal talebi belirleyen faktörler arasındaki büyük uyuşmazlıktan ortaya çıkmıştır. Yukarıda verdiğimiz rakkamlardan anlaşılacağı gibi, bu dönemde, gerçek ücret artışlarındaki hızlanma ve verimlilik artışındaki azalma yardımıyla üretim kapasiteleri ile toplumsal talep arasındaki uyuma yeniden dönüş eğilimi gözükmektedir. 1896 - 1913 döneminde ise, verimlilik artışlarının durması ve iş zamanının kısalmasının azalması ile, bir önceki dönemde ortaya çıkan değerlenme koşulları ile gerçekleşme koşulları arasındaki uyumsuzluk, yoğun sermaye birikim modelinin bir süre için «askıya alınmasıyla» giderilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda, XIX. yüzyılın son çeyreğinde, kapitalizmin metropollerin dışına yaygınlaşması, yani yeni bölgelerin kapitalist üretim tarzının sınırları içine girmesi, dönemin hakim birikim tarzının yaygın birikim olduğunu göstermektedir.

Birinci Dünya Savaşı, Fransız toplumunun bir çok yönlerini derinden etkiler. Büyük sayıda işçinin cepheye gitmesi bir taraftan önemli oranda kadın işgücünün üretime katılmasını, diğer taraftan da Taylorizmin alabildiğine geliştirilmesini getirir. Savaş dönemi, elbette, üretimin bu yeni örgütlenme biçiminin verimliliği arttırıcı bütün gücünün kullanılmasına imkân vermez. Asıl önemli değişiklikler 1920'lerden sonra gözlenmeye başlar. 1920 - 30 arasında verimlilik yılda ortalama yüzde 6 oranında artar. Aynı zamanda ücretlilik ilişkisinde de bazı değişiklikler gözlenir ve, örneğin iş kanunu, asgari ücret fikrini yavaş yavaş benimser. Fakat bu ücret artışlarının verimlilik artışlarına orantılı olduğu anlamına gelmez. Tam tersine, bu dönemde, verimlilik ile ücretler arasında o zamana kadar görülmemiş bir fark ortaya çıkar. Verimlilik yılda ortalama yüzde 6 oranında artarken, gerçek ücretler ancak yüzde 2 oranında artar.

O halde, sermayenin değerlenmesi koşullarında bir tıkanma olmadığına göre 1929 - 30 krizi nereden kaynaklanmaktadır? Hem Amerika Birleşik Devletleri, hem de Fransa örneğinde, krizin kaynağı olarak üretim koşullarındaki büyük dönüşümlerin, gerçekleşme ile yani tüketim koşullarında aynı genlikte dönüşümlerle desteklenmemesini görmek mümkün. Fransa'da bu uyumsuzluğa bir cevap olarak, krizle beraber 1930'dan 1937'ye kadar üretkenlik artışları zayıflar ve artma oranı yüzde 3'e düşer. Aynı zamanda gerçek ücretlerdeki artma da azalır. Fakat bu azalma üretkenlik artışındaki azalmaya göre daha azdır. Anlaşılacağı gibi, üretim koşulları ile tüketim koşulları arasındaki uyum, yoğun birikim modelini bu sefer, 1896 - 1913 döneminde olduğu gibi askıya alarak değil, sadece gelişmesini biraz dizginleyerek sağlanmaya çalışılmaktadır. Açıkçası, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun sermaye birikim modeline geçişin nüveleri oluşmaya başlamış, fakat toplumsal tüketim normlarının üretim normlarının gerisinde kalması bu modelin yerleşmesini önce durdurmuş (1896 - 1913) ve sonra da 1929 - 30 kriziyle bunun böyle sü-

remeyeceğini, uyumu sağlamanın zamanı geldiğini göstermiştir.

Anlaşılacağı gibi, 1929 - 30 krizi mutlak artı - değer elde edilmesine bağlı yaygın sermaye birikimi modelinin krizlerinden temel farklılıklar göstermektedir. Yaygın sermaye birikimi modelinin yükselme devresinin sonuna doğru ücretlerin artması kârları azalmakta ve krize girilmesi nedenlerinden en önemlisini oluşturmaktadır. Krizden çıkış ise ücretin oluşmasında rekabetçi düzenlemenin hâkim olmasına bağlıdır. Yani nominal ücretler işsizler ordusunnu varlığı ve itmeleri ile düşmekte ve yeni yükselme devri başlayabilmektedir. 1929 - 30 krizinde ise, krizin ortaya çıkması, tam tersine, ücretin oluşmasında rekabetçi koşulların hakimiyetinin sürmesinden kaynaklanmaktadır. Bu mekanizmaların eskisi gibi işlemesi, ücretlerin ve dolayısıyla tüketimin yeni üretim kapasitelerinin çok altında kalmasına yol açmaktadır. 1929 - 30 krizi, önceki krizlerde olduğu gibi ücretlerin fazla artmasından değil tersine yeteri derecede artmamasından doğmuştur. Önceki döneme ait yapılar, kurumlar ve toplumsal biçimlerin sürüp gitmesi, önceki dönemsel krizlerde olduğu gibi, birikimin yeniden başlamasını sağlayamamaktadır. Bu anlamda, 1929 - 30 krizi devresel bir kriz (yani küçük kriz) değil, kapitalizmin o günkü aşamasında karşılaştığı yapısal sınırların ifadesidir. Başka bir deyişle, hızlanan yoğun sermaye birikimi var olan kurumsal biçimlerle ve bilhassa ücretlilik ilişkisinin örgütlenme biçimiyle uyumsuzluğa düşmüştür. Yukarıda söylediğimiz gibi, 1930 - 37 arasında üretim koşullarındaki dönüşüm ve yoğun birikim modelinin gelişmesi frenlenmiş ve uyum yaygın birikim modeline dönüşte aranmıştır. Fakat, iki savaş arasındaki bu gidiş gelişler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu sefer kesin olarak yerlerini yoğun sermaye birikimi modeline ve tekelci düzenlemeye bırakacaktır.

Devlet ve Sermaye Birikimi :
Brezilya Deneyiminden Esinlenen Düşünceler

2. Yeni Liberalizm, Azgelişmiş Kapitalizm, Devlet

Bu yazının *Yapıt*'ın geçen sayısında yayınlanmış olan birinci bölümü, Türkiye'de yeni - liberal iktisat siyasetlerini savunanlar tarafından örnek bir ülke olarak gösterilen Brezilya üzerinde yoğunlaşmıştı (bkz: Savran, 1984). Orada, Brezilya'nın 1964 - 74 dönemindeki gelişmesi, özel olarak iktisat siyasetleri açısından incelenmişti. Bu incelemede varılan sonuç, sözkonusu ülke hakkmda Türkiye'de yaygın olan bir efsanenin terkedilmesi gerektiğini gösteriyordu. «Brezilya modeli» hiç de «liberal» bir model değildi iktisadî açıdan; devlet, yoğun biçimde yönlendirmişti ekonominin gelişmesini.

Yazının bu ikinci bölümü, bu gözlemden yola çıkarak, devletin azgelişmiş kapitalist ülkelerde sermaye birikimi sürecindeki yerini ve konumunu incelemeyi amaçlıyor. İlk bölümün *ampirik* niteliğine karşıt olarak bu bölüm hemen hemen bütünüyle *kuramsal*. Tartışmada Brezilya sadece bir başlangıç noktası, bir esin kaynağı oluşturuyor. İleri sürülen görüşler, sanayi kapitalizmine XX. yüzyılın değişik dönemlerinde adım atan tüm ülkeler için geçerli. (Hattâ, *bazı* önermeler gelişmiş kapitalist ülkeleri de içine alacak kadar genel.) Amaç, yeni - liberal görüşte devlet ile sermaye birikimi arasındaki ilişki konusunda ileri sürülen tezlerin bir ilk eleştirisini yapmak.

Bunun için de, bu ikinci bölümde önce «piyasa ekonomisi» yanlısı yeni - liberalizmin (ve bu konuda ona çok yakın düşen bir başka düşünce akımının), kapitalist toplumda devletin iktisadî rolü konusundaki tezleri kısaca özetlenecek. Yazının geri kalan bölümleri, bu tezlerin kuramsal eleştirisine ayrılacak.

«PİYASA EKONOMİSİ» VE DEVLET

«Piyasa ekonomisi» görüşü tüm dünyada ve Türkiye'de yaygınlık kazanırken, devletin kapitalist toplumda sermaye birikimi karşısındaki konumu üzerinde bazı tezler de oldukça yaygın kabul görmeye başlamıştır. Bu tezleri ana çizgileriyle ele almadan önce belirtilmesi gerekli iki nokta vardır. Sözkonusu tezler, sadece kapitalizmin kayıtsız - koşulsuz savunucusu olan «piyasa ekonomisi» yanlılarınca değil, aynı zamanda bu üretim tarzına eleştirel olarak bakan bazı yazarlarca da benimsenmektedir. Kuşkusuz bu iki gurup birçok noktada anlaşmazlık içindedir ama *bu konuda,* ayrıntılarda olmasa bile temel noktalarda, aralarında önemli bir ortaklığın varolduğu yadsınamaz.

İkinci olarak, burada devletin sermaye birikiminin *genel hareketi* üzerindeki etkilerinin dışında kalan iktisadî etkileri (bölgesel sorunlar, toplumsal amaçlı harcamalar, vb.) üzerinde hiç durulmayacaktır. Amaç, soruna *sermayenin değerlenme (genişleme) sürecinin isterleri açısından* bakmaktır.

Devlet/sermaye birikimi ilişkisi üzerine liberal eğilimli tezler, üç farklı düzeyde üç farklı önerme çerçevesinde özetlenebilir :

(1) Devlet müdahaleleri ve devlet işletmeciliği, kapitalizmin ussal işleyişini engeller. Kapitalizmin mantığı, piyasaların işlevlerini serbestçe görmesini, fiyatların üreticiler ve tüketiciler için anlamlı birer sinyal oluşturmasını gerekli kılar. Ancak bu yolladır ki, kaynakların çeşitli üretim faaliyetleri arasnıda ussal dağılımı gerçekleşir. Devlet müdahalesi, fiyat yapısını çarpıtarak, bazı üreticilere yapay genişleme alanı sağlayarak, üretken olmayan üreticilerin kalımını sağlayarak ve bunun gibi yollarla, bu dağılımın ussallığını engeller. Devlet işletmeciliği de piyasanın disiplinine tâbi olmadığı için etkin olmayan ve kaynak israfına yol açan bir işletmecilik biçimidir. Kaynakların ussal dağılımının böylece engellenmesi, (toplumsal sermayenin genişleme oranının bir göstergesi olan) büyüme hızının düşük olmasına yol açar. Kısacası, *devlet müdahaleciliği ve işletmeciliği sermaye birikiminin isterlerine aykırıdır.* Asgarîye indirilmelidir.

(2) *Daha özgül olarak,* devlet müdahalesi ve devlet işletmeciliği, *azgelişmiş kapitalist ülkelerde* hızlı büyüme ve gelişmenin önünde bir engeldir. Döviz siyaseti, korumacılık, faiz ve kredi siyaseti, malî siyasetler, vb. aracılığıyla yürütülen müdahalecilik son derece olumsuz sonuçlar doğurur. Bu sonuçlar arasında, üretken olmayan bir sanayi yapısının gelişmesi, dışalıma bağımlılık, dünya pazarında yarışkanlık gücünün düşüklüğü, devlet müdahaleleri dolayısıyla oluşan aşırı - kârların üretken olarak kullanılmaması, devlet işletmeciliği dolayısıyla toplumsal kaynakların is-

rafı en önemlileridir. Bütün bunlardan dolayı büyüme hızı yavaştır, sanayi kapitalizmine geçiş süreci engellerle karşılaşır. Kısacası, *devlet müdahaleciliği ve işletmeciliği iktisadî gelişmenin isterlerine aykırıdır.* Azgelişmiş ülkeler piyasa mekanizmasının pürüzsüz bir biçimde işlediği bir gelişme stratejisi benimsemelidir.

(3) Devletin iktisadî yaşamın her alanına girmiş olması, her tür üretim dalında üretken faaliyette bulunması ve her iktisadî sürece ağır müdahalelerle karışması, kapitalizmin kendisinin gelişmesi önünde bir engeldir. Kapitalizm, doğası gereği, genelleşmiş meta üretimine ve dolaşımına dayandığı için, devletin iktisadî yaşamla ilişkisi burada sadece düzenleyici bir nitelik taşır. Bunun aksi ise, kapitalist üretim tarzının yerleşmesini ve yaygınlaşmasını engeller. Bu durum, temel olarak, devlet bürokrasisinin çıkarlarını koruyan bir durumdur. Kısacası, *devlet müdahaleciliği ve işletmeciliği kapitalist üretim tarzının mantığına aykırıdır.*

Kabaca özetlenen bu tezlerin değerlendirilmesinde gözden uzak tutulmaması gereken, bunların *zaman ve mekân koşullarından bağımsız* olarak savunulduğudur. Başka bir deyişle, liberal eğilimli görüşler bu tezleri *her* tür kapitalist toplumun *her* gelişme aşamasında, sermaye birikiminin *her* döneminde ve topludurumunda (konjonktüründe) geçerliliğini koruyan gerçekler olarak sunmaktadır. Bu yüzden de, bu tezler bu niteliğiyle ele alınmalı ve değerlendirilmelidir.

DEVLET KAPİTALİZMİNİN GEREKLİLİĞİ

Brezilya, liberal iktisat siyasetlerini savunanların Latin Amerika'daki gözbebeği oldu yıllar boyu. Ülke ekonomisinin gelişmesi ve bu gelişmenin temeli olarak gösterilen iktisat siyasetleri övüldü durdu. Ama biraz dikkatli bir inceleme, ünlü «Brezilya mucizesi»nin, devletin iktisadî alandaki faaliyetlerinin daralmasına değil genişlemesine dayandığını gösteriyor (Savran, 1984). Liberal düşüncede devlet birçok şeyin önünde bir engel sayılıyor : dünya pazarıyla derin bir bütünleşmenin, uluslararası işbölümünün içine sıkı bağlarla yerleşmenin, kapitalizmin hızla gelişmesinin, vb.. Ama tam da bu süreçlerin dev adımlarla geliştiği bir ülkede, devletin bunda bir lokomotif rolü oynadığı ortaya çıkıyor. Üstelik de, «piyasa ekonomisi» uygulamasına bağlılığını yüksek sesle ilan eden bir rejim altında oluyor bütün bunlar. Liberal düşünceyi ciddi bir sorunla karşı karşıya bırakan bu paradoksun bir açıklaması olmalı. Efsanenin yerini bilimsel açıklama almalı.

Bu açıklamaya, *kalıntı - devlet* kavramının eleştirisi ile girmek gerekli. Bu kavram, devletin kapitalizmin gelişmesinin önünde bir engel olduğunu savunan görüşte, açık veya örtülü biçimde, merkezî bir yer tutuyor. Bu anlayışa göre, kapitalist üretim tarzında, devlet iktisadî yaşamın düzenlenmesine yabancı bir öğedir temelde. Azgelişmiş ülkelerde görülen yoğun devlet müdahaleleri ve *devletin üretken faaliyeti,* henüz kapitalizme geçiş tarihsel aşamasında bulunan bu toplumlarda, daha önce varolan *kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının bir kalıntısıdır.* Bu kalıntı - devlet daha önceki üretim tarzının mantığına uygun hareket ettiğinden, kapi-

talist üretim tarzının işleyiş mantığını bozar, çarpıtır. Bundan dolayı da gerek kapitalizmin, gerekse üretici güçlerin hızlı gelişiminin önünde bir engeldir.

Kalıntı - devlet anlayışının sakatlığı, temel olarak *mekanikliğinden ve soyutluğundan* ileri gelir. Bu düşünce tarzı mekaniktir, çünkü kapitalist toplumun iktisadî yaşamında temel belirleyici öğe olan piyasanın, etkilerini dolayımsız bir biçimde, her an, her yerde gösterdiğini varsayar. Genel olarak kapitalist üretim tarzına bakıldığında, devletin maddî yaşamın yeniden üretimi alanından ayrılan bir toplumsal ilişkiler bütününün cisimleşmesi olarak belirdiği doğrudur. Bu üretim tarzı, temelini, toplumsal üretimin toplum tarafından bilinçli bir biçimde düzenlenmesi yerine, özel üreticilerin bireysel kararlarıyla gerçekleştirdikleri tekil üretim faaliyetlerinin metalar dünyasında (yani piyasada) onaylanmasında bulur. Bu yüzden metalar dünyasının devinimini düzenleyen değer yasası, bu toplumda maddî yaşamın yeniden üretiminin tâbi olduğu aslî ve *aşılamaz* yönlendirici ilkedir. Yani üretim, kapitalist toplumda değer yasasının (piyasa mekanizmasının) egemenliği altındadır, devletin değil.

Ne var ki, bir kez bu gerçek saptandığında, kalıntı - devlet anlayışının sorunlarınnı tohumları daha bu soyut düzeyde bile belirir. Kapitalist toplumda değer yasasının üretim üzerinde mutlak bir egemenliği vardır ama bu egemenlik dolaysız, mekanik bir biçimde çıkmaz ortaya her zaman. Çeşitli *dolayımlar* değer yasasını tâdil eder, biçimini değiştirir, erteler, hattâ görünüşte ortadan kaldırır. «Böylece, bir metanın fiyatı ile değer büyüklüğü arasında bir örtüşmezlik, nicel bir farklılık olması olanaklıdır, bu olanaklılık fiyat biçiminin kendi içinde saklıdır. Ne var ki, bir kusur olmak bir yana, bu ikirciklilik sözkonusu biçimin güzelliklerinden biridir, onu içinde yer aldığı üretim sistemine uygun kılar. *Çünkü bu üretim sisteminde, kuralın yasa haline gelişi, birbirlerini son tahlilde karşılıklı olarak ödünleyen, felce uğratan ve imha eden düzensizliklerin kör oyunu aracılığıyla gerçekleşir.*» (Marx, 1867, ii 111 - 112; vurgu sonradan.) Öte yandan, değer yasası kendini son tahlilde yine dayatır. Dolayısıyla bu *dolayımların kendileri değer yasasına tâbidir.*

Değer yasasının bu niteliği, devlete iktisadî yaşamda belirli bir hareket alanı açar. Belirli alanlarda ya da belirli süreler boyunca devlet değer yasasının işleyişini askıya alabilir. Devletin bu hareketi başlıca iki biçimde belirir : *devlet müdahalesi* veya *devlet kapitalizmi*. İlkinde devlet kendisi doğrudan —üretim— sürecini düzenleme işlemine girişmemekle birlikte, tekil sermayelere, belirli sermaye gruplarına veya toplumsal sermayenin bütününe, değer yasasının etkilerine karşı göreli bir korunma ve özerklik sağlayabilir. İkincisinde ise devlet, belirli üretken faaliyetleri kendi kurduğu işletmeler aracılığıyla yürütür. Başka bir biçimde söylendiğinde, devlet bu ikinci durumda kendisi bir kapitalist gibi doğrudan - üretim - sürecini düzenler ve artı - değer çıkarımına katılır. (Bkz: örneğin Marx, 1882: 248.) Devletin değer yasasını askıya alışının bu iki biçimi arasında, gerek iktisadî sonuçla-

rı açısından, gerek siyasal ve ideolojik uzantıları açısından son derece büyük farklar vardır. Ama temelde iki biçimin ortak yanı, devletin maddî yaşamın yeniden üretimine değer yasasının işleyişinin bir *dolayımı* olarak katılmasıdır. Sorun bu perspektifle ele alındığı zaman, kalıntı - devlet anlayışında uzlaşmaz karşıtlar gibi görünen devlet ile değer yasası arasında farklı türden bir ilişki olduğu görülecektir. Kapitalist toplumda devlet, iktisadî yaşama değer yasasının karşıtı bir güç olarak girmez. Onun mantığı çerçevesinde, ona tabî olarak, ama onu bir ölçüde tâdil etmek veya ertelemek üzere girer. Bu yüzden devletin değer yasasıyla ilişkisi *çelişik* bir ilişkidir: *bir yandan değer yasasını askıya alır ama bir yandan da onun egemenliği altındadır.*[1]

Devlete değer yasasını kısmî olarak tâdil etme veya erteleme olanağını kazandıran en önemli etken, toplumsal sermayenin temsilcisi olarak, üretim sürecinde üretilen toplumsal değerin bir bölümünü karşılıksız olarak mülkedinme yetkisidir. Artı - değerin bir bölümü, vergi biçimi altında, toplumsal yeniden üretimin gereklerini karşılayabilmek amacıyla, teşkil sermayelerden ayrı bir oluşum olan devlete aktarılır. Böylece, devlet toplam toplumsal değerin bir bölümünün çeşitli amaçlarla çeşitli dallar veya tekil sermayeler arasında yeniden - dağılımını sağlama olanağına kavuşur. Bu yeniden - dağılım, belirli dal veya sermayelerin değer yasasının gereklerinden bir ölçüde bağımsızlaşmasını sağlayabilir. Kısacası, devlet müdahalesi değer yasasının sermayeler üzerinde sağladığı *disipline* karşı bir *tampon* işlevi görebilir bu sayede.

Değer yasasının askıya alınmasını sağlayan ikinci etken, kapitalist dünya pazarında çok sayıda devletin birarada varolmasıdır (bkz: von Braunmühl, 1978). Oluşum nedenleri burada araştırılamayacak olan bu tarihsel biçimlenme, kapitalist dünya pazarının *bölümlenmiş bir bütün* olmasına yol açar. Bu bütünün farklı bölümleri arasındaki ilişkiler, türdeş bir pazarda olduğu gibi sadece değer yasasının arı işleyişine tabî değildir. Bu işleyiş, egemen devletlerin kendi pazarlarının dünya pazarıyla bütünleşme tarzına getirdiği kısıtlamalar tarafından tâdil edilir.

Kalıntı - devlet anlayışı, aynı zamanda *soyuttur*. Kapitalist üretim tarzının en genel belirlenmelerinden hareket etmekle birlikte, kendini bunlarla sınırlar; bu belirlenimlerin ötesine geçerek, somut tarihsel gelişme içinde devletin kapitalist üretim tarzındaki konumunun geçirdiği değişiklikleri, *yeni, somut belirlenimleri* gözönüne almaz. İncelenen kuramsal nesne *genel* olarak kapitalist toplumlar *değil*, emperyalizm çağında sınaî kapitalizmin gelişmesinin sancılarını yaşayan özgül toplumlar olduğu halde, kalıntı - devlet anlayışı kapitalist üretim tarzının en genel belirlenimlerini öne sürmekle yetinir. Bu yüksek soyutlama düzeyinin belirlenimlerini özgül koşulların belirlenimleriyle zenginleştirerek azgelişmiş kapitalist ülkelerin karmaşıklığına kuramsal bir kavrayışla ulaşamaz. Oysa, azgelişmiş kapitalist ülkelerin tarihsel

(1) Benzer bir formülasyon için bkz: Altvater (1975: 139) veya Altvater (1978: 42).

gelişmesinin doğru tahlili, bu toplumların gelişmiş kapitalist toplumlarla ortak yanlarının olduğu kadar özgül yanlarının da doğru bir biçimde kavranmasını gerektirir. Bu özgüllüklerin kavranışı ise genel belirlenimlerin yanısıra bu toplumların yaşadığı ortak tarihsel durumdan doğan *ek belirlenimlrein* tahlile katılmasını, yani tahlilin daha *somut* bir düzeyde yürütülmesini gerekli kılar.

Bugünün azgelişmiş kapitalist toplumları, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin göreli olarak geç çözüldüğü, sınaî sermaye birikiminin ancak emperyalist çağda bir atılım yaptığı toplumlardır. Bundan dolayı da, bu ülkelerin sermayesi, son derece yüksek bir bütünleşme gösteren XX. yüzyıl dünya ekonomisinin bağrında, dev üretici güçleri denetimi altına almış uluslararası sermaye ile karşı karşıya gerçekleştirmek zorundadır sermaye birikimini. Bu denli eşitsiz rakiplerin karşı karşıya geldiği dünya pazarında değer yasasının hiçbir engellemeyle karşılaşmaksızın hükmünü sürdürmesi, azgelişmiş ülke sermayelerinin yaşama olanağını büyük ölçüde kısıtlayacaktır. Dolayısıyla, azgelişmiş kapitalist ülkelerde, sınaî sermayenin birikiminin olmazsa olmaz koşulu, başlangıç aşamasında, devletin, özellikle yüksek korumacılık aracılığıyla, değer yasasının egemenliğini kısıtlaması ve ertelemesidir. Tarihsel olarak bakıldığında son derece özel koşulların belirlediği birkaç «ada ekonomisi» dışında, (bugünün dışsatım yıldızları Güney Kore ve Brezilya da dahil olmak üzere) tüm sınaîleşen azgelişmiş kapitalist ülkelerde devletin bu tür önlemlere başvurduğunu gözlemek olanaklıdır. (Aslında korumacılık ideolojisinin, klasik siyasal iktisadın liberal ideolojisine bir tepki olarak 1840'ların Almanyasında gelişmesi de hiç rastlantısal değildir. Bu dönemde sınaî kapitalizm bu ülkede henüz ilk adımlarını atmaya başlamıştır. Dolayısıyla Alman sermayesinin çıkarları İngiliz sermayesinin üstün üretkenliği karşısında Almanya'nın iç pazarınnı korunmasını gerekli kılmaktadır.[2]) Sonuç olarak devlet korumacılığı daha önceki üretim tarzının bir kalıntısı olmaktan uzaktır. Bu anlamda, kapitalizmin ebeliğini yapmaktır tarihsel rolü. «Korumacı sistem, sanayici imal etmenin, bağımsız üreticileri mülksüzleştirmenin, emeğin gereçlerini ve maddî koşullarını sermaye haline getirmenin, geleneksel üretim tarzından çağdaş tarza geçişin güçlü bir basınçla kısaltılmasının yapay bir aracıdır.» (Marx, 1867, iii; 198)

Ne var ki XX. yüzyıl koşullarında sadece korumacılık, vb. önlemler, azgelişmiş ülkelerde sınaî sermaye birikiminin yeterli koşullarını oluşturamaz. Sermaye, üretim sürecini tam anlamıyla ele geçirdiği XVIII. yüzyıldan itibaren, üretici güçleri hızla geliştirmiştir. Bu gelişmenin aldığı başlıca biçimler, emeğin yoğunlaştırılması ve süreklileştirilmesi, makina ve otomasyonun üretim

(2) Sınaî kapitalizmin İngiltere'den sonra geliştiği Fransa ve Almanya gibi ülkelerde devletin sermaye birikiminde üstlendiği aktif rol, von Braunmühl (1978: 171-174) tarafından vurgulanmıştır. Rusya ve Polonya için bkz: Campanella (1977: 15-84).

sürecinin ayrılmaz parçaları haline gelişi, bilimin bulgularının üretime yaygın biçimde uygulanması ve üretim ölçeğinin sürekli olarak büyümesidir. Bütün bunlar, XX. yüzyıla varıldığında, çoğu üretim dalında, güçsüz, küçük ölçekli sermayelerin üretime girişmesini olanaksız hale getirmiştir. Bir yandan *gerekli* sermaye yoğunluğunun (yani tek bir üretim biriminin gerektirdiği sermayenin niceliğinin) yüksekliği, öte yandan birçok üretim dalında yatırımların olgunlaşma döneminin uzunluğu karşısında güçsüz sermayelerin bekleme olanaklarının kısıtlılığı, azgelişmiş ülkelerde tekil sermayelerin bu dalları bir değerlenme alanı haline getirmesini önler. Bu ülkelerde, devletin müdahaleciliğinin ötesinde, doğrudan - üretim - sürecini düzenlemeye girişinin, yani devlet kapitalizminin varlığının aslî nedeni, sermaye birikiminin bu gerekleridir.

DÜNYA PAZARINA YÖNELME VE DEVLET KAPİTALİZMİ

Sınaî sermaye birikimi sürecinin iç pazara dönük, korumacı aşamasında temel bir süreklilik gösteren devlet kapitalizminin, dünya pazarıyla bütünleşme açısından da son derece önemli bir rolü olabileceğini, Brezilya örneğinde görmüş bulunuyoruz. Bunun nedeni, iç pazara dönük sermaye birikiminden uluslararası pazara dönük birikime geçişte, birikim tarzının değişmesine karşılık (Savran, 1984), üretimle ilişkili sorunların yine varlığını sürdürmesidir. Bu geçişi yapan azgelişmiş ülke sermayesi yine dev ölçekli uluslararası sermayelerle rekabet içinde olacaktır. Üstelik, bu rekabet şimdi ülkenin kendi iç pazarında değil, uluslararası pazarda yer almaktadır. Bu rekabette, az gelişmiş ülkenin zayıf sermayeleri, kendi boyutlarının geliştirmeye elvermediği alanlarda devlet kapitalizminin katkısına muhtaçtır. Dikkat edilmesi gereken nokta, devlet kapitalizminin girdiği alanların doğrudan doğruya uluslararası piyasalara yönelik alanlar olmasının gerekli *olmadığıdır*. Ülke sermayesi, uluslararası alanda yarışkanlık sağlayabilmek için birçok değişmez sermaye öğesini düşük maliyetle elde etmek zorundadır. Özellikle geleneksel «ara malları» terimiyle sınıflandırılan öğeler için geçerlidir bu. Bu malların üretiminde organik bileşim ve üretimin ölçeği genellikle tüketim araçlarının üretimine oranla daha yüksek olduğundan, devletin bu alanlarda üretime girişmesi genel olarak sermayenin çıkarları açısından gerekli bir nitelik taşır. Brezilya'da devlet işletmelerinin başta petrol arıtımı ve demir - çelik olmak üzere sunî gübre, elektrik, diğer kimya ve taşımacılık alanlarında yoğunlaşması, bu gereksinimin bir ürünüdür. (Evans, 1979: 220-21 ve Munck, 1979: 22 vb.)

Birikim tarzındaki değişikliğe karşın üretim düzeyindeki sürekliliğe ilişkin önerme, başka bir biçimde de ifade edilebilir. Yukarıda da belirtildiği gibi, dünya kapitalist pazarı bir bütündür ama bölümlenmiş bir bütün. Birikim tarzındaki değişme, sözkonusu ülkenin toplam toplumsal sermayesinin devresinde, meta

-sermayenin para - sermayeye dönüşüm ânında (yani üretilmiş malların yeniden paraya çevrilmesi ânında) belirli bir değişiklik yaratır. Dünya pazarının bir bölümü —ülkenin iç pazarı— meta-sermayeden para - sermayeye geçişin hemen hemen tek alanı olmaktan çıkar; diğer bölümleri —uluslararası pazarlar— giderek daha ağırlıklı alanlar haline gelir. Bunun anlamı açıktır: sözkonusu geçiş, *aynı* bütünün —kapitalist dünya pazarının— *farklı* altbölümlerinde gerçekleşir. Alt - bölümlerin özgül nitelikler taşıdığı doğrudur, ama sonuç olarak, ister iç, ister uluslararası olsun, pazarlar dünya pazarının birer parçasıdır. Bunun için de uluslararası çapta bir rekabetin konusudur her biri. Dolayısıyla, bu rekabeti sürdürebilecek üretkenlik ülke sermayesi için olmazsa olmaz koşuldur. Kısacası, rekabetin ve bunun altında yatan üretim koşullarının alanı değişmiştir ama kendisi süreklidir. Değer yasası bu kez uluslararası piyasada dayatacaktır kendisini.

Devlet kapitalizminin dünya pazarı koşullarındaki bu önemi dolayısıyladır ki, yeni - liberal yaklaşımın çekim alanına daha geç bir aşamada, 1970'li yıllarda giren Latin Amerika'nın üç güney ucu ülkesinde (Şili, Uruguay, Arjantin) bile, devlet işletmelerinin özel kesime devri veya tasfiyesi ciddî sınırlarla karşılaşmaktadır. Bu ülkeler arasında (hatta büyük bir olasılıkla tüm dünyada) «özelleştirme» faaliyetini *en ileri* götürmüş olan Şili örneğine bakmakla yetinelim. Şili'de özelleştirme faaliyeti 1975'de başlamış; 1979'da ise sona erdiği CORFO (Sınaî Geliştirme Kurumu) adlı devlet organı yetkililerince açıklanmıştır. İlk bakışta, özelleştirmenin çok ciddî boyutlara vardığı hemen görülmektedir. Pinochet rejimi kurulduğunda devlet denetiminde bulunan 494 işletmeden 449'u özel kesime devredilmiş, 21'i ise çeşitli nedenlerle faaliyetlerine son vermiştir. Ama bu çarpıcı tablonun biraz gerisine gidildiğinde Şili'nin «serbest girişimci» yönetiminin bile bu alanda, göründüğü kadar radikal olmadığı anlaşılır. Özelleştirmeye tâbi tutulan işletmeler, sayılarının çokluğuna karşın, toplam varlıkları açısından oldukça önemsizdir. Devletin elinde kalan işletmelerin 18'inin toplam varlıkları, 1976'daki tüm devlet işletmelerinin toplam varlığının yüzde 90,5'ini oluşturur. Bugün bile Şili'deki tüm işletmeler arasında en büyük 10 işletme devlet mülkiyetindedir (Arancibia/Perez, 1979: 37 - 38).

Kuşkusuz, Brezilya ile Şili çok farklı durumları temsîl etmektedir. Dünya piyasalarında sınaî mal dışsatımında zaman zaman gelişmiş kapitalist ülkelere kafa tutan Latin Amerika'nın devi Brezilya ile, bir karşı - devrimin ürünü olan ve tarım/madencilik alanlarında uzmanlaşarak uluslararası piyasaya sokulmaya çalışan Pinochet Şili'si arasındaki farklar, sayılmayacak kadar çoktur. Bu farklılık sonucundadır ki, Brezilya'da dünya pazarıyla bütünleşme sürecinde devlet gittikçe aktif bir rol üstlenirken, Şili'de devlet kapitalizmi önemli ölçüde budanmıştır. Burada Şili örneğiyle gösterilmeye çalışılan tek şey, yeni - liberal iktisat siyasetlerinin en uç uygulamasında *bile*, devlete bir «toplam kapitalist» olarak düşen görevin daraltılmasının ciddî sınırları olduğudur. Kı-

sacası, günümüzde azgelişmiş kapitalizm, zorunlu olarak, aynı zamanda devlet kapitalizmi olacaktır.[3]

DÜNYA PAZARINA YÖNELME VE MÜDAHALECİLİK

Dünya pazarına yönelme sürecinde devletin sermaye birikimindeki rolü üzerine sürdürdüğümüz tartışma, bu ana kadar devletin üretken faaliyetiyle sınırlı kalmıştır. Oysa, devletin sermaye birikimi sürecine aktif olarak girişinin, iki farklı biçimde ortaya çıktığını belirtmiştim : devletin üretken faaliyeti ve devletin çeşitli alanlara çeşitli yöntemlerle müdahale etmesi. Yeni - liberalizmin sözcüleri sadece devlet işletmelerinden yakınmazlar; devlet müdahalelerinin de kaldırılmasını önerirler. Aynı şekilde, kalıntı - devlet anlayışına göre, devletin sadece kendi üretken faaliyeti değil, piyasa mekanizmasının (değer yasasının) işleyişine yaptığı çeşitli müdahaleler de kapitalist üretim tarzının mantığına uygun değildir ve kapitalizmin gelişmesini köstekleyici etkiler yaratır. Dolayısıyla, bu ana kadar yürütülen tartışma bu görüşlerin sadece kısmî bir eleştirisini yapmış olmaktadır. Bu tartışmaya karşı, devletin üretken faaliyetlerinin gerekli olabileceği bir ödün olarak kabul edilebilir, ama devlet işletmelerinin kendisinin de piyasa mekanizmasına tâbi kılındığı bir durumda temel olanın yine de piyasa ekonomisinin işleyişi olduğu ileri sürülebilir. Bu yüzden, uluslararası pazarlara dönüş sürecinde, Brezilya'da devletin gerçekten müdahalecilikten kaçınıp kaçınmadığını saptamak son derece önemlidir.

İlk bakışta, bu sorunun cevabı açık gibi görünmektedir. Yukarıda ele alınan çeşitli iktisat siyasetleri incelendiğinde, 1964 sonrası Brezilya'sında devletin, daha önce müdahale etmekte olduğu birçok alanda elini çektiği gözlenebilir. Birkaç örnekle yetinelim : onyıllar boyu süregiden yasal faiz saptama uygulaması kalkmış, faiz oranının piyasa güçleri tarafından belirlenmesine izin verilmiştir. Campos döneminde fiyat denetimi kaldırılmış, ayrıca devlet işletmelerinin maliyetlerine uygun bir fiyat siyaseti gütmeleri öngörülmüştür. Ülke dışından sermaye akımının önünde varolan zaten düşük engeller iyice temizlenmiştir. Sabit döviz kurunun yerini «gerçekçi» kur siyaseti almıştır. Dışalımda korumacılık bir oranda düşürülmüştür. Kısacası devletin çeşitli alanlarda müdahalecilikten uzaklaştığı söylenebilir ilk bakışta.

Ne var ki, hemen hemen hiçbir alanda devlet müdahalesi tümüyle kalkmamıştır. Dışalım korumacılığının düşürülmesi süreci hiçbir zaman mantıksal sonucuna ulaştırılmamış; yukarıda belirtildiği gibi oldukça yüksek bir düzeyde sabitleştikten sonra, 1974 bunalımıyla birlikte yeniden yükselmiştir. Fiyatların serbest oluşumu yönündeki eğilim Campos döneminde bile iniş çı-

(3) Burada tartışma alanımız azgelişmiş kapitalizmle sınırlı olduğu için, olgun (gelişmiş) kapitalizmin de, devlet kapitalizmine doğru bir eğilimi sürekli olarak yeniden ürettiğine değinmekle yetiniyorum.

kışlı bir seyir göstermiştir. 1965'de, «istikrar» programının henüz ikinci yılında, kısmen zorunlu (tarımsal mallar, devlet işletmeleri, ilaç sanayisi, tütün), kısmen de kredilerle özendirilmiş gönüllü (temel olarak imalat sanayisi) bir fiyat denetimi uygulanmıştır (Foxley, 1980). Bu uygulama 1966'da terkedilmekle birlikte daha sonra iktisat siyasetini devralan Delfin Netto ekibince 1968'-de yeniden benimsenmiştir. Gerçekte, 1968 sonrasında enflasyonla mücadele temel olarak para arzının kısılmasına değil, ücret ve zorunlu fiyat denetimine dayandırılmıştır (Bacha, 1977: 50-52). Döviz kuru hiçbir zaman dalgalanmaya bırakılmamış, sadece mini - devalüasyonlar aracılığıyla sık sık değişen bir «oynak sabit kur» siyaseti («crawling peg») benimsenmiştir. Örnekleri çoğaltmak olanaklıdır ama önemli olan sonuç şimdiden belirmektedir: uluslararası pazara dönüş sürecinde Brezilya'da yeni liberal iktisat siyaseti mantıksal sonucuna hiçbir zaman götürülmemiş, devlet müdahelesi geleneksel olarak yaygın olduğu alanlarda bir ölçüde azalmakla birlikte, hiçbir alanda ortadan kalkmamıştır.

Ancak, önemli olan bu değildir. Devlet müdaheleciliği hiçbir alanda tümüyle ortadan kalkmasa da bazı alanlarda bu yönde bir *eğilim* olduğunu saptamak bile kendi başına bir anlam taşır. Bu eğilimin belirli sınırları olduğunu saptamak, yeni - liberallerin fantazilerle dolu tezlerinin ayaklarını yere basmasını sağlamak için gereklidir. Ama, kendi başına, uluslararası pazara dönüşün liberal bir iktisat siyasetini gerektirmediği yolunda kesin bir kanıt değildir. Bunu bir kanıt olarak kullanmak, sorunları basite almak olur. Geçmeden yineliyelim: İktisadî liberalizmin çağımızda son derece ciddî sınırları vardır. Arı bir liberalizmi savunanlar XX. yüzyıl kapitalizminin koşullarını kavrayamamıştır. Ancak, uluslararası pazara dönüş ve buna bağlı olarak sermayenin yeniden - yapılanması sürecinde devlet müdahaleleri bir süre için ve bazı alanlarda sermaye için gerçek engeller haline gelebilir. Bu durumda sermaye, *eskiden kendisinin kurduğu fakat şimdi gereksiz birer kabuk niteliğine bürünmüş olan* bu biçimlerinden mutlaka kurtulma eğiliminde olacaktır. Gün, liberalizmin günüdür.

Ama bu liberal eğilim, ne zaman içinde, ne de olanaklı iktisat siyasetleri yelpazesinin bütünü için mutlaktır. Önemli olan da budur. Ne Brezilya, ne de dünya pazarlarıyla sıkı bir bütünleşmeye yönelen herhangi bir başka ülke, devlet müdahaleciliğinin her türünden vazgeçmiştir. Tersine, başta Brezilya olmak üzere bu ülkelerin hepsinde devlet, sermaye birikimine son derece ciddî müdahalelerde bulunmuştur. Başka bir biçimde söylenirse, devlet bazı alanları değer yasasının işleyişine terkederken başka alanlarda eskisine göre çok daha yoğun bir müdahale eğilimi için girmiştir. Yeni - liberalizmin ikizi olan bu yeni - müdahaleciliği temel olarak iki alanda gözlemek olanaklıdır.

Bunlardan birincisi, devletin ücretlerin belirlenmesine yaptığı yoğun müdahaledir. İç pazara dönük sermaye birikim tarzı yerine uluslararası pazara dönük sermaye birikiminin gündeme geldiği tüm azgelişmiş kapitalist ülkelerde, devlet işçi ücretlerini tepeden saptamaya yönelmiştir. Bu ülkelerin hepsinde sendika kurma,

grev ve toplu sözleşme hakları ortadan kaldırılmış; devletin bir organı olarak çalışan kurul ya da kurullar ücretlerin saptanmasında yetkili kılınmıştır. Bu süreci yaşayan ülkelerin hepsinde demokratik siyasal yapılardan otoriter siyasal yapılara kesin bir dönüş olması bir raslantı değildir. Genellikle, güçlü rakiplerinden daha düşük üretkenlik koşullarında çalışan ve dolayısıyla metalarının bireysel değeri dünya pazarındaki değerden daha yüksek olan zayıf sermayelerin uluslararası pazarlarda rekabet şansını sağlayan ana öğelerden biri, metanın değeri (üretim fiyatı) ile maliyet fiyatı arasındaki farktır. Bu farkı belirleyen en önemli etken ise ücretlerdir. Ücretlerin düşüşü maliyet fiyatını düşürerek, kâr oranı belirli bir düzeyin altına düşmeksizin, üretim fiyatının düşürülmesini sağlar. Böylece, sermaye uluslararası yarışkanlık açısından çok önemli bir avantaj sağlamış olur. Bu yüzdendir ki ücret denetimi bu birikim tarzı için son derece önemlidir. Bu yüzdendir ki, herşeyin serbest bırakılmasını savunan yeni - liberaller ücretleri bastırmaya eğilimlidir. Yine bu yüzdendir ki, bir eğilim olarak, XIX. yüzyıldan farklı olarak, *XX. yüzyılda azgelişmiş bir ülkede iktisadî liberalizm ile siyasal liberalizm bir arada yaşayamaz.*

Yeni birikim tarzında devletin yoğun müdahale yöntemlerinden ikincisi, özendirme önlemleridir. Brezilya'nın yeni iktisat siyasetini incelerken, gerek dışsatımın, gerekse yatırımların özendirilmesinin bu siyasetin en temel öğelerinden olduğunu görmüştük. Gerçekte, yeni - liberal iktisat siyaseti önerilerinde baş köşeyi alan dışsatım ve yatırım özendirme önlemlerinin, devletin ekonomiye yoğun bir müdahalesini temsil ettiği, genellikle görmezlikten gelinir. Oysa, yukarıda da belirtildiği gibi, devletin değer yasasının işleyişini tâdil edişinin aslî yollarından biri, vergi biçiminde ele geçirdiği toplumsal artı - değer bölümünün, kesimler ve sermayeler arasında yeniden - dağılımını sağlayışıdır. Özendirme önlemleri (özellikle sübvansiyonlar), değer yasasının özgür işleyişi içinde uluslararası piyasada tutunamayacak sermayeleri, toplumsal sermayenin öteki kesimlerinde üretilen artı - değerden aktarılan paylar aracılığıyla yarışkan kılmanın yönteminden başka birşey değildir. Bu bakımdan da, *devletin ekonomiye müdahalesinin en arı biçimlerinden biridir.*

Bu müdahale çeşitli ülkelerde çok büyük boyutlara varmaktadır. Bu durumu Brezilya örneğinde izlemek için bazı göstergelere değinmekle yetinelim. Yatırımlar açısından bakıldığında, ülke dışından satın alman üretim araçlarında yapılan toplam vergi indirimi, 1971 yılında bu üretim araçlarının toplam değerinin yüzde 60'ını bulmaktadır. Dışsatım açısından durum daha da çarpıcıdır : 1975 yılında dışsatım mallarına uygulanan vergi özendirmeleri, bu özendirmeden yararlanan malların değerinin yaklaşık üçte birine ulaşmıştır. Bu tutar, federal devlet ile federe devletlerin toplam vergi gelirinin yüzde 11'ine karşılık vermektedir. Her iki tür özendirme birlikte ele alındığında, 1974 yılında toplam özendirme tutarı, tüzel kişilerin ödediği verginin yarısına, özel kişilerin ödediği gelir vergisinin ise yedide birine eşit olmaktadır (Serra,

1979: 71). (Dikkat edilmesi gereken bir nokta, bu sayıların «mucize»nin son yıllarına rastladığıdır. Yani, yeni iktisat siyasetinin uygulamaya konulmasından *on yıl sonra* dışsatım hâlâ devlet sübvansiyonu ile desteklenmek zorundadır.) Bu yüksek oranların anlamı, devletin, dışsatım mallarının ve değişmez sermayenin maliyetini, toplumsal sermayenin diğer kesimlerinden ve toplumun ara sınıflarından aldığı vergilerle düşürmesidir.

Böylece, iç pazara dönük sermaye birikiminden uluslararası pazara dönük bir birikim tarzına dönen bir kapitalist toplumda sadece devlet kapitalizmine değil, aynı zamanda yoğun bir devlet müdahalesine gerek olduğu ortaya çıkmaktadır.[4] Brezilya kapitalizminin deneyimi, devletin her iki gereksinimi de geniş biçimde karşıladığını; «mucize»nin, «serbest girişim» ve «piyasa ekonomisi»nin yanısıra, devletin üretken faaliyetinin ve müdahaleciliğinin bir ürünü olduğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Brezilya deneyiminin incelenmesi, yeni - liberal görüşlerin kategorik birer gerçek olarak sunduğu tezlerin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Yeni - liberallerin iddialarının aksine, Brezilya deneyimi, devlet müdahalesinin ve devlet üretken faaliyetinin (1) sermaye birikiminin gereklerine her durumda aykırı olmadığını, tersine hızlı bir sermaye birikiminin bu koşullarla birlikte olanaklı olduğunu ve (2) azgelişmiş ülkelerde düşük bir büyüme hızına ve sanayinin genişlemesine engel olmadığını, bu süreçleri hızlandırabileceğini göstermiştir.

Popperci bir pozitivizme bilimin yöntemi olarak bakanlar için, sözkonusu bilimsel önermeler (yeni - liberalizmin önermeleri) ampirik bir gözleme dayanılarak yanlışlanmış («*falsified*») ve dolayısıyla çürütülmüş («*refuted*») *olmaktadır*. Ne var ki, başka sorunlarına hiç girmeksizin, böyle bir yöntemin *yalınkat bir kuramsal yapı* anlayışını varsaydığını hatırlatmak, geçerliliğini yadsımak için yeterlidir. Bilimsel kuramlar birden fazla soyutlama düzeyine sahiptir (ya da olmalıdır). Bir anlamda, çok - katlı bir mimarî yapıdır sözkonusu olan. Bu soyutlama düzeylerinden birinde formülleştirilmiş bir önermeyi tek (veya birkaç) ampirik gözlemle çürütmeye çalışmak yanlıştır. Çünkü ampirik gözlem, sözkonusu önermelerden farklı bir soyutlama düzeyine aittir çoğunlukla.

Bu yazıda böyle bir «çürütme» yöntemi benimsenmemiş; sadece Brezilya deneyiminin ampirik gözlemi, soyut kuramsal tartışmalara dayanak ve *esin kaynağı* olarak alınmıştır. Amaç, devlet üretken faaliyetinin ve müdahaleciliğin kapitalizmin doğasına

(4) «Bölümlenmiş (dünya) burjuvazisi, ulusal devlet aygıtları aracılığıyla, sermayenin dünya pazarındaki hareketine çok farklı biçimlerde **devlet müdahaleleri** uygular. Bu müdahalelerin ülke içinde mi odaklaştığı, yoksa dışa mı dönük olduğu, değerlenmenin özgül gereklerine ve özgül sınıf kümelenmelerine bağlıdır.» (von Braunmühl, 1978: 174)

aykırı olmadığını, iktisadî yaşamın içine yoğun bir biçimde giren azgelişmiş ülke devletlerinin daha önceki üretim tarzlarından bir *kalıntı olmadığını,* aksine azgelişmiş ülkelerde değişen topludurumlara ve birikim tarzlarına göre, değişen yoğunluk ve biçimlerde devlet üretken faaliyetinin ve müdahaleciliğin *sermaye birikiminin gerekli bir koşulu olduğunu* göstermek olmuştur. Bu, kapitalist üretim tarzının azgelişmiş ülkelerdeki geleceğinin değerlendirilmesinde önemli sonuçları olabileck bir kuramsal önermedir. Bu önermeyi yapmak, ne liberal kapitalizmin, ne de devlet kapitalizminin, günümüz için veya gelecekte, bir toplum modeli olarak savunulması anlamına gelmez.

KAYNAKLAR

ALTVATER, E. (1975), «Remarques sur quelques problèmes posés par l'interventionnisme étatique»; *L'Etat contemporaine et le marxisme* içinde, J. -M. Vincent (der.), Maspero, Paris.

ALTVATER, E. (1978), «Some Problems of State Interventionism»; *State and Capital* içinde, J. Holloway/S. Picciotto (der.), Edward Arnold, Londra.

ARANCIBIA, A/PERES, W. (1979), «La polémica en torno a las empresas públicas en América Latina»; *Economía de América Latina,* 3, Eylül.

BACHA, E. L. (1977), «Issues and Evidence on Recent Brezilian Economic Growth»; *World Development,* c. 5, No. 1/2.

CAMPANELLA, M. (1977), *Economia e stato in Rosa Luxemburg,* De Donato, Bari.

FOXLEY, A. (1980), «Stabilization Policies and Stagflation: The Cases of Brazil and Chile»; *World Development,* c. 8.

MARX, K. (1867), *Le Capital,* c. 1, Editions Sociales, Paris, 1971-73.

MARX, K. (1882), «Notes marginales pour le 'Traité d'économie politique' d'Adolphe Wagner»; *Le Capital,* c. 1, a.g.y. içinde.

MUNCK, R. (1979), «State Intervention in Brazil: Issues and Debates»; *Latin American Perspectives,* 23, c. VI, No. 4, Sonbahar.

SAVRAN, S. (1984), «Devlet ve Sermaye Birikimi: Brezilya Deneyiminden Esinlenen Düşünceler. 1. 'Brezilya Mucizesi' üzerine»; *Yapıt,* 3, Şubat - Mart 1984.

SERRA, J. (1979), «La política económica y la industrialización reciente en el Brasil»; *Economía de América Latina,* 3, Eylül.

VON BRAUNMÜHL, C. (1978), «On the Analysis of the Bourgeois Nation State within the World Market Context»; *State and Capital,* J. Holloway/S. Picciotto(der.) içinde, Edward Arnold, Londra.

NEDİM GÜRSEL

Nâzım Hikmet ve Halk Masalları

Nâzım Hikmet 1949 yılında Bursa hapishanesinden şunları yazıyor Müzehher Vâ-Nû'ya :

«Şu *Binbir Gece Masalları*'nı mutlaka al, oku. (...) Şark kültürünün elinde bin bir gece gibi bir hazine varken, bizim bundan faydalanmamamız hakikaten rezalettir. Garpta hikâyecilik Bokasın kitabıyla başlar. Bizde ise ondan kaç asır önce ve onunkiyle kıyas kabul etmeyecek bir zenginlik başlamış da, hâlâ Türkçemizde bu enafisten eserin tam bir tercümesi yok. İnsan bazan bu kitabın bazı hikâyelerini okurken böyle mükemmel şeylerin bugün dahi yalnız bizde değil, Avrupada bile yazılmamış olduğunu hayretle görüyor.» (*Vâ-Nû'lara Mektuplar*, Cem yay. s. 167)

Şairin halk masallarımıza duyduğu ilginin hapisane döneminde başladığını biliyoruz. Gerçi halk şiirine, türkülere gösterdiği ilgiyi, *İnsan Manzaraları*'nda örneklerine bolca rasladığımız halk deyimlerinden yola çıkarak oluşturduğu duyarlığı, masallardan esirgemiştir Nâzım. Onbir halk masalının yeraldığı *Sevdalı Bulut*'u Türkiye'den ayrıldıktan sonra yazmış, kitap ilk kez Sovyetler Birliği'nde yayımlanmıştır. Ama şairin, *Binbir Gece Masalları*'na geçmişin kültür kalıtı açısından yaklaşımı ilk değilse de son derece önemlidir. Doğuda aydınlar uzun süre masal geleneğini yadsımışlardır çünkü. Masalı yazın dışı bir konuma itmişler, çocukları eğlendirmek için uydurulmuş ipe sapa gelmez bir anlatı türü olarak değerlendirmişlerdir. Oysa Batı *Binbir Gece Masal-*

ları'nı bizden önce keşfetmiş, bu kültür hazinesinin önemini kavrayarak hem kendi masal geleneğine, hem de Doğuda anlatılan masallara sahip çıkmıştır. Pertev Boratav, Hint kökenli *Pançatantra*'nın Arapçası *Kalîla wa Dimna*'nın XIV. yüzyılda, *Binbir Gece*'nin bazı bölümleriyle *Tutinâme*'nin ise XV. yüzyılda Türkçeye çevrilmiş olduklarını yazıyor (bkz: *Az gittik Uz gittik*, Bilgi yay. s. 405 ve 411). Ne var ki bu çevirilerin ve daha sonraki dönemlerde yazılan *Latâ'if, Muhayyelât-ı Ledünn-i ilâhi*, vb gibi masal kitaplarının etkili olduklarını söyleyemeyiz. Tasavvuf yazınında, sözlü anlatı geleneğimizde yaşayan masallarımızın aydınlar katında ilgi görmesi, bilimsel yöntemlerle masal derlemelerinin gerçekleştirilmesi Millî Edebiyat akımıyla, özellikle de Cumhuriyet'le başlar. Bu nedenle, Nâzım Hikmet'in *Binbir Gece*'yi önemseyerek çağdaş düzyazının kaynağını masalda araması, roman türüyle Bokacio'nun *Dekameron*'u arasında ilişki kurması önemli, hattâ şaşırtıcıdır. Nâzım Hikmet aynı yıllarda *Karakoyun* efsanesinden yola çıkarak Muhsin Ertuğrul için bir senaryo da hazırlar. Kemal Tahir'e «Ertuğrul Muhsin iki senaryo sipariş etti. Birisini iki günde şişirdim. Bir masal.» diye yazmasına karşın (bkz: a.g.y., s. 86), bu fırsattan yararlanarak Türk masallarını yeniden okur. Onlardaki, gerçekçiliğin, gülmece ögelerinin, tinsel ilişkilerdeki derinliğin farkına varır :

«Bizim kitaba geçmiş masallarımızda realizm ile efsane unsuru birbiri peşinde, birbiri içinde. Meselâ bir helvacı güzeli var. Burda bir müezzin'in minareden bakıp kendisine emanet edip hacılığa giden adamın kızına âşık olması, sonra bu kızı kandırtıp hamama getirtmesi ve orada kızın, müezzinin kafasını gözünü bir iyi sabunlayıp herife bir dayak atması var ki dehşetli realist ve müthiş komik. Sonra bir şey daha, masallardaki komik unsur herhangi bir Molyer'i yaya bırakacak kadar, facia unsuru da Şekspiryen. İnsan ihtirasları, devirlerinin ifadesi ve muhtevasıyla en korkunç, en çıplak, en dramatik şekillerinde.» (a.g.y., s. 86)

Yukarıdaki satırlar, toplumsal ilişkiler üzerine kurulan, kahramanların karmaşık isteklerini dramatik bir gerilimle yansıtan roman dünyasının önceleri masal anlatımından kaynaklandığına dikkati çekiyor. Nâzım'ın Türk masallarında Moliere'e, Shakespeare'e dek varan gülmece ve trajedi öğeleri bulması, üzerinde önemle durmayı gerektiren bir olgudur.

«Helvacı Güzeli», Nâzım'ın da belirttiği gibi, olağanüstü öğelerin en aza indirgendiği, gerçekçi anlatımın egemen olduğu masallarımız arasında yeralır. Tahir Alangu, uluslararası katalogda 245. tip olarak geçen bu masalın Lâle Devrinde pek yaygın olan helva sohbetlerinden geldiğini öne sürüyor (bkz: *Typen Türkisher Volkmarchen*, s. 297 - 299). Derleyicisi bilinmeyen *Billûr Köşk* adlı masal kitabını yeniden yazan Alangu «Helvacı Güzeli»ne ikinci sırada yer vermiş (bkz. a.g.y., Remzi Kitabevi, s. 25-39). Bu metinden yola çıkarak şöyle özetleyebiliriz masalı :

Bir adam, oğluyla beraber Hacca giderken, güzel kızını mahallenin müezzinine emanet eder. Ezan okumak için minareye çıkan müezzin, evde kapalı yaşayan kızı bahçedeki kuyudan su

çekerken görür, kıza âşık olur. Bir bohçacı kadınla anlaşarak onu hamama getirmesi için kandırır. Kız kendisine hazırlanan tuzağı anlayınca, müezzinin başını sabunlayıp kurnalardaki suyu boşaltır ve onu bir güzel dövdükten sonra kaçar. Müezzin öcalmak için Hacda bulunan kızın babasına bir mektup yazarak kızının kötü yola düştüğünü haber verir. Baba, kızı öldürsün diye oğlunu gönderir ama, oğlan kızkardeşinin suçsuz olduğunu bildiğinden onu serbest bırakır. Kız ormanda bir şehzadeye rastlar, onunla evlenip çoluk çocuğa karışır. Ne var ki mutlu değildir. Babasıyla kardeşinin özlemine dayanamaz. Şehzade, yanına vezirini vererek, karısını çocuklarıyla birlikte memleketine gönderir. Yolda vezir kızın ırzına geçmek ister ve üç çocuğunu öldürür. Kız vezirin elinden kurtulmayı başararak memleketine döner, erkek kılığına girerek bir helvacının yanında çalışmaya başlar. Şehzade karısının özlemine dayanamayıp hain vezirle birlikte kızı aramaya çıkar. Kız bir helva sohbeti düzenleyerek masalın tüm kişilerini biraraya toplar, başından geçenleri anlatır. Erkek kılığında olduğu için ancak sohbetin sonunda ortaya çıkar gerçek kimliği. Bunun üzerine müezzinle hain vezir, yani kötüler cezalandırılır; şehzade de «akıllı ve namuslu» karısına yeniden kavuşur.

Bu masalda Türk geleneğinde önemli bir yeri olan «heter» tipini buluyoruz[1]. Güzel, akıllı ve erkeklerle yarışabilecek yetenekteki kadın kahramanlar, toplumla giriştikleri savaşımda erkekleri dize getiren kadın tipleri «heter» diye adlandırılıyor. «Helvacı Güzeli», «Fesleğenci Güzeli», «Mor Menekşe», vb gibi masallar «heter» tipinin başını çektiği, kadının toplumdaki yerini, Simone de Beauvoir'ın deyimiyle «ikinci cins» oluşunu eleştiren örneklerdir. Bu nedenle de Keloğlan masalları gibi ayrı bir kategori oluştururlar. Masallarımızdaki «heter» tipi üzerinde ayrıntılarıyla duran Pertev Naili Boratav, bu tipi Keloğlan'la karşılaştırarak kadının sözlü masal geleneğinde oynadığı role dikkati çekiyor, ve İslâm yasalarıyla kadının özgürlük savaşımı arasındaki çatışmanın «akıllı kız» yani «heter» tipinde belirginleştiğini öne sürüyor (bkz: *Zaman Zaman İçinde*, Remzi Kitabevi, s. 17). Nâzım Hikmet'in, Keloğlan tipinde yaptığı gibi, «Helvacı Güzeli»nden yola çıkarak bize tanıttığı «heter» tipinde de, Türk halkının bazı özelliklerini vurguladığını görüyoruz. Kurnazlık, cesaret, direnme gibi özellikler bunlar. Şair *Sevdalı Bulut*'da yeralan «Allem Kalem» masalında bu konuya yeniden dönecek, masal kahramanına «allem kallem» oyununu öğreten akıllı kızın kişiliğinde Türk kadınının zekâ ve becerisini sergileyecektir.

★ ★ ★

Nâzım Hikmet'in halk masallarına hapisane döneminde ilgi duyduğunu söyledim. Oysa özgür koşukla yazdığı yenilikçi şiirler

(1) Eski Yunanda «hetaera», bir erkeğin yasal karısının dışında arkadaşlık ettiği kültürlü ve akıllı kadınlara denirdi. Evli kadın çocuk yapmakla, hetaera'lar ise aşk sanatını uygulamakla görevliydiler (bkz: «Türk Masallarında Heter Tipi», Eser Erguvanlı, **Boğaziçi Üniversitesi Halkbilim Yıllığı**, 1974 s. 23).

bir yana, bu ilginin çok daha önceki dönemden kaynaklandığı öne sürülebilir. Örneğin ilk şiirlerinde, heceyle yazdığı ve 1918 - 1920 yıllarında Faruk Nafiz, Yusuf Ziya Ortaç vb. gibi imzalarla birlikte o yılların önemli dergilerinde yayımlanan şiirlerinde masal öğelerine rastlıyoruz. «Kırmızı Gül» oldukça ilginç bu açıdan. Şairin ilk gençlik ürperişlerini, romantik aşk eğilimlerini olduğu kadar, bir masal dünyasının büyüleyici atmosferini de taşıyor. Hint ülkesinin mutsuz sultanını anlatıyor genç Nâzım. Aşkın ancak düşlerde yaşadığını, «tunç tolgalı atlı civan»ın gerçekte bir serap olduğunu dile getirirken eski bir doğu masalından yola çıkıyor. Aşkı arayan Hint sultanı kendini öldürüyor sonunda. Böylece mutlu sonla biten geleneksel masal anlayışını bir ölçüde değiştirmiş oluyor şair :

Uyanınca aşkın yalnız rüyada yeri
Olduğunu anlamıştı bu Hint sultanı
Birden sokmuş genç göğsüne demir hançeri
Çöle akmış damla damla kırmızı kanı

Diyorlar ki bugün ordan geçen her kervan
Kızıl renkte hiç solmayan bir gül görürmüş
Bu çiçeğin etrafında bir kırmızı kan
Tâ ezelden ona sönmez bir hâle örmüş

Bu dönemin biraz saf, oldukça da egzotik ve ilkel şiirleri, mütareke yıllarının güç koşullarında önemli bir dönüşüme uğrayacak, genç Nâzım Hikmet çoğu kez «chauvinisme»e varan bir ulusçuluk ateşiyle işgal devletlerine karşı çıkacaktır. 1919 - 1920 arasında yazdığı yurtsever şiirlerin bazılarında işgal altındaki İstanbul ve Anadolu'nun «namusu kirletilmiş» bir genç kıza benzetildiğini görüyoruz. «Gençliğe Masal» başlığını taşıyan bu şiirlerin ilkinde Kırk Haramiler masalı, ikincisindeyse kaçırılan kız motifiyle işlenmiş bir aşk ve kahramanlık efsanesi yeralıyor (bkz: «Kırk Haramilerin Esiri», «Kaçırılan Kızkardeşler»; *Nâzım Hikmet'in İlk Şiirleri,* Kerim Sadi, May yay., s. 35-36 ve 46-48). Nâzım her iki şiirde de, «Çanakkale Masalı»nda olduğu gibi, herkesin kolayca kavrayabileceği bir alegoriden yararlanarak direnmeye çağırıyor okurları. Şairin Anadolu'ya geçmeden önce kavgacı, atak, giderek siyasal yönü ağır basan şiirler yazdığını biliyoruz. Dizgesel bir anlayışla olmasa da, bu şiirlerin bazılarında masal anlatımının alegorik özelliğinden yararlanması onu yenilikçi şairlerden çok Millî Edebiyat akımına, örneğin, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp vb. gibi yazarlara yaklaştırıyor. Ne var ki, heceyle yazılmış bu tür şiirlerin masal anlatımına yönelik olanları, aynı zamanda siyasal nitelik de taşıdıklarından, ilginç bir konumda yer alıyorlar. Tevfik Fikret çizgisini sürdürüyorlar bir bakıma. Öte yandan, özellikle «Çanakkale Masalı» ve «Sekiz Yüz Elli Yedi»nin, Mehmet Akif'in İslâm ideolojisinden kaynaklanan antiemperyalist ülkücülüğüne yaklaştıkları söylenebilir. Yurdu düşman işgalinden kurtarmanın zorunluğu Osmanlı tarihine, örneğin, Fa-

tih Sultan Mehmet'e ya da İslâm evliyalarına yapılan göndermelerle vurgulanıyor bu şiirlerde.

Diyeceğim, genç Nâzım Hikmet'in yazınsal etkilerle gelişen duyarlığı belli bir siyasal ortamda yurtseverliğe dönüşürken, masalla kurduğu ilişki yüzeysel bir alegori kullanımından öteye geçmiyor. Oysa daha sonraları, özellikle de *Sevdalı Bulut*'da, alegoriye başvurmadan masala yönelecektir şair. Doğrudan doğruya masal yazacak, bu türün öngördüğü dolaysız anlatımı geliştirecektir. Masal kahramanlarını ele alırken, onlara çağdaş nitelikler yüklerken içinde yaşadığı toplumun değer yargılarını gözönünde bulunduracaktır elbet. İyilerle kötülerin çatışmasında taraf tutacak, iyiliği temsil eden ileriye ve eşitliğe dönük güçleri destekleyecektir. Ama alegorik anıştırmalara başvurmadan, düpedüz masal yazarak yapacaktır bunu. Hattâ «Sevdalı Bulut» bir yana, tüm öbür masallarda geleneğe bağlı kalacak, kahramanları değiştirmediği gibi, masalın geleneksel anlatım kurgusuna da pek dokunmayacaktır. Nâzım'ın bu girişimini ayrıntılarıyla ele almadan önce *Yeni Gün, Tan, Akşam* ve *Milliyet* gazetelerinde köşe yazarlığı yaptığı yıllara doğru uzanmamız gerekecek. Nâzım, Orhan Selim imzasıyla yayımladığı gazete yazılarında hayvan masallarına, daha doğru bir terimle «fable»lara da yer vermiştir çünkü.

1931 - 1936 arasında yazdığı bu masalların Aisopos - La Fontaine geleneğini sürdürdüklerini görüyoruz. Hayvan masallarının Doğuda çok yaygın olduklarını belirten Pertev Nailî Boratav, bu geleneğin Arap ve İran kültürleri aracılığıyla yayıldığını söylerken, Avrupa ülkelerinde anlatılan benzerleriyle birlikte ele alınmaları gerektiği üzerinde duruyor (*Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek yay. s. 85). Türk hayvan masallarının Hint kökenli *Pançatantra*'lardan geldiğini biliyoruz. Nâzım bir köşe yazarı olarak La Fontaine üslûbundan yararlanırken, bu gerçeği hiçbir zaman unutmuyor. *Kelila wa Dimna*'dan, daha yakından bildiği *Mesnevi*'den esintiler de taşıyor masalları. «Ağustos Böceği ile Karınca», «Kurbağa ile Öküz», «Tilki ve Karga», «İki İnatçı Keçi»yi bu tür masallara örnek olarak gösterebiliriz. Şair Mevlâna gibi, Aisopos ve La Fontaine gibi, hayvan masallarının en önemli niteliğinden, yani ahlâkçı yönlerinden yola çıkarak «ders vermek» amacını güdüyor. Ne var ki ustalarına, öykündüğü masal babalarına ders veriyor daha çok. Onların ahlâk anlayışlarını, ibret dersi vermek için çıkardıkları «kıssadan hisse»leri tersine çeviriyor. Ünlü «Ağustos Böceği ile Karınca» masalını ele alalım örneğin.

La Fontaine'de ağustos böceği yaz boyu keman çalan, tembel bir yaratıktır. Karıncaysa çalışkandır, öngörüşlü olduğu için yazdan kışlık yiyeceğini biriktirir. Kış gelince aç kalan ağustos böceği karıncanın kapısını çalmaktan, ona el açmaktan başka çıkar yol bulamaz. La Fontaine ağustos böceğinin sanatını küçümsemekle kalmaz yalnızca; karıncanın kişiliğinde emeği değil bencilliği, öngörüşlü olmanın yararlarını savunur. Bireye dönük, dayanışmayı önemsemeyen bir ahlâk anlayışından yana çıkar böylece. Oysa Nâzım Hikmet'in karıncası alabildiğine bencil, ağustos böceğiyse sanatçı oluşundan gelen bir içgüdüyle alabildiğine yar-

dımseverdir. Başkalarının mutluluğu için keman çalıp türkü söyler yazboyu. Kışın karıncanın kapısına vardığında, toplumsal dayanışma adına buğday ister. Ama karınca kovar onu. Nâzım bu masaldan şu dersi çıkarır :

«Ben bu masaldaki karıncadan tiksinirim, iğrenirim. Ağustos böceğine gelince; ona bütün bir yaz kendini, özünü düşünmeden, türkü çağırdığı için değil; hayır, bu onun en güzel, en kahraman yanıdır : hayır, ben ağustos böceğine gidip karıncanın kapısını çalacak kadar budalalaştığı, en sonunda yüreğinin gücünü böylece kaybettiği için kızarım.» (*Bütün Eserleri*, Sofya basımı, Cilt 8 s. 319)

Görüldüğü gibi La Fontaine'in iş ahlâkı anlayışını, dayanışma konusundaki olumsuz tavrını eleştiriyor Nâzım Hikmet. Ağustos böceğiyle karıncanın öyküsünü yeni, insancıl bir konuma yerleştiriyor. Marx'ın deyimiyle «insanlar arasındaki ilişkileri çıkar ilişkilerine indirgeyen, dinsel coşkunun kutsal ürpertilerini, şövalye duyarlığını bencil hesabın buzlu sularında boğan burjuvazi»yi karıncanın kişiliğinde yargılıyor. Ağustos böceğini, onun yolunda yürüyenleriyse karıncaya avuç açmamaya çağırıyor. Bu çağrıda çağdaş bir romantizm gizli. Tıpkı Don Kişot yorumunda olduğu gibi, ağustos böceği yorumunda da ülküsel bir kahramanlığın, «güzel ve doğru»nun övgüsünü yapıyor. Nâzım Hikmet'e göre nasıl Don Kişot «burjuva akıl ve mantığını, burjuva telâkkilerini ve psikolojisini» kabul etmeden yeldeğirmenleriyle savaşıyorsa, ağustos böceği de aynı biçimde karıncanın kapısını çalmadan türküsüne devam etmelidir (bkz: *Mehmet Fuat'a Mektuplar*, de yay. s. 129-130).

«Tilki ve Karga»da da, bir bakıma aynı şey sözkonusu. Nâzım Hikmet yine La Fontaine'in ünlü masallarından birini, «Tilki ve Karga»yı kendi açısından eleştiriyor. Ne var ki, daha ılımlı davranıyor bu kez. La Fontaine'in karganın aptallığıyla alay etmesine, tilkinin kurnazlığınaysa övgü düzmesine karşı çıkıyor. Karga aptal olmasına aptaldır ya, gagasından peyniri düşürecek kadar pohpohlanmayı sevişinde tilkinin yalancılığının da rolü vardır. İkiyüzlü tilki övülmeye değer bir yaratık değildir Nâzım'a göre :

«Çocukluğumuzdan beri bu anlatımı [masalı] söylerler, ezberletirler bizlere ve kargayla, o budala, o sersem kuşla alay ettirirler.

«Karganın aptallığı ortada. Alay edelim, ancak bir parça da acıyalım. Tilkiye gelince, neden o bu anlatımda bir kahraman gibi karşımıza çıkartılıyor? Pohpohlanmağa aldanmak gülünçtür. Doğru! Ancak pohpohculukla peyniri kapmak da iğrenç değil midir?» (*Yel Üfürdü Su Götürdü*, Cem yay. s. 20)

Burada, «güzelin ve doğrunun» peşinde olmayan masal kahramanının yüceltilmesine karşı çıkıyor Nâzım Hikmet. Tıpkı, gözü yüksekte olduğu için değil, benzeyecek başka hayvan kalmamış gibi «gördüğünü bir saat sonra kavrayabilen donuk, boyası soluk gözleri, böbürlenmekten ağır boynuzlarını taşıyamayan hantal kafası, boyunduruğa alışık kalm boynu, salaklığı ve kofluğuy-

la» öküze benzemek istediğinden, bu aptal hayvana özendiğinden çatlayan kurbağaya acımadığı gibi. La Fontaine'in bu ünlü masalını da tersine çeviriyor Nâzım. Boylarından büyük iş yapmaya kalkışanları, gözü yükseklerde olanları değil, bu gibilerin gönüllerinde yatan arslanın kofluğunu eleştiriyor. Bir ülkünün peşine düşmek, amaca ulaşmak için çalışıp çırpınmak özünde olumsuz bir davranış değildir Nâzım için. Yeter ki ulaşılmak istenilen ülkü, varılmak istenilen yer «güzel ve doğru»dan yana olsun. Şair geleneksel burjuva ahlâkını savunan, inatçılığı yeren masallara da karşı çıkıyor. «İki İnatçı Keçi»de yollarından geri dönmektense ölümü yeğleyen keçilere saygı duyduğunu, çocuklara «inadın güzelliğini, inadın büyüklüğünü» bu masalla anlatmak gerektiğini söylüyor (a.g.y., s. 26).

Nâzım Hikmet'in köşe yazarlığının ve geniş okur kitlesiyle ilişki kurarak herkesce bilinen bazı hayvan masallarını yeniden yorumlayışının üzerinde şimdiye dek pek durulmadı. Oysa bu girişimi yalnızca ilginç bir deney olarak değil, şairin benimsenmiş ahlâk ilkelerini eleştirmesi açısından da büyük önem taşıyor. Nâzım, Aisopos, La Fontaine, vb. gibi «fable» ustalarının başvurdukları yöntemden, yani toplumsal ilişkileri hayvan simgeleriyle anlatma yönteminden yararlanarak alışılmış değer yargılarını sarsıyor. Eğitici - öğretici bir yaklaşımla kendi ahlâkına uygun, benimsediği dünya görüşü doğrultusunda yeni yorumlar yapıyor. Buysa çağdaş bir masal anlatıcısı, ödün vermeyen bir eğitici durumuna getiriyor onu.

★ ★ ★

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Nâzım Hikmet tek masal kitabı olan *Sevdalı Bulut*'u 1950'den sonra sürgünde yazmıştır. Kitapta yer alan on iki masal metninden on biri Pertev Boratav ve öğrencileri tarafından derlenerek ilk kez Fransa'da *Contes Turcs* başlığıyla yayımlanan halk masallarından alınmıştır. Nâzım bu masalları motif ve konularını değiştirmeden işlemiş. Bazı eklemler, kendi dünya görüşü açısından gerekli bulduğu dönüştürmeler de yapmış. Ne var ki, sözkonusu dönüştürmelerin salt kendi yaratısı olan «Sevdalı Bulut», «Oğluma Masal 1», «Oğluma Masal 2» adlı metinlere ve kitabın başında kullandığı tekerlemelere oranla fazla önem taşımadıkları ortada. Şair, halk masallarının sözlü gelenekten yazıya geçirilmiş biçimlerini kendi üslûbuyla yeniden kaleme alırken dışardan bazı müdahalelerde bulunuyor, o kadar. Oysa tekerlemeleri ve kendi düşgücü ürünü olan masalları yazarken, geleneksel anlatı tekniklerini kullanarak alışılmış masal içeriğini tümüyle dönüştürüyor. Etkileme gücü çoğalmış, bir hayli değişik örnekler koyuyor ortaya. Önce, Nâzım Hikmet'in sözlü gelenekten derlenmiş masalları işlerken başvurduğu yöntemi, yani içeriği dönüştürmeksizin yaptığı ekleme ve açıklamaları ele alalım.

Boratav'ın sınıflandırmasına dayanarak (bkz: *Türk Halk Edebiyatı*, a.g.y., s. 84), *Sevdalı Bulut*'da yeralan geleneksel masalların üçünü hayvan, diğer sekiziniyse asıl masallar olarak nitelendirebiliriz. Bu asıl masalların üçü Keloğlan, geriye kalan beş ta-

nesi de olağanüstü masallar kategorisine giriyor. Nâzım Hikmet hayvan masallarında geleneğe tümüyle bağlı kaldığından sözü fazla uzatmıyor. «Ayağına Diken Batan Karga» bir yana, başlangıç tekerlemelerine de pek başvurmuyor. Buna karşılık, okuru uyarmak, masalda anlatılan gerçekliğin olağanüstü bir dünyadan kaynaklandığını vurgulamak amacıyla Brecht'in epik tiyatroda uyguladığı yabancılaştırma yöntemine başvuruyor. Örneğin şöyle başlıyor «Kedi ile Kaplan» masalına :

«Bilmem bilir misiniz dostlar, kediyle kaplan akrabadırlar. Kedi, kaplanın dayısı olur.

«Günlerden bir gün, bir salı günü diyelim, niye salı diyeceksiniz, çarşamba da olur, bir çarşamba günü diyelim, niye çarşamba diyeceksiniz, peki, en doğrusu söze başladığımız gibi, günlerden bir gün diyelim, kaplan öz be öz dayısı olan kediye rastladı.» «(*Sevdalı Bulut*, Cem yay. s. 99).

Bu yöntem, salt okuru masal dünyasının dışında tutmak, okurun anlatılan gerçeklikle kendini özdeşleştirmesini önlemek amacıyla uygulanmıyor. Nâzım'ın, dizgesel bir biçimde olmasa da, masal anlatımına bilinçle uyguladığı bu dışlaştırma - yabancılaştırma yönteminin bir başka işlevi daha var: masalın ideolojik yapısı gereği okura (dinleyiciye) doğalmış gibi görünebilecek bazı durumların eleştirisini yapmak; geleneksel masal içeriğini dönüştürmeksizin, kısa eklemelerle, yeni bir yorum getirmek. Ya da masalda zaten varolan gerçekçi, çağdaş anlayışın altını çizerek onu görünür kılmak. «Hızır»ı ele alalım örneğin. Boratav'ın öğrencilerinden İhsan Altay Araç'ın Geley köyünde derlediği bu masalı işlerken iki önemli ekleme yapıyor Nâzım Hikmet. İlki Hızır'ın kişiliğiyle ilgili, daha çok bilgi vermek amacıyla yapılan bir ekleme. Ama Nâzım bilgi verirken masala dışardan müdahale ettiğinin, böylece anlatılanla dinleyici arasında belli bir uzaklık koyduğunun da farkında :

Boratav : «Biri varmış, biri yokmuş... Bir padişah varmış. Bu padişah bir gün tellallar bağırttırmış : 'Kim bana Hızır'ı bulup getirirse ona ne isterse vereceğim' diye. Hızır'ı kim bulabilir? Hiç kimseden ses çıkmamış.» *(Az gittik Uz gittik*, Bilgi yay. s. 248).

Nâzım Hikmet : «Bir varmış, bir yokmuş, bir padişah varmış. Bu padişah günün birinde tellallar çıkartmış sokaklara.

— Kim bana Hızır'ı bulup da getirirse ona ne dilerse vereceğim, diye bağırtmış tellallara.

Hızır'ı kim bulacak? Hızır dediğin Hıdrellez bayramında iner yeryüzüne. İyi insanların gözüne bir kez görünür, ama çok iyi insanların gözüne. Hızıra rastlayan, ondan, gönlünden geçeni ister. Hızır da verir. Ama padişah buyurdu diye Hızır'ı bulmak olacak şey mi?» (a.g.y., s. 25).

İkinci eklemeyse ideolojik bir amaçla yapılmış. Boratav'ın kitabında şiddeti öneren birinci ve ikinci vezirlere karşılık iyiliği, bağışlamayı savunan üçüncü vezirin, soylu olduğu için, yani «aslını göstermek» amacıyla böyle davrandığı belirtiliyor. Oysa Nâzım Hikmet aynı vezirin yoksul tabakadan geldiğini, padişahın huzurunda yalan söyleyen adamın bağışlanmasını da bu yüzden,

yani yoksulun halinden anladığı için istediğini söylüyor. Masalın özü üçüncü vezirin davranışıyla somutluk kazandığına göre, Nâzım'ın yorumunu ideolojik bir müdahale olarak nitelendirebiliriz. Şair, düğümün çözüldüğü yerde müdahale ediyor metne. İçeriği değiştirmeden masala yeni bir yorum getirmeyi başarıyor :

Boratav : «'Padişahım. Birinci vezirinizin babası kasaptı. Sözlerinde de aslını, cibilliyetini gösterdi. [Suçlunun etinin parça parça edilip kasap dükkânlarında çengellere asılmasını önerir - N.G.] İkinci vezirinizin babası yastıkçı, derici idi. O da aslını gösterdi. [Suçlunun derisinin yüzülüp içine saman doldurulmasını önerir - N.G.] Üçüncü veziriniz ise vezir oğlu vezirdir. O da aslını gösterdi. [Suçlunun yoksulluk yüzünden yalan söylediğini, bu nedenle bağışlanmasını önerir - N.G.] Ben de bu fakir adamı utandırmamak için buraya geldim. Vezir istersen işte vezir, Hızır istersen işte Hızır' der ve kapıdan çıkar gider. Meğer Hızır çocuk kıyafetine girip oraya gelmiş.» *(Az gittik Uz gittik,* a.g.y., s. 249-250).

Nâzım Hikmet : «'Padişahım. Birinci vezirin, sana vezir olmazdan önce kasaplık ederdi. Onun için de kasaplık sanatına göre bir ceza kesilmesini istedi. İkinci vezirin, sana vezir olmazdan önce yorgancıydı. O da yorgancılık sanatına göre bir ceza kesilmesini istedi. Üçüncü vezire gelince, sana vezir olmadan önce ırgattı. Yoksulluğun, açlığın ne olduğunu bilir. O da onun için açlık yüzünden yalan söyleyen adamı bağışlamanı istedi. Bana gelince ben Hızırım. İyi insanların gözüne görünürüm. Buraya senin ve iki vezirinin değil, şu yoksul adamla üçüncü vezirinin gözüne görünmek için geldim. Adamcağızı serbest bırak. Dediğini yaptı beni sana getirdi'.» *(Sevdalı Bulut,* a.g.y., s. 28).

«Allem Kallem» de de aynı şey sözkonusu. Ne var ki bu masalın özüne değil, küçük bir ayrıntısına müdahale ediyor şair. Yaptığı kısa eklemeyle gelenekte bulunmayan bir açıklama getiriyor :

«Sözü uzatmayalım, ertesi gün kadın gitti saray kapısına. Oğlunun dediklerini yaptı. Verdikleri parayı nöbetçilerin başına attı. Nöbetçiler kızdı. Başladılar kadını dövmeğe. Kadın da dövülür müymüş, hem de ihtiyar kadın, diyeceksiniz. Padişah kapısını bekleyenler ihtiyar kadını da döver, buyruk alırlarsa, canları isterse çocukları dakılıçlarıyla kesip biçerler.» (a.g.y., s. 33).

«Kör Padişah» ta da benzer bir açıklama var. Masalın geleneksel anlatımında rastlanmayan, oldukça yadırgatıcı bir açıklama bu. Masal dinleyicisinin alışık olmadığı, dolayısıyla da kolayca benimseyemeyeceği bu tür açıklama ve ideolojik yorumların çocuklar için eğitici bir görev yüklendikleri varsayılabilir. Nâzım, masal metnine, kendi dünya görüşü doğrultusunda politik unsurlar eklerken aşırılığa kaçmıyor. Söylev vermekten de kaçınıyor. Okumaktan, dinlemekten tad alınan bir masal anlatıcısı olarak kalabilmeyi başarıyor böylece.

Boratav : «Bir varmış, bir yokmuş... Allahın kulu çokmuş... Vakt-u zamanında bir padişah varmış. Bu padişahın gezmediği yer, görmediği şehir, yenmediği kıral kalmamış. Günün birinde

bu padişah hastalanıyor, gözleri görmez oluyor.» (Nuran Oral tarafından Niksar'da derlenmiş biçimiyle; *Az gittik Uz gittik*, a.g.y., s. 80).

Nâzım Hikmet : «Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde, bir padişah varmış. Ama bildiğiniz padişahlardan değil. Gençliğinde, ömrünün her saatini ya avda geçirmiş ya savaşta. Durup dinlenmeden ya kılıç sallamış, ya ok atmış, ya topuz savurmuş. Böylece de atının sırtında ordularıyla dünyanın dört yanını dolaşmış. Kaleler, kentler almış, kaleler, kentler kaybetmiş. Uzun sözün kısası, ne kendi rahat yüzü görmüş, ne halkına rahat yüzü göstermiş. Komşu uluslar da yaka silkmişler elinden. İşte bu padişah yetmiş beş yaşına bastığında gözleri birdenbire görmez olmuş. Hani gözleri görse at koşturmakta, halkları birbirine kırdırmakta devam edecekmiş. Ama gözleri görmez olmuş. Sarayında taht odasında tahtının üstünde başlamış iki gözü iki çeşme ağlamağa.» (*Sevdalı Bulut*, s. 45).

Şairin müdahaleci tutumu bazan da masalı rasyonelleştirme, olağanüstü unsurlara belli bir açıklama getirme biçiminde ortaya çıkıyor. Örneğin «O zamanlar devler varmış, ister inanın bana, ister inanmayın» diye yazıyor (a.g.y., s. 62). Ya da masaldaki zaman anlayışının gerçek dünyadakiyle bir tutulmaması gerektiğini belirtiyor :

«Bu dünyada zaman çabuk geçer. Kuşlar taşır zamanı kanatlarında (...) Devler kırk günlük yolu bir günde alır. Bizim dev de öteki devlerden aşağı kalmadığı için kırk günlük yolu hattâ yirmi üç buçuk saatte alıp sarayına geldi.» (a.g.y , s 29 ve 37).

Nâzım Hikmet'in, masal metinlerindeki geleneksel içeriği köklü bir biçimde dönüştürmeksizin bazı ekleme ve açıklamalarla masala dışardan müdahale ettiğini söyledim. Oysa şair tekerlemelerde daha değişik bir yöntem uyguluyor. Gerçi başlangıç formüllerini, geçiş tekerlemelerini geleneksel kalıplar içinde tekrarladığı oluyor[2]. Ama kimi vakit, tekerlemenin masaldaki işlevini hiçe indirgeyen bir davranışla, tekerlemelerdeki tutarsızmış gibi görünen anlam ilişkilerini düzeltmeye, onları içinde yaşadığımız uzay çağma uyarlamaya kalkışıyor. Bu davranışını haklı göstermek amacıyla da, ortaçağdan bu yana teknolojinin, dolayısıyla da zaman ve hız anlayışının değiştiğini ileri sürüyor. Ne var ki, salt açıklama ve yorumlamayla yetinmeyerek, tekerlemelerimizden en ünlüsünü, hepimizin ezbere bildiği «az gittiler uz gittiler» formülünü tersine çeviriyor.

«Ninemin dizine koyardım başımı (...) Çocukların gözüne uykuyu, yıldızlı bir gece gibi dolduran masalları söylemesini bilirdi ninem. Masallar birbirine benzerdi. Her masalın bir yeri vardı ki, ninem oraya gelince, gözümden yanaklarıma uyku karanlık bir su gibi aksa da, başımı kaldırır, yüzümü buruşturarak onun yüzüne bakardım. Nasıl bakmayayım : 'Yolcular yola çıkar; Keloğlan de-

(2) «Bir varmış, bir yokmuş, evvel zaman içinde, kalbur saman içinde, ben babamın beşiğini tıngır mıngır sallar iken, bir karga varmış» ya da «Az gitmişler, uz gitmişler» gibi (a.g.y., s. 93 ve 114).

mir kunduralarını giyer, dağlara düşer; hakanın küçük oğlu çeşme başındaki ağaçta ağlayan sevgilisini aramaya koyulur; ama hepsi, az giderler, uz giderler, dere tepe düz giderler, bir dönüp arkalarına bakarlar ki, bir arpa boyu yol gitmişler...'

«Az gidip, uz gidip, dere tepe düz gidip, arkaya dönülüp bakılınca bir arpa boyu yol gidildiğini görmek yok mu; işte bu benim küçücük kafamın bir türlü almadığı nesneydi. (...) Bu ortaçağ kafasının masallara dek soktuğu gidişi, benim yirminci yüzyıl kafam nasıl kavrasın?

«Ben daha dede olmadım, daha torunum yok... Sekiz yaşında, tosun gibi bir oğlum var. Ninesi ona masal söylerken, tam 'az gittik' yerine gelince, sözü ben alıyorum, sesime inanışın sesini katarak şöyle diyorum :

«*'Çok gittiler, dere tepe yok ettiler; bir de dönüp baktılar ki, görünmüyor kalkılan yer!'*» (a.g.y., s. 5).

Bir şiirinde «Sağlığımda açıldı kosmos yolu» der Nâzım. «Uçsuz bucaksız hız»dan, «yıldızlara yapılan yolculuk»tan sözeder. Ona göre, uzay çağında yaşayan çocukların dinleyecekleri masallar da teknolojik gelişmeye uygun olmalıdır Oysa masal, dış dünyanın gerçekliğinden çok insanoğlunun bilinçaltındaki korku ve özlemlerini yansıtır. Nâzım, masal dünyasını dönüştürmek amacıyla tekerlemeleri rasyonelleştirmeye çabalıyor. Bu çabası yersiz bence. Çünkü tekerlemenin işlevi, dinleyeni masal dünyasının olağanüstü gerçekliğine hazırlamaktır. Tekerlemede başvurulan mantık dışı sözler, oyunlar, tutarsız olaylar zinciri hep bu amaçla kullanılır. Kaldı ki, tanımı gereği, inandırıcı olmayan bir anlatı türüdür masal. Olaylar, gerçek dünyada eşine rastlanamayacak ölçüde olağanüstü niteliklere sahiptir. Masal kahramanları da öyle. Ayrıca «döşeme» adı verilen başlangıç formüllerinde bu gerçeğin altı çizilir, olayların usdışı özellikleri belirtilir[3]. Tekerleme metinlerini derledikten sonra konu ve işlevlerine göre sınıflandıran Boratav bu konuda şunları yazıyor :

«Masal tekerlemesi, masalın başında, ortasında, uygun yerlerde, ve sonunda söylenen, yerine göre uzunca ya da çok kısa (kimi kez bir kaç kelimelik) kalıplaşmış bir takım sözlere verilen addır.(...) Belli bir görevi vardır masal tekerlemelerinin : başta söylenenler, bir uyarma edasıyla masalın gerçek değil de, eğlendirmek ve ibret dersi vermek için uydurulmuş şeyler olduğunu, olayların, uydurma da olsa, çok eskiden geçmiş kabul edilmesi

(3) Başka ülkelerin masal geleneklerinde de tekerleme benzeri söz kalıplarına rastlıyoruz. Bu kalıpların işlevleri de değişmiyor. Örneğin Marshall adaları yerlilerinin sözlü geleneklerinde masala başlamadan önce söylenmesi gereken **kinninwante** sözcüğünün «dinleyeceğiniz masalı ciddiye almayın, olayların gerçek olup olmadıklarını sormaya kalkışmayın» anlamına geldiğini yazıyor Dan Ben-Amos («Catégories Analytiques et Genres Populaires», **Poétique**, sayı 19, .s 275). Tekerlemeye halk arasında «maval» ya da «martaval» denmesi de bu görüşü doğrular nitelikte.

gerektiğini belirtmek isterler.» (*Türk Halk Edebiyatı*, a.g.y., s. 81-82)

Masal kahramanlarının aşması gereken engeller, yapmak zorunda kaldığı uzun yolculukla ters orantılıdır bir bakıma. Yıllarca dere tepe düz giderek dağları aşan kahraman, arkasına dönüp baktığında bir arpa boyu yol aldığını görür. Sözkonusu yolculuk insanın kendisine, tinsel varlığına doğru yaptığı bir yolculuktur çünkü. Masal okuru, uzay çağında yaşasa da, farkındadır bu gerçeğin. Kahramanın, hız ve zaman kavramlarını altüst eden serüvenini pek yadırgamaz. Üstelik, Nâzım Hikmet'in rasyonelleştirmeye çalıştığı içeriğin çoğu masallarda simgesel bir niteliği de vardır. Tahsin Yücel uzun yolculuklara çıkan şehzadelerin, masal boyunca nice dönüşümlerden geçen kahramanların, sonunda yeniden çıkış noktalarına dönmelerini, eski kimliklerine kavuşmalarını bu simgeselliğe bağlıyor (bkz: «Masalların Yönü»; *Dilbilim*, sayı V, s. 72-76). Kahraman gerçek mekânda değil, tinsel varlığı içinde, kendine doğru yapmaktadır yolculuğunu. Bu nedenle, bir arpa boyu yol almasına şaşmak, onu eleştirmek, tekerlemenin işlevini olduğu kadar masal dünyasının özgül niteliğini de görmezden gelmek oluyor. Neyse ki, Nâzım Hikmet *Sevdalı Bulut*'un başında önerdiği yöntemi masal metinlerinde pek uygulamıyor. Tekerlemeleri geleneksel söz kalıpları içinde tekrarlıyor çoğu kez. Uyguladığı zaman da, masalın tümünü dönüştürmediği için, salt tekerleme kalıplarını değiştirmekle yetiniyor. Masalın geleneksel yapısını, anlatım biçimini bozan bu değiştirmeler, yeni bir boyut katmıyor metne. Tam karşıtı, masalın bütünlüğünü, bağdaşıklığını bozuyor.

Diyeceğim, şairin masala dışardan müdahalesi gerçek bir dönüştürmeye yol açtığı vakit başarılı olmuyor. Buna karşılık, «Sevdalı Bulut» doğrudan masal öğeleriyle kurulduğu, geleneksel masal dünyasının tüm özelliklerini taşıdığı için başarılı bir örnek. Nâzım, kendi yaratısı olan bu masalda da çağdaş bir dünya görüşünden yola çıkıyor. Ama «Oğluma Masal 1» ve «Oğluma Masal 2» gibi salt öğüt vermekle yetinen, özgün bir anlatım geliştirmeyen metinlere oranla alabildiğine ilginç, şiirsel bir atmosfer yaratabiliyor. Masal yapısını dışardan bir müdahaleyle zorlamıyor çünkü. Getirmek istediği yorumu masalın sağladığı olanaklarla gerçekleştiriyor. Okur hem özgün, düşgücünü zenginleştiren bir masal okumuş, hem de çağımızın gerçeklerini, kötülerle iyilerin neden savaştıklarını kavramış oluyor böylece.

«Sevdalı Bulut» halk masallarımızda çok sık rastlanan dervişin dünyayı yaratmasıyla başlıyor. Derviş nayına üfledikçe önce doğayı (dağları, çöl ve ırmakları), sonra Greimas'ın deyimiyle «eyleyen»leri, yani anlatıda görev alacak nesne, hayvan ve insanları yaratıyor. Kötülüğü/çirkinliği simgeleyen Kara Seyfi'yle iyiliği/güzelliği simgeleyen Ayşe Kız, birbirine karşıt iki konumda yeralıyorlar. Bu iki gücün çatışması masalın temelini oluşturuyor. Büyük toprak ağası Kara Seyfi, Ayşe Kız'ın güzel bahçesine göz dikecek, istediğini gerçekleştirmek için her türlü yola başvuracaktır. Ayşe Kız ise sevdalandığı bulutun, tavşan ve ak güverci-

nin yardımıyla Kara Seyfi'yi yenecek, böylece iyilik kötülüğe baskın çıkacaktır.

Nâzım Hikmet geleneksel masal kalıpları içinde bir sevda öyküsü anlatıyor bize. Tüm masallardaki gibi, eyleyenleri iyiler ve kötüler olmak üzere iki karşıt grupta topluyor. Kötülüğü simgeleyenler çirkin, iyiliği simgeleyenlerse alabildiğine güzel. Şair, bu kesin karşıtlıkları oluştururken masal anlatımındaki kalıplaşmış benzetmelere, geleneksel eğretileme dizgesine başvuruyor. Örneğin şöyle betimliyor Ayşe Kız'ın güzelliğini :

«Kız dünya güzeliydi. Sırma saçları topuklarında. Yüzü ay parçası. Elâ gözlerinin kara kirpikleri uzun mu uzun, kıvır mı kıvır.»

Kara Seyfi ise «kara sakallı, gaga burunlu, patlak gözlü»dür. Ayşe Kız yoksul, yardımsever, iyi yürekli; Kara Seyfi mal düşkünü, bencil ve kötüdür. Karşıt güçlerin bu nitelikleri, yukarıdaki benzetmelerden de anlaşılacağı gibi, kalıplaşmış sıfatlarla belirtiliyor. Böylece geleneksel masal anlatımıyla bağ kuruyor şair. Bu anlatımın olanaklarını zorlamadan, bir halk masalı yazdığının bilincinde olarak, bize Ayşe Kız'la Kara Seyfi'nin savaşımını anlatıyor. Sözkonusu savaşım Ayşe Kız'ın bahçesini (yani emeği) savunan güçlerle, Kara Seyfi'ye yardımcı olan (yani sömürüyü savunan) güçler arasında gelişiyor. Ayşe Kız'a âşık bulut başta olmak üzere, akgüvercin ve tavşan ateş güllerinin, lâlelerle karanfillerin bulunduğu bahçeyi korumaya çabalarlarken, Kara Seyfi ile deve dikeni, kum ve (sonradan Ayşe Kız'ın safına geçerek Kara Seyfi'yi öldürecek olan) deli rüzgâr da bu güzelim bahçeyi kurutup Kara Seyfi'nin topraklarına katmaya uğraşıyorlar. Çatışma, salt iyilikle kötülüğün değil, emekle sömürünün çatışması biçiminde sürüyor.

«Sevdalı Bulut»un baştan sona halk masallarımızın tüm nitelikleriyle örüldüğünü söyleyebiliriz. Pertev Boratav Türk masallarında genellikle «örnek insan»la, «kaçınılması, şerrinden korkulması gereken insan» arasındaki çatışmanın öne çıktığını belirterek, boy ölçüşen iki karşıt güçten olumlunun yendiğini, çünkü masalın özü gereği iyimser olduğunu öne sürer. Ayrıca kötülerin, korkunç olmaktan çok gülünç gösterildiğine dikkati çeker (bkz: *Zaman Zaman İçinde*, Remzi Kitabevi, s. 20). «Sevdalı Bulut», Boratav'ın bu tanımlamasına tümüyle uyuyor. Nâzım Hikmet bu masalda, Türk halk masallarının en belirgin niteliklerinden birini, başkalaşım *(métamorphose)* zincirini ustaca kullanıyor. Masalın gerçek kahramanı bulutun önce Ayşe Kız'a sevgisini belirtmek, sonra da kötülüğü simgeleyen güçlere karşı koyabilmek için bir dizi başkalaşım geçirdiğini görüyoruz. Bulut sırasıyla gül, yürek, toz bezi, saz, el, hayalet, çoban köpeği, yağmur, göz, kuğu biçimlerine girdikten sonra kendi aslına dönerek yeniden bulut oluyor. Bu başkalaşım sürecinde nesnelerin hayvan, hayvanların nesne biçimine girmeleri (örneğin deve dikeni de yılana dönüşüyor) masal dünyasının gereği bir bakıma. Ama Nâzım Hikmet'in metninde sözkonusu nesneler şiirsel bir işlev de yükleniyorlar. Şair, masalın getirdiği fantezi olanaklarından yararlanarak dina-

mik bir dünya yaratıyor böylece. Nesneleri başkalaştırarak, algıladığımız doğal gerçekliği devingen kılıyor. Yeni ilişkiler, yerleşik eşya düzenini alt-üst eden şaşırtıcı durumlar ortaya koyuyor. Sevgilisine ninni söylemek için saz olan bulut, yıldızları parlatmak için toz bezine dönüşüveriyor birden. Kara Seyfi'nin küpe doldurduğu deli rüzgâr üzerine saldırınca da, yürek biçimini alıp parçalanıyor. Ama ak güvercin gagasıyla toplayıp biraraya getiriyor parçaları. Bulut, bu kez de yağmur olup Ayşe Kız'ın bahçesine yağıyor. Nâzım Hikmet, *Sevdalı Bulut'a* yazdığı önsözde şiire en yakın yazı türünün masal olduğunu öne sürerken, bu başkalaşım olgusundan yola çıkıyor bir bakıma.

★ ★ ★

Yukarıda, Nâzım Hikmet'in halk masalarına duyduğu ilginin hapisane döneminde yoğunlaştığını söyledim. Ne var ki, hemen şiirine yansımamıştır bu ilgi. *Binbir Gece* masallarının önemine dikkati çeken, «Helvacı Güzeli»ndeki gerçekçi öğeleri Kemal Tahir'e bir bir gösteren şair, o dönemde yazdığı şiirlerde masal anlatımına başvurmaz. *İnsan Manzaraları*'ndaki masal unsuru da, ancak kahramanların öznel dünyalarını, inanç dizgelerini yansıttığı oranda kullanılır. Türkülerle, halk deyimleriyle örülmüş *Manzaralar*, Türk şiirinde yeni bir gerçekçilik anlayışını haber verir bize. Bu nedenle de, düşgücünün, olağanüstü durumların ayrıntılarına pek girmez. Şairin amacı gözlemlediği insanları toplumsal ilişkileriyle, somut varlıklar olarak yansıtmaktır. Ancak konuştukları vakit, yani söylemleriyle tinsel varlıklarını, giderek kişiliklerini ortaya koyarlar. Masal dünyası da bu düzlemde, yani inanç ve hurafelerden sözettikleri zaman ele verir kendini. Şairin bakışı, birer «manzara», salt görünüş olmakla yetinmeyen insanların içsel varlıklarına yöneldikçe, gerçekçi anlatım da olağanın sınırlarını zorlamaya, masal dünyasının kapısını aralamaya başlar. Ne var ki, aralanan kapıdan içeri girmez şair. Bir süre içeriye göz gezdirdikten sonra yine dış dünyaya, algılanabilir gerçekliğin somut ayrıntılarına döner. Böylece, *İnsan Manzaraları*'nın içerdiği masal öğeleri, gerçekçilik kaygısıyla bastırılmış, bu yüzden de yeterince işlenmemiş olarak kalırlar.

Şairin masal anlatımını kendi şiir anlayışıyla birleştirebilmesi, olağanüstüyle dış gerçekliğin birlikteliğini kavradığı zaman gerçekleşecektir. Buysa son şiirlerinde, geçmişle şimdinin, zamanla mekânın usdışı bir yaklaşımla düzenlendiği «Saman Sarısı» ve benzeri şiirlerde ortaya çıkar ancak.

Nâzım Hikmet uzun yolculuklar yapmakta, bir yandan uzay çağma tanık olmanın getirdiği yeni bir hız anlayışını, diğer yandan ölümün eşiğinde yaşamanın getirdiği ölçüsüz zaman anlayışını şiir potasında eritmeye çabalamaktadır. Böylece değişik mekânları (kentler, garlar, otel odaları, vb.) ayrı zaman dilimlerinde yaşanmış olaylarla (Ekim devrimi, İspanya İç Savaşı, İkinci Dünya Savaşı ve Küba devrimiyle ilgili anılar) biraraya getirerek, ilginç bir kurgu yapmayı başarır. Kızıl Meydanda ondokuz yaşı-

na rastlar örneğin. İkinci Dünya savaşında yıkılan Sıtırasnoy Manastırının canlarını yıllar sonra duymaya başlar. Ve Mayakovski alanında yitirdiği sevgilisini ararken, kendini Kalamış'ta balıkçının meyhanesinde Sait Faik'le bulur.

«Vakitleri yakalamak istiyorum
parmaklarımda kalıyor altın tozları hızlarının»

Nâzım Hikmet'i olağanın sınırlarını aşmaya, masal dünyasının büyüleyici atmosferine dalmaya iten nedenleri, bu iki dizede arayabiliriz. Şair, özlemlerini ancak zamanın doğal akışını bozmakla gerçekleştirebileceğinin farkındadır. Ayrıca günlük yaşamını çevreleyen uçak, uzay gemisi, televizyon vb. gibi nesnelerin masallardaki uçan halılara, çok uzaklarda olup biteni gösteren tılsımlı aynalara benzediğini düşünür. Bu benzerlik masal öğelerinden yararlanmaya yöneltecektir onu. Aşağıdaki dizeler, uçan halıyla dağları, ülkeleri aşan bir şehzadenin sevgilisine kavuşmak için başından geçen serüvenleri dile getiriyor bir bakıma :

seher vakti habersizce girdi gara ekspres
yağmurlar içindeydi Prag
bir gölün dibinde gümüş kakma bir sandıktı
kapağını açtım
içinde genç bir kadın uyuyor camdan kuşların arasında
saçları saman sarısı kirpikleri mavi
yıllardır böyle derin uykulara dalmışlığı yoktu
kapadım kapağı yükledim sandığı yük vagonuna
habersizce usulcacık çıktı gardan ekspres
baktım arkasından kollarım iki yanıma sarkık
yağmurlar içindeydi Prag
sen yoksun
uyuyorsun alacakaranlıkta alt ranzada
üst ranza bomboş
sen yoksun
(.....)
vakitleri yakalamak istiyorum
parmaklarımda kalıyor altın tozları hızlarının
yataklı vagonda bir kadın uyuyor alt ranzada
yıllardır böyle derin uykulara dalmışlığı yoktu
saçları saman sarısı kirpikleri mavi
elleriyse gümüş şamdanlarda mumlardı
(.....)
Sen ırmağı da akıyor Notr Damın iki yanından
ben geceleyin penceremden bir ay dilimiymiş gibi
görüyorum Sen ırmağını rıhtımında yıldızların
bir de genç bir kadın uyuyor tavan arasındaki odamda
Paris damlarının bacalarına karışmış
yıllardır böyle derin uykulara dalmışlığı yoktu
saman sarısı saçları bigudili mavi kirpikleriyle yüzünde
bulut
(.....)

Sen ırmağı da bir ay dilimi gibi
genç bir kadın uyuyor ay diliminin üstünde
onu kaç kere yitirip kaç kere buldum daha kaç kere yitirip kaç kere bulacağım

«Saman Sarısı» ve benzeri şiirlerde Nâzım Hikmet'in yeni bir gerçekçilik anlayışından yola çıktığını söyleyebiliriz. Bu anlayış, uzay çağındaki teknolojik gelişmeye koşut olarak, düşle gerçeğin, şimdiyle geçmişin birlikteliğinden kaynaklanır. Zaman kavramı, hız anlayışı köklü bir değişime uğramıştır çünkü. İnsanoğlu dünyayı masallardaki «altın top» gibi görebilmekte, şair Moskova'da eksi yirmi derecede sabah kahvaltısını yaptıktan sonra, Havana'da kızgın güneşe karşı öğle yemeğini yiyebilmektedir. Ama salt ısı ve mekân farkı değildir yaşadığı. Zaman çizgiselliğini yitirmiş, sürekli bir şimdiki zaman halinde uzayıp genişlemeye başlamıştır. «Havana Röportajı»nda şöyle yazar :

bu 1922 yılında Moskovada soğuk sıfırın altında 27
bu 1961 yılında Havanada sıcak sıfırın üstünde 25

Ve Avrupa üzerinde uçarken «bir türlü akıl erdiremiyorum gündüzü mü kovalıyoruz geceyi mi/uzalıyor mu ömrümüz/kısalıyor mu» der. Yaşlanmanın hüznünü, ölümün yakınlığını duyumsamakta, «düşlerin hızıyla» akıp gitmektedir. Bu akış masal öğeleriyle, olağanüstü imgelerle örülmüş bir gerçekliğe götürür onu. Benzerlerine masallarda ya da fantastik filmlerde rastladığımız tuhaf yolculuklara çıkmakta; göz açıp kapayıncaya dek bir ülkeden ötekine, bir kentten başka bir kente, uçak alanlarından garlara, otel odalarına gitmektedir. Aslında bir olağanüstülük yoktur bütün bunlarda. Uzay çağında yaşayan her insan gibi çok kısa bir sürede gerçekleşen teknolojik devrimin getirdiği olanaklardan yararlanmaktadır. Ne var ki, masal dinleyen bir çocuğun hayran bakışlarıyla izler dünyayı. Çevresinde olup biteni anlamakla birlikte, nasıl olup da böylesine hızlı bir devinim içinde yaşadığına şaşakalmaktan kendisini alamaz. Ve hız, geçmiş günlerin anılarıyla yüklü bir girdaba iter onu. Coğrafya içinde yaptığı yolculuk, tıpkı masal kahramanlarının olağanüstü yolculukları gibi, kendine, tinsel varlığına yaklaştırır şairi. Nâzım Hikmet işte bu iki alanın kesiştiği yerde, yani hem coğrafyayı hem de tarihi yaşayan bir uzay çağı insanı olarak, düşselin, giderek olağanüstünün içine dalar. Dalınca da başkalaşımların, büyülü nesnelerin, usdışı görüntülerin dünyasında, bir bakıma çağdaş bir masal evreninde bulur kendini. Ama gerçekte bu çağdaş masal evreninin yaşamın özü olduğunu, en azından dış gerçeklikten kaynaklandığını da unutmaz. Masalın başladığı yerde rasyonelin, giderek dış gerçekliğin bittiğine inanmaz hiçbir zaman. Olağanüstünün, doğa - ötesi güçlerin teknolojik güçlerle desteklendiği, birinden öbürüne kolayca geçilebildiği uzay çağında doğaya döner yeniden. «Masalların Masalı» yaşamı tüm doğallığı içinde yansıtan, alabildiğine yalınlaştırılmış bir şiirdir. Nâzım, masal anlatımına özgü bir zaman kipini, «mişli geçmiş»i kullansa da, bazı geleneksel hayvan masallarında (örneğin «Ayağına Diken Batan Karga»da)

rastladığımız zincirleme anlatım tekniğinden yararlansa da[4], masal değildir yazdığı. Tam karşıtı, yaşamın, su imgesinde karşılığını bulan insan bilincinin serüvenidir. Doğada varolan nesnelerin bilince yansımaları, maddenin değişim halindeki sonsuzluğudur anlatmak istediği. Suretlerin suya yansımaları, bir başka deyimle bilincin varolabilmesi için maddenin, dış gerçekliğin varolması gerekmektedir. Diyalektik maddeciliğin bu temel ilkesini bir masal edasıyla şiirleştirir. Ama «masalların masalı»nı anlatırken gerçek yaşamı, doğa ve nesnelerin serüvenini dile getirmektedir aslında. Masalın aslını yazmakta, dünyanın suretini çıkarmaktadır :

Su başında durmuşuz
çınarla ben.
Suda suretimiz çıkıyor
çınarla benim.
Suyun şavkı vuruyor bize
çınarla bana.

Su başında durmuşuz
çınarla ben, bir de kedi.
Suda suretimiz çıkıyor
çınarla benim bir de kedinin.
Suyun şavkı vuruyor bize
çınarla bana bir de kediye.

Su başında durmuşuz
çınar, ben, kedi, bir de güneş.
Suda suretimiz çıkıyor
çınarın, benim, kedinin, bir de güneşin.

(4) Zincirleme anlatım derken bazı masallardaki bağımlılık ilişkilerine dikkati çekmek istiyorum. Örneğin, **Sevdalı Bulut**'ta da yeralan «Ayağına Diken Batan Karga» masalında karga, dikenle kandili, kandille ineği, inekle gelini, gelinle de düdüğü değiştirir. Bu nesnelerin elde edilmesi, birinin diğeriyle kurduğu ilişkiye bağlıdır. Tıpkı Nâzım'ın «Masalların Masalı» adlı şiirini oluşturan başlıca öğelerin birbirleriyle bağımlılık ilişkisine girmeleri gibi. Çınar, insan, kedi ve güneş, suya çıkan suretleriyle ömürlerini, yani yaşamı kurarlar. Bu kuruluş, nesnelerin çözülmesine bağımlı olarak sudaki suretlerinin de çözülmesine yolaçacak zaman süreciyle orantılıdır. Nesneler birer birer eksildikçe sudaki suretleri de eksilir. Böylece şiiri, dolayısıyla da yaşamı kuran öğeler, aşama aşama çözülüp dağılmaya başlarlar. Sonunda bağımlılık ilişkilerini düzenleyen şiirsel yapının tümü çözülmüş olur. Ama şair son dizede yeniden kurar yapıyı : «Suyun şavkı vuruyor bize/çınara, bana, kediye, güneşe, bir de ömrümüze». Ayağına diken batan karga da, masalın sonunda düdüğünü öttürerek şu türküyü söyler : «Düttürü, düttürü, /Dikeni verdim, kandili aldım/Kandili verdim, ineği aldım/İneği verdim, gelini aldım/Gelini verdim, düdüğü aldım/Düttürü, düttürü, düttürü.» (**Az gittik Uz gittik**, a.g.y., s. 28).

Suyun şavkı vuruyor bize
çınarla, bana, kediye, bir de güneşe,

Su başında durmuşuz
çınar, ben, kedi, güneş bir de ömrümüz.
Suda suretimiz çıkıyor
çınarın, benim, kedinin, güneşin, bir de ömrümüzün.
Suyun şavkı vuruyor bize
çınara, bana, kediye, güneşe, bir de ömrümüze.

Su başında durmuşuz.
Önce kedi gidecek
kaybolacak suda sureti.
Sonra ben gideceğim
kaybolacak suda suretim.
Sonra çınar gidecek
kaybolacak suda sureti.
Sonra su gidecek
güneş kalacak,
sonra o da gidecek.

Su başında durmuşuz
çınar, ben, kedi, güneş, bir de ömrümüz.
Su serin
çınar ulu
ben şiir yazıyorum
kedi uyukluyor
güneş sıcak
çok şükür yaşıyoruz
Suyun şavkı vuruyor bize
çınara, bana, kediye, güneşe, bir de ömrümüze.

KAYNAKLAR

ALANGU, Tahir : *Billûr Köşk*, Remzi Kitabevi, 1961.

BEN - AMOS, Dan : «Catégories analytiques et genres populaires», *Poétique*, sayı : 19.

BORATAV, Pertev : *Az gittik Uz gittik*, Bilgi yay. 1969.

BORATAV, Pertev : *Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek yay. 1973.

BORATAV, Pertev : *Zaman Zaman İçinde*, Remzi Kitabevi 1958.

ERGUVANLI, Eser : «Türk Masalarında Heter Tipi», Boğaziçi Ün. Halkbilim Yıllığı, 1974.

HİKMET, Nâzım *Vâ - Nû'lara Mektuplar*, Cem yay. 1970.

HİKMET, Nâzım : *Kemal Tahir'e Mektuplar*, Bilgi yay. 1968.

HİKMET, Nâzım *Mehmet Fuat'a Mektuplar*, de yay. 1966.

HİKMET, Nâzım : *Sevdalı Bulut*, Cem yay. 1975.
HİKMET, Nâzım : *Yel Üfürdü Su Götürdü*, Cem yay. 1977.
HİKMET, Nâzım *Bütün Eserleri*, Sofya Baskısı, 1967.
SADİ, Kerim *Nâzım Hikmet'in İlk Şiirleri*, May yay. 1969.
YÜCEL, Tahsin : «Masalların Yönü», *Dilbilim*, sayı V.

MEHMET GENÇ

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş*

I

Osmanlı ekonomisi XVIII. yüzyılda, birbirinden oldukça farklı trendler gösteren iki döneme ayrılabilir. Yüzyılın başlarından 1760 yıllarına kadar uzanan birinci dönemde, genel bir ekspansiyon ve gelişme trendi, ekonominin hemen bütün sektörlerinde müşahade edilir. Buna karşılık, ilk belirtileri 1760'larda başlayan ikinci dönem, oldukça uzun sürmüş görünen daralma ve buhran belirtileri ile temayüz eder.

(*) 24 - 28 Ağustos 1983'te ABD'nin Princeton Üniversitesinde düzenlenen «Türkiye İktisadî ve Sosyal Tarihi» seminerine sunulan tebliğin Türkçe metnidir.

«Osmanlı Ekonomisi ve Savaş» konusunda yaptığım çalışmanın ancak bir bölümüne ait özeti ihtiva eden bu metni, yakın bir tarihte, ayrıntılı notları, ekleri ve tabloları ile tamamlayabilme ümidi içinde, şimdilik, seminere sunulan biçiminde konuşma uslubu dahil hemen hemen hiçbir değişiklik yapmadan, aynen vermekle yetiniyorum.

Tebliği, seminerde sunma ve tartışma esnasmda, konuya vukufu ve mükemmel İngilizcesi ile lûtfettiği unutulmaz yardımları için şükranlarımın bir ifadesi olarak, dostum ve meslekdaşım Şevket Pamuk'a ithaf, ve onun da arzusuna uygun olarak **Yapıt**'a takdim edebilmekten mutluluk duyuyorum - **Mehmet GENÇ.**

Ekonomiyi, biribirinden belirgin şekilde farklılıklar gösteren iki ayrı döneme ayırdığını kaydettiğim 1760 yıllarının, aynı zamanda, XVIII. yüzyılda Osmanlı devletinin yaptığı savaşlar bakımından da belki çok daha belirgin bir sınır çizgisi olarak göründüğü malûmdur.

Gerçekten, yüzyılın ilk yarısındaki savaşlar, ciddî sayılabilecek bir yenilgi göstermez. Hatta, çoğunluğu muvaffakiyetle sonuçlandırılabilmiştir. O kadar ki, Devlet, daha önce, Avrupadaki komşularının tümünün müttefik olarak cephe aldığı 16 yıllık uzun ve yorucu bir savaşın (1683 - 1699) sonunda uğradığı toprak kayıplarını önemli ölçüde gidermeyi başarmıştır. Buna karşılık, yüzyılın ikinci yarısında yer alan savaşlarda kaydedilen yenilgi, açık ve kesin olmuştur.

Bu iki döneme ait savaşların, ekonomidekine benzer şekilde birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış olması, bu iki fenomen gurubu arasındaki ilişkileri düşünmeğe değer bir problem sahası haline getirmektedir.

Konferansımın amacı bu ilişkilerin mekanizmalarını teşhise çalışmak ve muhtemel sonuçları hakkında bazı tahminler yürütmekten ibarettir.

II

Osmanlı ekonomisi XVIII. yüzyılın ilk yarısında, hemen hemen bütün sektörlere şâmil bir genişleme içinde görünür. Büyük merkezlerde uzak pazarlar için üretim yapan sınaî imalat genişlemektedir. İstanbul, Halep, Ankara, Bursa, Tokat, Edirne, Selânik gibi merkezlerde mevcut artizanal endüstri imalatı artmakta, yeni faaliyet dalları ortaya çıkmaktadır. Özellikle dokuma sanayiinde üretim artışı ve yayılma belirgindir. Batı Anadolu'da ve Rumeli'de pamuklu imalatına yeni sahne olmağa başlamış, bir çok şehir ve kasaba müşahade ediyoruz. Bunun yanında, eskiden beri tanınmış birer pamuklu dokuma merkezi olan Tokat ve Halep'te, manifaktür düzeyinde inkişaf gösteren pamuklunun yanında, pamuklu basma manifaktürleri kurulmakta; kurulmuş olanlar, hissedilir büyüklükte ilâve fizik sermaye yatırımlarına sahne olmaktadır. Daha evvel, İstanbul'da sadece esnafın mahdut sayıda küçük atölyelerinde imal ettiği pamuklu basma için, Devlet yatırımı olarak 1717 ile 1760 arasında 3 büyük manifaktür kurulmuştur. Tokat'taki basma üretiminin, 1730 ile 1750 arasında yüzde 100 civarında artış gösterdiğini vergi kayıtlarından anlıyoruz. Mevcut üretim merkezlerine, aynı dönemde eklenen yenileri arasında Sakız ve Girit adalarını zikretmek lâzımdır. XVII. yüzyılın sonlarına kadar yetiştirdiği ipek ve pamuğu ihraç ettiğini bildiğimiz Sakız adası, 1720'lerden sonra giderek gelişen bir dokuma imalâtı merkezi haline gelmiş ve kendi ipek üretimini tükettikten başka, Ege çevresinin ipek mahsullerini de ithal etmeğe başlamıştır. 1740 yıllarında 1800 kadar tezgâh'ın ipekli sanayiinde faal durumda bulunduğu Sakız, 1750'lerde bütün İmparatorluk pazarlarında, özellikle İstanbul ve Karadeniz

bölgesinde, ithal malları ile başarılı şekilde rekabet etmekte ve sürümünü genişletmektedir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında imparatorluğun ipekli ithalatında görülen hissedilir azalma ile Sakız'daki bu gelişmeyi ve İstanbul ile Edirne'de ipekli sanayiinin kaydettiği belirgin genişlemeyi birbirinden bağımsız saymak mümkün görünmemektedir. Girit, yüzyılın başlarında zeytinyağı ihraç eden bir adadır ve ancak birkaç sabunhaneye sahiptir; 1720'lerden itibaren 10-20 yıl içinde, sabunhane sayısı 10 mislinden fazla artmış ve zeytinyağı üretimi azalmadığı halde ihracat düşmüş, sabun üretimi ve ihracı artmağa başlamıştır. Girit sabunu 1750'lerde bütün Karadeniz bölgesinde geniş sürümü olan, hattâ Rusya ve Avrupaya da ihraç edilen kaliteli mamullerdir. İmparatorluğun başlıca demir üretim merkezlerinin başında gelen Sofya - Samakov bölgesinde 1720'ye doğru 80 kadar demir fırını faaliyettedir. 1730 - 40 yıllarında yeni yeni fırınların açılmasına izin verildiğine dair kayıtlar vardır. Demir üretimindeki genişleme o mertebe ye varmıştır ki, 1760 yıllarında Samakov kadısı, demir fırınlarının bölgede ormanları tahrib ederek odun kıtlığına sebep olduğu konusunda Divana bir rapor göndermekte ve yeni fırınlar açılmasına artık izin verilmemesini istemektedir. Demir üretiminde, enerji kaynağı gibi işçi bulmakta da zorluk çekildiğini ve maden sahiplerinin ücreti arttırarak birbirlerinin işçilerini kapmaya uğraştıklarını, aynı yılların belgelerinde görüyoruz.

Yaygın diye nitelediğimiz bu gelişmenin belki en ilgi çekici yanı, Devletin ve askeri zümre mensuplarının da belirgin şekilde, sınaî sahada yeni yeni yatırımlar yapmalarıdır. Yüzyılın başlarından itibaren devlet, ithal ikamesinin ilk örnekleri arasında sayılabilecek yünlü, ipekli ve kâğıt imalatında manifaktürler kurmuştur. Boya, basma, yelkenbezi, tütün, çini ve şişe imalatı sahasında fizik kapitali devletçe sağlanmış birçok manifaktür tesis edilmiştir.

Gelişme yalnız sınaî imalata inhisar etmez; zirai üretim ve ihracatta da hissedilir bir artıştan bahsetmeğe imkân verecek belirtiler vardır. XVIII. yüzyılın başlarına kadar, hububat ihracı prensip olarak yasaklanır ve sadece arızî olarak izin verilirken, bu tarihlerden itibaren, ihracat serbestisi süreklilik kazanır ve yasaklar geçici ve arızî olmaya başlar. Daha önce ihracı zaman zaman yasaklanan pamuk, iplik, yün, deri gibi malların ihracı, munzam bir ihracat vergisi konarak serbest bırakılır. Bu malların ihracat miktarında önemli bir genişleme olduğunu, yeni konan ihraç resimlerinin hasılatında kaydedilen belirgin artışlardan anlıyoruz.

Hafifçe yükselen bir fiyat istikrarı içinde gerçekleşmiş görünen bu genişleme döneminde, devlet bütçesine ait gelirler de, 1700/1710 ile 1760/1765 yılları arasında 10 milyon kuruştan 14,5 milyon'a yükselmiştir. Gelirlerdeki bu artışın bir bölümünün, timar sistemi içinde bulunan birçok vergi kaynağının mukataalaştırılması, yani bütçeye nakdî gelir getirecek kalemlere dönüştürülmesinden ve ayrıca yeni bir takım vergilerin ihdas edilmesinden kaynaklanmış olduğuna şüphe yoktur. Ancak, önemli bir para ope-

rasyonunun yer almadığı bu yarım yüzyıllık süre içinde, % 50'ye yaklaşan gelir artışının tamamı bu kaynaklardan doğmuş olamayacağı için, hiç değilse bir bölümünün de, ekonomide sözünü ettiğimiz genişlemenin göstergelerinden biri olarak düşünülmesi gerektiğini ekleyebiliriz.

III

Ekonominin hemen hemen bütün sektörlerini içine alan bu genişleme, yüzyılın ikinci yarısında yerini, aynı derecede yaygın olduğu söylenebilecek bir daralma ve gerilemeye bırakmış görünmektedir.

Yüzyılın ortalarına kadar gelişmekte olduğunu gördüğümüz sektör ve bölgelerin çoğunda, 1760/70 yıllarından itibaren giderek belirginleşen bir üretim azalması olduğu, Osmanlı maliyesinin vergi gelirlerine ilişkin kayıtların incelenmesinden açıkça ortaya çıkmaktadır. Ankara'nın sof ve şal imalatında, Bursa'nın pamuklu ve ipekli dokuma üretiminde, birbirine oldukça paralel olarak, 1760'lardan 1790'lara kadar yüzde 30 civarında bir düşme görülmektedir. 1740'larda 1800 tezgâhla çalıştığını kaydettiğimiz Sakız ipekli sanayii, 1770'lerde 500 tezgaha inmiştir. Dokuma üretiminin, kaba da olsa bir göstergesi olarak düşünebileceğimiz boyahane gelirleri, Sakız'da 1763 ile 1802 arasında yüzde 5 oranında azalmıştır. Bursa'da boyahane gelirlerindeki azalma ise 1769 ile 1797 arasında yüzde 60 civarındadır. Tokat'ta basma imalatı, 1770'lerde, 1750'lerdeki düzeyinin yüzde 25'ine inmiş ve yıllarca bu düşük düzeyde kalmış görünmektedir. Yüzyılın ortalarında, yalnız İmparatorluk pazarlarında hâkim olmakla kalmayıp, Rusya'dan Batı Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir bölgede ihracat da yaptığını bildiğimiz Girit'in sabun imalatı, 1780'lerden itibaren öylesine gerilemiştir ki, İstanbul'un sabun ihtiyacını bile karşılayamaz hale gelmiş ve Devlet, sabunla birlikte, ana ham maddesi olan zeytinyağı'na da ihraç yasağı koymak zorunda kalmıştır. Samakov'un odun ve işçi kıtlığından şikâyetlere yol açacak derecede genişlemiş olduğuna şahit olduğumuz demir fırınlarında faaliyet, 1790'larda, önce salgın hastalık yüzünden azalmış; arkasından da, iç güvenliğin bozulmasına ait tipik etkileri yansıtan ilginç bir örnek olarak, Balkanlarda «dağlı» diye nitelenen eşkiyanın madendeki tesisleri korunak gibi kullanmaya başlamaları sonucu tamamen durmuştur.

Birkaç örnek vermekle yetindiğimiz gerileme, sadece sanayie inhisar etmeyip, ziraate de şamil görünür. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında sıklaşan ihraç yasakları arasında başta hububat olmak üzere birçok ziraî mahsullerin de yer almasını bu şekilde yorumlayabiliriz. İhraç yasaklarının 1800 yıllarına doğru hububat, deri, yün, ipek gibi ham maddeler yanında zeytinyağı, sabun, işlenmiş deri, ipekli ve pamuklu kumaş gibi mamullere de uygulanmağa başlamış olması, ekonomide bütün sektörleri içine alan, yaygın bir buhran karşısında bulunduğumuzu ve istihsal ile talep

arasında ciddi bir dengesizliğin teessüs etmiş bulunduğunu düşündürecek mahiyettedir[1].

Bu dönemde ekonomide ve Devlet maliyesinde gözlenen belirgin vasıf ve eğilimleri de şöyle özetleyebiliriz : Fiyat artışı, giderek hızlanan bir tempo ile 1760'lardan 1800'e kadar yüzde 200'ü geçer. 1790 - 1800 civarında enflasyon hızı, o zamana kadar pek görülmemiş bir boyutta olmak üzere yıllık yüzde 5 civarına yükselir. Devlet harcamaları, normal yıllarda, fiyat artışları derecesinde olmamakla beraber, önemli oranlarda artış gösterir. 1761 ile 1785 arasında yıllık harcama miktarı yüzde 30 civarında artar; bu artış savaş yıllarında yüzde 100 derecelerine kadar yükselir. Harcamalardaki bu artışa karşılık, aynı dönemde bütçenin vergi gelirleri, yeni vergi kaynakları ilâve edilmesine ve mevcut olanların bir bölümünde tarifelerin yükseltilmesine rağmen, iktisadî faaliyetin global hacmindeki azalmanın bir ifadesi olarak da yorumlayabileceğimiz bir durgunluk içinde kalır. Bütün bu değişmelerin ve değişmemelerin maliye bakımından anlamı, giderek büyüyen bütçe açıklarının önemli bir sorun haline gelmesidir, diyebiliriz.

IV

Savaş ile ekonomi arasındaki ilişkiler, oldukça karmaşık karşılıklılıklar ihtiva eden geniş bir yelpaze içinde yer alır. Ekonomi, ihtiyaçları ile savaşın nedenlerinden biri veya nedeni olabilir; imkânları ile, savaşın niteliğini ve/veya sonucunu etkiler. Savaş ekonomiden alıp tükettiği kaynakları neticede telâfi edecek veya aşacak bir zaferle bitebilir. Yahut kaynaklarda ilâve kayıplar gerektiren bir yenilgi ile sona erebilir. Savaşla birlikte, onunla az veya çok, direkt veya endirekt bağlantı içinde, açlık, salgın hastalık, göç, isyan, yangın gibi felâket ve meseleler de ortaya çıkabilir. Yahut savaş sayesinde yabancılara ait bir çok kaynağa kolayca sahip olunabilir.

Bütün bu ve benzeri karmaşık ilişkilerin önemli bölümü, «contingence» alanına girer. Bunlar olabilir, olmayabilir. Ama ne olursa olsun, hattâ nasıl biterse bitsin, savaşın mutlaka bir kısım kaynakları tüketmesi ve ekonomi üzerine belirli bir maliyet yükleyerek bazı değişmeler meydana getirmesi kaçınılmazdır.

Nazarî ve şematik olarak, Devlet, savaş için ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri serbest pazar mekanizmasının dışına hiç bir şekilde çıkmadan satın alıyor ve bunun için gerekli olan geliri de, ekonomiden adil şekilde nakden toplanan vergilerden sağlıyor

(1) Uzak pazarlar için üretim yapan şubelerde gerilemeyi tesbit etmek nisbeten kolay olmaktadır. Buna karşılık, kendi kendine yeterlilik düzeyindeki ev imalatının azaldığına dair delillerimiz pek yoktur. Ancak bu tür imalatın 1800 - 1830 arasında yer yer canlılığını koruduğuna ait gözlemlere bakarak, bu sektörde daralmanın daha hafif kalmış, hattâ biraz genişleme göstermiş olmasını da bir ihtimal olarak ekleyebiliriz. Çünkü bu sektör hakkındaki bilgilerimiz oldukça şüphelidir.

ise, savaşın ekonomide meydana getireceği muhtemel değişmeyi kısaca şöyle özetleyebiliriz : İstihdam ve üretim kompozisyonunda, savaş için üretim yapan sektörler lehinde bir genişleme, savaş-dışı üretim yapan sektörlerde ise bir daralma beklenir. Eğer savaş öncesinde ekonomi tam istihdam seviyesinde idi ise, bu değişme oranında toplam refahta bir azalma görülür. Savaşın bitiminde ekonominin başlıca meselesi, üretim ve istihdam kompozisyonunu, tekrar sivil ihtiyaçlara intibak ettirmek ve refahı eski seviyesine çıkartacak kuvvetleri harekete geçirmekten ibaret kalır.

Bu şematik durumun zıddı olan diğer bir ideal durum da şudur : Devlet savaş için ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri, herhangi bir nakdî ödeme yapmadan bu mal ve hizmetleri üreten guruplardan, vergi şeklinde aynî olarak tahsil ediyorsa, ekonomide meydana gelecek değişmeler, yukarıdakinden çok farklı olur. Böyle bir durumda, savaş için talep edilen mal ve hizmetleri üreten sektörde genişlemeye ve üretim artışına yol açacak mekanizmalar işlemez. Aksine bu sektörde daralma eğilimi hâkim olur. Kaynakların savaş - dışı üretim alanlarına kaydırılması, sanayi - öncesi ekonomide mutad olan mobilite eksikliği yanında, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin aslında sivil taleplerden pek farklı olmayan oldukça geniş bir yelpaze içinde yer alması yüzünden, hiç de kolay ve muhtemel görünmez. Binaenaleyh daralma eğilimi, bütün ekonomiye yaygın olarak, üretimin azalması ile birlikte prodüktivitenin de düşmesine yol açar. Bu ise, iktisadi büyümenin aşağı yukarı zıddı olan, «*iktisadî küçülme*» diye niteleyebileceğimiz çok özel bir sürecin işlemeğe başlaması demektir. Bu sürecin bir kere başladıktan sonra durdurulması veya tersine çevrilmesi son derecede zordur. Çünkü iktisadî küçülme ile birlikte savaşa ayrılabilen mal ve hizmet hacmindeki azalma, savunma gücünün zayıflaması, dış tehditlerin ve savaş ihtimalinin artmasına yol açarken, savaşların kazanılma ihtimalini de düşürür. Böylece, «*iktisadî küçülme*» ile «*yenilgi savaşları*» arasında tam bir kısır döngü niteliğinde bir karşılıklılık teessüs etmiş olur.

Realite, bu iki ideal şematik durumdan birine tam olarak uyacak şekilleri hiç bir zaman almaz, ama bu iki limit arasında, yerleşmeğe temayül ettiği mevkiin limitlerden birine veya diğerine yakın bulunmasına göre savaşın ekonomide meydana getireceği değişmeler ve bunlarla birlikte savaşın kaderi de istikamet ve hüviyet kazanır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin savaşlarla ilişkilerini, malî organizasyona ait niteliklerin ne ölçüde etkilediğini takip edebilmek ve ilk bakışta anlaşılması kolay görünmeyen bazı paradoksal durumları vuzuhla kavrayabilmek için, bu iki ideal şemayı zihnimizde hazır tutmanın faydasız olmayacağı kanaatindeyim.

V

Savaş ile ekonomi arasındaki karşılıklı ilişkilerin karmaşık yumağı, savaş için talep ve istihlâk edilen kaynaklardan başlayacağına göre, biz de söze oradan başlayabiliriz.

Savaşların ekonomiden talep ettiği kaynaklar bakımından XVIII. yüzyılda dikkati çeken bazı önemli değişmeler vardır.

Değişmelerin başında, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin miktar itibarı ile yüzyılın ikinci yarısında hissedilir ölçüde artış göstermesi yer alır. Bu, savaşların çapında ve hasmın imkânlarındaki değişme ile de alâkalıdır. Bu dönemde başlıca rakip mevkiinde bulunan Çarlık Rusyası, yüzyıl boyunca silâhlanma ve taktik sahasındaki ilerlemeleri bir yana, 1725 - 1796 arasında, sadece asker mevcudunu, bir tesbite göre yüzde 80 kadar arttırmıştır[2]. Güçlü rakibe yetişebilmek için gittikçe daha çok kaynağın seferber edilmiş olacağı açıktır. Ama, yetişme başarılamadığı ve savaşlar yenilgi ile bittiği için kaynak tüketimi, başarılı veya kuvvet denkliği ile sonuçlanmış olmaları halinde beklenebilecek miktardan çok daha büyük olmuştur. 1770'te Çeşme'de, 1827'de Navarin'de yakılan Osmanlı donanmaları, yenilgi ile biten bir savaşın sebep olabileceği tüketimin büyüklüğü hakkında oldukça iyi birer örnektirler.

Bu değişme ile bağlantılı, ama başka faktörleri de olan ikinci önemli değişme, fiyatlarda görülen hızlı artıştır. 1760 - 1800 arasında, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin piyasa fiyatı yüzde 200'ün üzerinde bir artış göstermiştir.

Miktar artışlarına fiyatın yükselmesi eklenince, bütün bu mal ve hizmetlere ödenmesi gereken meblağların da geometrik şekilde büyümüş olacağı açıktır. Binaenaleyh, üçüncü önemli değişme, bütçe giderlerinde görülen artıştır.

Bütçe gelirlerinin ise masraflardaki bu artışa cevap verebilecek seviyeye çıkarılması, ekonominin mevcut imkânları ve monetizasyon derecesi yüzünden fevkalâde zordu. Osmanlı Devleti, strüktürel bir mahiyet gösteren bu zorluktan kurtulmak üzere uzun vâdede geliştirerek yerleştirdiği belirli bir malî sisteme sahipti.

Bu sisteme göre Devlet, savaş veya başka maksatlarla talep ettiği mal ve hizmetlerin önemli bölümünü, onları üreten gruplardan doğrudan doğruya vergi mükellefiyeti olarak sağlama imkânlarına malikti. Ünlü adı ile Avarız Vergisi, bu mükellefiyetin mesnedi idi. Pazar ilişkilerinin yeteri kadar gelişmediği bir ekonomide, büyük bir devletin ve onun ordusunun ihtiyaç duyacağı sayısız denebilecek kadar çeşitli mal ve hizmetleri, nakden toplanacak vergi gelirleriyle piyasadan satın alarak temin etmek pratik değildi. Birçok hallerde mümkün de değildi. Emeği ve malı kıt olan, ulaştırma imkânları fevkâlade sınırlı bir teknolojik ortamda, pratik olan çözüm tarzı, mal ve hizmetin kaynağı kimde ve nerede ise, oradan vasıtasız olarak temin etmekti. Direkt üreticiden tahsil edeceği vergiyi, onun ürettiği mal veya hizmetle pazarda mübadele etmek yerine, üretimin kaynağında birbirine ikame etmek diye tavsif edebileceğimiz Avarız sistemi, kısaca bundan ibarettir.

(2) George L. Yaney, **The Systematization of Russian Government** (University of Illinois Press, 1973), s. 53.

İçinde doğduğu ekonomik muhite uygunluğu ve devlet ihtiyaçlarının karşılanması hususunda sağladığı öngörü olanakları (prediktibilite) bakımından rasyonel görünen sistemin bir mahzuru, bu yoldan talep ve tahsil edilen mal ve hizmetlerin, fiyat değişmelerine fevkalâde mukavim olmasıdır. Talep edilen miktarlar fazla değişmediği sürece, bunda bir problem yoktu. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, talep edilen miktarlar hissedilir derecede artınca, vergi yükü ağırlaşmaya başladı. Osmanlı adaleti, mal ve hizmeti kim ne kadar üretiyorsa, ondan o oranda almağa temayül ettiği için, sistem üretimi arttırmayı âdeta cezalandıran bir etken haline geldi. Bu resmî talepler, sabit veya çok az değişen fiyatlar üzerinden yapıldığı için piyasada cari olan fiyat yükseldikçe, üreticiler üzerindeki vergi yükünü hem objektif hem de psikolojik olarak çok ağırlaştırmakta idi. Üretimi de düşürmüş olacağını kolayca tahmin edebileceğimiz böyle bir mükellefiyet karşısında üreticilerin başlıca iki tepkisi oldu : Verdiği mal ve hizmetlerin miktarını azalttı ve verdiklerinin de kalitesini düşürdü.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, yalnız daha çok değil, aynı zamanda daha kaliteli savaş malzemesine ihtiyaç duyan devlet için, bu bir paradokstu.

Barutu örnek olarak zikredebiliriz. Başlıca ham maddeleri olan güherçile, kömür ve kükürt, sözünü ettiğimiz satın alma sistemi içinde temin ediliyordu ve tabii, fiyatı yüzyıl boyunca hemen hiç değiştirilmemişti. Piyasa fiyatı yüzde 100 arttığı zaman, bunları üreticiden arzu edilen miktar ve kalitede bulmak imkânı pek kalmadı. Ve yüzyılın başlarına oranla, çok daha fazla miktarda ve iyi kalitede baruta ihtiyaç olduğu için, 1770'lerden itibaren artan ölçüde ithal etmek mecburiyeti doğdu.

Yurt içinden sağlanması mümkün görünen mallarda da, kademli şekilde, ihracatın miktar olarak sınırlandırılması, bu yetmediği takdirde tümü ile yasaklanması, başvurulan ilk tedbirler arasında yer aldı. İhracat yasağının yeterli olmadığı hallerde yurtiçi tedavül ve mübadeleye de sınırlamalar getirildi. Devlet, talep ettiği malları bu tedbirlere rağmen sağlayamadığı durumlarda, müdahaleyi, alım tekeli koyarak piyasaya hâkim olacak şekilde genişletti. Hububat, demir, bakır, yelkenbezi, zeytinyağı, sabun gibi çeşitli mallarda giderek artan bir sıklıkla başvurulduğuna şahit olduğumuz bütün bu tedbirler zincirinin, üretim üzerindeki olumsuz etkileri yanında, devlet taleplerinin çeşidi ve hacmi arttığı oranda gittikçe daha geniş alanlardan bu malları derleme mecburiyeti ulaşım araçlarına da el koymayı gerektirdiği için, iç mübadele hacmini önemli ölçüde düşürdüğünü ve yalnız savaş için talep edilen mal ve hizmetleri değil, bunların dışında kalanlarını da bulunamaz hale getirerek gerçek bir kıtlığın şartlarını hazırlamış olacağını tahmin etmek zor değildir.

Giderek kıtlaşan mal ve hizmetleri, yurtiçinden veya dışarıdan sağlayabilmek için, yeni satınalma gücüne ihtiyaç vardı. Vergi gelirleri artmadığı ve arttırılamadığı için, bütçe açıklarının harcamalardaki artışlar sonucu kronikleştiğini, az önce ifade etmiştim.

Bu kronikleşen sorunu çözmek üzere uygulamaya konulan tedbirleri de şöyle özetleyebiliriz : Mutad olarak kullanılan para tağşişi (debasement) yanında, kıymetli madenlerden mamul eşya stokları eritilerek para haline getirildi[3]. Ayrıca, 1774 yılının başlarından itibaren, zamanın ünlü deyimi ile «ESHAM» adı verilen ve giderek hızla genişlemeğe namzed bulunan iç borçlanma, Türkiye maliye tarihinde ilk defa olmak üzere sistematik şekilde uygulamaya konuldu. Masrafları karşılamaya bu çareler yetmediği için bazı fevkalade yollara da başvuruldu. Bunlar arasında belki en dikkate değer olanı, terekeler üzerindeki devlet müdahalelerinde meydana gelen değişmedir. Yasal olarak Devlet, askerî sınıf mensuplarının terekelerine el koyma hakkına ötedenberi sahipti. Ancak, bu hak pratikte her zaman kullanılmazdı. 1770'lerden itibaren devlet bu hakkı giderek artan bir yoğunlukta kul landı. Ayrıca, daha da önemli olmak üzere, özel şahıslar arasında zengin olanların terekelerine de el koymağa başladı

Finansman açığını kapamak üzere başvurulan bu yolların hepsi, para arzını ve en başta Devlet talebini arttırdığı için, enflasyonu besleyen başlıca faktörler olmuştur. Para arzı ve talep artışı ile birlikte üretimde de düşme olduğunu kuvvetle tahmin ettirecek delillere dayanarak diyebiliriz ki, arzda azalma, talepte artma olduğu için fiyat artışları fevkalade hızlı seyretmiştir.

Kronikleşen bütçe açıklarının ve bunları telâfi etmek üzere alınan tedbirlerin, üretim üzerindeki bu olumsuz etkileri yanında, dolaylı bir sonucuna da burada işaret etmek gerekir. Devlet, ötedenberi ya doğrudan doğruya, yahut vakıflar vasıtası ile enfrastrüktür yatırımları yapardı. Kültür, eğitim, ulaştırma gibi alanlar yanında, başlangıçta da kısaca temas ettiğim gibi, doğrudan doğruya ekonomiye fizik kapital ilâve eden tipte yatırımlar da yapardı. Askerî zümre mensuplarının da kişisel olarak katıldığı bu yatırımların, ekonomiyi canlandırıcı ve prodüktiviteyi yükseltici etkileri vardı. XVIII. yüzyılın ortalarından sonra bu tip yatırımlarda belirgin bir azalma müşahede edilmektedir.

Yatırımları azalan, üretim faaliyeti kuvvetli caydırıcı etkilere maruz kalan, ulaştırma kapasitesi ve iç mübadele hacmi daralan bir ekonomide, üretimin, hattâ prodüktivitenin düşmeye temayül etmiş olacağını, henüz lâyıkı ile kantifiye edemesek (nicelleştiremesek) de, kuvvetle tahmin edebileceğimizi söyliyebili-

(3) Bu paralaştırmanın çapı hakkında bir fikir vermek üzere şu örneği zikredebiliriz : 1775'te Rusya'ya fevkalade elçi olarak gönderilen Abdülkerim Paşa'ya, yolda kullanması için verilen yemek takımı gümüştü; 1 yıl sonra 1793'te aynı statü ile gönderilen elçi Mustafa Rasih Paşa'ya verilenler ise bakır veya pirinçit ve Paşa'nın ısrarlarına rağmen gümüş Paşa'ya verilenler ise bakır veya pirinçti ve Paşa'nın ısrarlarına rağmen gümüş eşya verilmesi imkânı bulunamamıştır. (Norman Itkowitz and Max Mote : **Mubadele, An Ottoman - Russian Exchange of Ambassadors.** The University of Chicago Press, 1970. s. 25 - 26).

rim. Bu düşme temayülü para arzında ve devlet talebindeki artış ile bir arada düşünüldüğü zaman, 1770 ile 1800 arasında giderek hızlanan ve 1840'lara kadar devam eden şiddetli enflasyonun sebebini izaha yeterlidir sanıyorum. Zira XVIII. yüzyılda devletin savaş için talep ettiği mal ve hizmetler, sivil taleplerden, söylediğim gibi, önemli farklılıklar göstermiyordu. Savaş gemisi ile ticaret gemisinin bile henüz kesin çizgilerle birbirinden farklılaşmadığı ve birbirinin işini kolayca yapabildiği çağda, devletin harp için talep ettiği mallar hububat, et gibi gıda maddeleri, dokuma, deri, metal, nakliye vasıtaları gibi sivil sektörde de talep edilen zıraî ve sınaî mallardı.

Hizmetler bakımından da durum pek farklı değildi. Harp için seferber edilen emeğin, sivil sektörde çalışan vasıflı ve vasıfsız işgücünden tek farkı, üretimden çekilmiş olmaktan ibaretti. Savaşın ziraî ve sınaî üretimin yoğunlaştığı Mart - Kasım aylarına münhasır kalan mevsimlik bir faaliyet olduğu bir çağda, cepheye giden her asker ile üretim biraz daha azalırken, tüketim biraz daha artmakta idi. Buna, şunu da eklemeliyiz : ülkede iç güvenliği sağlayan kadroların cepheye gitmesi ile yurt içi güvensizlik de artıyordu. Güvensizlik, savaş mevsimi bittikten sonra evlerine dönmeye başlayan leventlerle birlikte azalmıyor, artıyordu.

Savaşın arttırdığı çeşitli temaslarla ve azalttığı beslenme imkânları ile sebeb olduğu tifo, kolera, veba gibi salgın hastalıklar da, ekonomiyi etkileyen yükleri arasında zikredilmelidir.

Savaşın üretim ve prodüktiviteyi düşürücü bütün bu etkileri ile daraltmış olduğu millî pazara, kaybedilen yerlerin tesirini de eklemek lazımdır. Karadeniz'in kuzeyinde uğranılan toprak kayıpları; Anadolu ve Rumeli'nin ziraat ve esnaflık üretiminin hem pazarı hem komünikasyon sahası olarak bölgedeki tekelin sarsılmış olmasının meydana getirdiği tesirler, kantitatif olarak hesaplanması belki zor, ama ihmal edilmesi de mümkün olmayan bir ağırlıkta olmuştur.

Son olarak, sorulması muhtemel bir soruyu da cevaplandırmak üzere, bu savaşların olumlu etkileri olup olmadığına da bir cümle ile temas etmek istersem, şunu diyebilirim : Modern fabrikanın ve onunla birlikte birçok yeni teknolojinin ülkeye girmesi bu sayede oldu; 1790 ile 1860 arasında muazzam denebilecek askerî yatırımlar yapıldı. Bunlar ekonomide modernleşmenin etkili birer odağı olabilecek çapta idi. Ancak, bu odak teşekkül edebilmek için, ekonomiden o kadar ağır taleplerde bulundu ki, ekonominin kendisinde, herhangi bir modernleşme tesirine cevap verecek takatı tekrar bulabilmek üzere 100 yıl beklemesi icap etmiştir.

Mehmet Genç'in, s. 52'deki dipnotunda sözünü ettiği ek ve tablolar, dergimizin baskısı başlamak üzereyken elinize geçtiğinden, ancak *Yapıt*'ın 5. sayısında ayrı bir bölüm halinde yayımlanabilecektir. — YAZI KURULU

KORKUT BORATAV,
GÜNDÜZ ÖKÇÜN,
ŞEVKET PAMUK

Osmanlı Ücretleri ve Dünya Ekonomisi 1839 - 1913*

I. GİRİŞ

XIX. yüzyılda kapitalist ekonomilerde ve özellikle İngiltere'deki ücretler üzerinde çok sayıda araştırma yapılmış bulunmaktadır[1]. Doğu toplumlarında aynı dönemdeki ücretler ise hemen hemen hiç araştırma konusu olmamıştır. Bunu doğal karşılamak

(*) Bu makale, ABD'nde yayınlanan **Review** dergisinde 1984 yılı içinde çıkacak olan İngilizce bir makalenin bazı değişikliklerle ve kısaltmalarla yeniden kaleme alınmış bir biçimidir. Makalenin İngilizce orijinalinde yer alan, kaynakların ve bileşik ücretin hesaplanmasında izlenen yöntemin ayrıntılı açıklanması; ampirik verilerden hesaplanan ve ağırlıklara esas teşkil eden bölge-içi ve bölgeler-arası katsayılar; üç bölgenin kapsadığı vilayet ve kentlerin listesi; lira-sterlin kuru ile ilgili açıklamalar ve üç bölgenin 1840 - 1910 arasındaki nüfus ağırlıkları bu makaleye alınmamıştır. Bu hususlarda bilgi isteyen ve **Review**'da çıkacak makaleye ulaşamayan okurların, **Yapıt** aracılığıyla yazarlara başvurmaları halinde istedikleri açıklamalar kendilerine yazılı olarak gönderilebilecektir.

(1) Bowley ve Wood (1898-1910), Brown ve Hopkins (1950) ve (1955), Mitchell ve Deane (1962), Mitchell (1975), Jörberg ve Bengtsson (1981), Kiesewetter (1981) iyi bilinen örneklerdir. Ayrıca bkz: Taylor (1975).

gerekir, zira kapitalizm - öncesi toplumlarda bir ekonomik kavram olarak *ücret*in tanımlanması ve ampirik olarak saptanıp ölçülebilmesi çeşitli güçlükler içerir. Osmanlı İmparatorluğu için de aynı güçlükler geçerli olmakla birlikte, Issawi'nin son çalışması[2] XIX. yüzyıl Osmanlı ekonomisi için bunların aşılamayacak engeller oluşturmadığını; bir gelir türü olarak ücretlerin ve bir ekonomik grup olarak ücretlilerin ampirik olarak saptanabileceğini göstermiştir.

Bu incelemede biz 1839 ile 1913 yılları arasında nominal Osmanlı ücretleriyle ilgili bir zaman serisi inşa ediyoruz. Bu serinin ortaya koyduğu eğilim ve hareketler üç ilginç sonuç çıkarıyor. Birinci olarak, Tazminatla Harb-ı Umumî arasında geçen üç çeyrek yüzyıllık zaman dilimi içinde, nominal ve reel ücretler artan bir eğilim göstermektedir. İkincisi, bu genel eğilim içinde ücretler genellikle dünya ekonomisinin uzun dönemli dalgalanmaları ile bağlantılı bir hareket göstermektedir. Üçüncü olarak ise, Osmanlı ve İngiliz ücretleri arasındaki bir karşılaştırma, 1839 - 1913 arasında iki ülke arasındaki ücret farklarının artmadığını, hattâ muhtemelen azaldığını ortaya koymaktadır.

Araştırmada izlenen yöntem II. kesimde ana hatlarıyla açıklanmakta; III. ve IV. kesimlerde bulgularımız sunulmakta; sonuçların genel bir değerlendirilmesi ise V. kesimde yapılmaktadır.

II. BİLEŞİK NOMİNAL ÜCRETLERLE İLGİLİ ZAMAN SERİSİNİN HAZIRLANMASI

Bu incelemede kullanılan ücret verilerinin büyük bölümü, Osmanlı İmparatorluğu'nda görevli çeşitli İngiliz konsoloslarının hazırladığı Konsolosluk Raporları'ndan derlenmiş; bu veriler diğer kaynaklardan sağlanan nicel bilgilerle zenginleştirilmiştir[3]. Araştırma, zaman bakımından, karşılaştırılabilir ham verilerin bulunduğu 1839 - 1913 yılları; mekân bakımından ise, bugünkü Türkiye, Ege adaları, Kuzey Yunanistan ve Kuzey Suriye ile sınırlanmıştır.

Ücret verileri bulunan emekçileri aşağıdaki dört büyük grupta toplayarak işe başladık :

(2) Issawi (1980), ss. 37 - 43. Bu çalışmasında Issawi, esas olarak bizim kullandığımız malzemeden yararlanarak 1831 - 1914 yılları için **ham ücret** verilerini, altı işçi grubu ve çeşitli yöreler için olduğu gibi sunmaktadır.

(3) Konsolosluk Raporları, daha sonra **Parliamentary Papers, Accounts and Papers, Commercial Reports Series**'de (AP) yayınlanmıştır. Tarım - dışı ücretlere ait 137 gözlem (AP)'in Konsolosluk Raporları'ndan alınmış; bunlara (AP)'nin Konsolosluk Raporları dışındaki üç belgesinden, Osman Nuri (1922), Ubicini (1856), Berov (1978), Verney ve Dambmann (1900), Eldem (1970), Ökçün (1970)'den ve Issawi (1980)'in Fransız ve ABD Konsolosluk Raporları'ndan aktardığı bilgilerden 35 gözlem eklenmiştir.

1. Nitelikli inşaat işçileri (duvarcı ustası, marangoz, sıvacı, boyacı, tuğla işçisi vb).
2. Tarım-dışı, fabrika-dışı düz (niteliksiz) işçiler.
3. Fabrika işçileri (a. erkek, b. kadın).
4. Tarım işçileri (a. erkek, b. kadın).

Herhangi bir kent veya vilayet için belli bir yıla ait birden fazla ücret gözleminin bulunduğu durumlarda, bunların aritmetik ortalaması alınmış ve nihaî tablolarda bu ortalama *bir* gözlem olarak yer almıştır. Bu toplulaştırmalardan sonra bağımsız gözlem sayısı 274 olarak saptanmıştır. Bunların 38'i fabrika işçilerine (21 kadın, 17 erkek), 102'si tarım işçilerine, 72'si düz işçilere, 62'si nitelikli inşaat işçilerine aittir.

Ham veriler üzerinde yapılan ilk inceleme, bölgeler arasında önemli farklar olduğunu ve bu farkların oldukça sistematik bir görüntü taşıdığını göstermiştir. Bu saptamadan hareketle, ücret verileri bulunan 42 vilayet ve kent üç bölgede toplanmıştır. I. Bölge, İmparatorluğun metropollerini oluşturan İstanbul, İzmir ve Selânik'i; II. Bölge, kendi dışındaki piyasalar için üretimin belli bir önem kazandığı kıyı şeritleri, Çukurova, Halep, Ege adaları, Manastır ve demiryolunun ulaştığı yerleri (demiryolunun geliş tarihinden başlayarak); III. Bölge ise yerel pazarların dışına önemli ölçüde üretim yapmadığı varsayılan diğer kent ve vilayetleri içermiştir. Belli bir yılda, bölgelerden birinde herhangi bir işçi grubuna ait birden fazla ücret gözlemi varsa bunların aritmetik ortalaması alınmış ve bu ortalama nihaî hesaplamaya *tek* bir ücret olarak girmiştir.

Bu noktada fabrika işçileri ve tarım işçilerinin dışlanmasına karar verilmiştir. Büyük bölümü ipek fabrikalarında çalışan kadınlara ait olan sınaî ücretlerin sayısı ve niteliği, uzun dönemli bir analize taban oluşturamayacak kadar sınırlı idi. Yine de sanayi ücretleri, daha sonraki aşamalarda zaman serisinde bazı boşlukları tamamlamak üzere kullanılmıştır[4]. Tarım ücretlerine ilişkin 102 bağımsız gözlemden 54'ü 1910 - 1912 yıllarına aitti[5]. Bu verilerin incelenmesinden, ortalamaların ve trendlerin hesaplanmasını anlamsız kılacak aşırılıkta mevsimlik ve bölgesel farklılıkların varolduğu ortaya çıkmıştır. Böylece araştırmayı sadece ilk iki grupla , yani nitelikli inşaat işçilerinin ve tarım - dışı, fabrika - dışı düz işçilerin ücretleri (aynı sırayla, w_s ve w_c) ile sınırlamayı kararlaştırdık.

Her yıl için tüm Osmanlı ekonomisini kapsayan *tek* bir *bileşik* ücret hesaplanması hedef alındığı için, üç bölgeye ve iki işçi grubuna ait (dolayısıyla en çok altı adet olabilecek olan) verileri tek bir ücrete dönüştürecek ağırlıklar, iki ayrı aşamada oluştu-

(4) Her bölgede sınaî ve diğer ücret verilerinin birlikte bulunduğu yıllardan bu iki ücret kategorisi arasında geçerli ampirik katsayılar saptanmış, bu katsayılar **sadece** sınaî ücret verileri bulunan beş yıl için nitelikli ve düz işçi ücretlerinin türetilmesi için kullanılmıştır.

(5) Bu veriler Ökçün (1982)'de ayrıca sunulmuş ve incelenmiştir.

rulmuştur. Niteliksiz işçilerle nitelikli inşaat işçilerinin göreli sayısal büyüklüklerinin *ikiye bir* olduğu (biraz keyfî olarak) varsayılmış ve *her bölgeye* (i=1, 2 ve 3) ait bileşik ücret düzeyi, Wi = (2Wci + Wsi) ÷ 3 formülü ile hesaplanmıştır. İkinci olarak, her yıl için her bölgeye ait kentsel nüfus tahminlerinden[6] hareket edilerek, üç bölge için göreli nüfus ağırlıkları ($n_1+n_2+n_3=1$) saptanmıştır. Bu ağırlıkları kullanan, $W=n_1W_1+n_2W_2+n_3W_3$ formülü, bütün ülke için her yıla ait bileşik ücretin (W) hesaplanmasına imkân vermiştir. Araştırmanın yayıldığı 75 yıllık sürenin 44 yılı için bileşik ücret hesaplanabilmiş; 31 yıl boş kalmıştır.

Buğday fiyatlarını deflatör olarak kullanma yoluyla nominal ücretleri bir reel ücret serisine dönüştürme girişimi ise verimli olmamıştır. Buğday fiyat verilerinin bu türden bir dönüştürmeye imkân verecek nitelikte olmadığı anlaşılmıştır[7]. Ancak ileride açıklanacak gerekçelerle, İngiliz tüketici fiyatlarındaki uzun dönemli hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fiyat hareketlerinin de kaba bir göstergesi kabul ederek, Osmanlı *reel* ücretlerindeki ana eğilimler hakkında bazı genel (ve gevşek) saptamalar yapabiliyoruz.

III. UZUN VE ORTA DÖNEMLİ ÜCRET HAREKETLERİ

Yukarıdaki kesimde özetlenen yöntemle inşa edilen Osmanlı bileşik ücretleri Tablo I'de, bu verilerden elde edilen trend doğruları Şekil I'de, bu trendlere tekabül eden regresyon katsayıları ise Tablo II'de verilmektedir. Bu kesimde orta ve uzun dönemle ilgili açıklama ve değerlendirmeler Tablo I'deki verilen üzerinden değil, Şekil I ve Tablo II'deki trend değerleri esas alınarak yapılacaktır. Sadece uzun dönemli değil, orta dönemli analiz için de bu yolun izlenmesi, ham malzemenin özelliğinden doğan bir zorunluluktur. Yılların çoğu için az sayıda ücret gözleminin varolduğuna işaret ettik. Birbirini zaman itibariyle izleyen gözlemlerin farklı kent ve bölgelerde yoğunlaşması, yıllık ücret hareketleri gibi görünen değişikliklerin kısmen bölgesel farklılıkları da içermesine yol açmakta ve ücretlerin *zaman içinde* değişmesini bozarak yansıtmaktadır. Bu bozulmayı trend değerlerini kullanarak gidermeye çalıştık.

(6) Issawi (1980), ss. 34-35'te, 1912'de nüfusu 20.000'i aşan tüm kentler için 1830'lu ve 1840'lı yıllara, 1890 ve 1912'ye ait nüfus tahminleri vermektedir. Bunlardan hareketle ve eksik yılları enterpolasyonla tamamlayarak her bölgedeki kentsel nüfusa ilişkin (toplam işçi sayısı içindeki ağırlıkları de temsil ettiği varsayılan) yıllık ağırlıklar hesaplanmıştır.

(7) Quataert (1973), Appendix 2'de 1876-1908 için İstanbul toptan buğday fiyatları, Konsolosluk Raporlarının bir bölümünde çeşitli bölgelere ait buğday fiyatları vardır. İngiliz dış ticaret istatistiklerinden de buğday için Osmanlı birim ihraç fiyatları saptanabilmektedir.

TABLO I — GÜNDELİK BİLEŞİK ÜCRETLER, 1839-1913

Yıl	Kuruş	Yıl	Kuruş	Yıl	Kuruş	Yıl	Kuruş	Yıl	Kuruş
1839	6.01	1857	10.09	1869	9.05	1879	12.67	1898	9.40
1841	6.33	1858	8.16	1870	7.25	1882	11.21	1899	10.52
1846	4.51	1859	8.23	1871	8.95	1883	12.88	1900	10.91
1848	5.98	1861	8.20	1872	10.64	1884	11.71	1905	9.85
1850	5.83	1862	7.94	1873	8.17	1889	11.37	1908	11.29
1851	5.87	1863	11.05	1874	7.11	1891	11.08	1910	10.32
1853	6.27	1864	7.12	1875	6.87	1892	12.81	1911	13.71
1854	5.80	1866	8.89	1876	8.13	1893	11.26	1913	13.40
1856	7.42	1868	8.57	1878	10.67	1896	9.48		

Not : Kaynak ve yöntemler metinde açıklanmıştır.

Şekil – 1

OSMANLI ÜCRETLERİ, 1839 – 1913

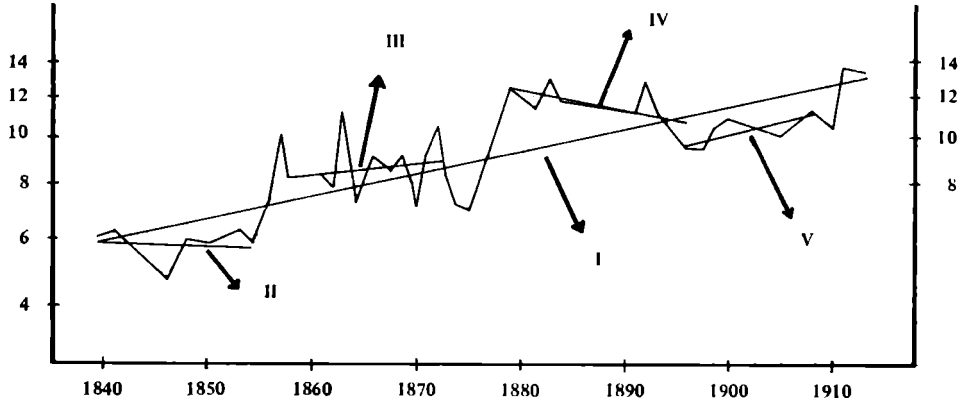

Şekil I'de kesikli doğru Tablo I'deki verileri, I no.lu doğru 1839 - 1913 trendini, II, III, IV ve V no. lu doğrular ise dört alt-dönemle ilgili trendleri ifade etmekte; bu doğrulardan hesaplanan regresyon katsayıları ise Tablo II'de verilmektedir.

TABLO II — OSMANLI NOMİNAL ÜCRETLERİNİN TRENDİ, 1839 - 1913
(Ln = W + bt'den elde edilen regresyon katsayıları)

Dönem	A	b	n	R^2
I — 1839 - 1913	6.07	0.011	44	0.62
		(0.0013)		
II — 1839 - 1854	5.80	0.000029	8	0.0000022
		(0.0080)		
III — 1958 - 1873	8.25	0.0049	13	0.037
		(0.0075)		
IV — 1879 - 1896	12.59	- 0.0099	9	0.36
		(0.0050)		
V — 1896 - 1908	9.72	0.010	6	0.37
		(0.0080)		

Notlar : W= Osmanlı kuruşu cinsinden nominal bileşik ücret
A= Her dönemin başlangıç yılındaki bileşik ücret
b= W'de yıllık değişme oranı
n= Kapsanan dönem içinde ücret verileri bulunan yıl sayısı
Trend doğrusunun b katsayılarına ait standard hatalar parantez içinde verilmiştir.
Kaynak: Tablo I

Uzun Dönemli Eğilimler

Şekil I'de I no.lu doğru ve Tablo I'de ilk sıranın değerleri, 1839 - 1913 yılları arasında Osmanlı kentlerinde nominal ücretlerin yılda yüzde 1,1'lik bir ortalama büyüme gösterdiğini ortaya koyuyor. Bu, 74 yıl içinde yüzde 118'lik bir toplam artışa tekabül eder. 1839 ve 1913 yıllarındaki trend değerleri yerine bileşik ücretin gerçek değerleri ile yapılan bir karşılaştırma da yüzde 123'lük, yani öncekine yakın bir artış vermektedir.

Bu bulgunun reel ücretler için de geçerli olup olmadığı sorusunu, yukarıda kısaca değindiğimiz gibi, İngiltere fiyatlarını kullanarak yanıtlamaya çalışalım. Niçin İngiliz fiyatları ? Bir kere, incelenen dönemde Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile giderek artan bir bütünleşme süreci içinde olması, Osmanlı fiyatları ile dünya fiyatları arasındaki bağların da kuvvetlenmesi anlamına gelir. Kentlerde tüketim malları üzerinde geleneksel sübvansiyonların varlığına rağmen, Osmanlı tüketici fiyatlarının dünya fiyatlarıyla paralel hareket ettiğini varsaymak bu nedenle yanlış değildir. İkinci olarak, bu dönemde İmparatorluğun Batılı devletlerle imzaladığı bir dizi ticaret anlaşması, bilindiği gibi ithal edilen mamul maddeler üzerindeki gümrük resimlerinin düşük ve sabit bir düzeyde saptanmasına; dolayısıyla ithal fiyatları ile tüketici fiyatları arasındaki marjların istikrar kazanmasına yol açmıştı. İthal edilen sınaî ürünlerin, kent nüfusunun tüketiminde

bu dönemde giderek artan bir yer kapladığı da doğrudur. Örneğin, toplam pamuklu tekstil tüketimi içinde ithalatın payı 1820'li yılların başında yüzde 5'in altında iken bu oran 1913'te yüzde 80'i aşmakta idi[8]. Böylece dünya fiyatları, kentli nüfusun tüketim sepetine *doğrudan doğruya* (ve artan ölçülerde) intikal etmekte idi. Toplam tarımsal hasılanın ihraç edilen oranı çok daha düşük olmakla birlikte, örneğin buğdayın birim ihraç fiyatı (yani dünya fiyatları) ile kentsel tüketicinin buğdaya ödediği fiyat arasındaki marjın bu dönemde sistematik olarak değişmediğini kabul etmek, bizce fazla zorlayıcı bir varsayım değildir. Nihayet, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan borçlanmasının bedellerinden biri olarak altın standardını kabul etmek zorunda kaldığını da dikkate almak gerekir. İmparatorluk böylece yerli parayı tağşiş etme imkânını (ve keza parasal bağımsızlığını) yitiriyor; Osmanlı parasının Batı paraları karşısındaki değeri 1840 - 1914 arasında sabit kalıyor ve Avrupa'daki fiyat hareketlerinin Osmanlı ekonomisine yansıması böylece kolaylaşıyordu.

Bu gerekçeler, XIX. yüzyılın serbest ticaret koşulları altında, İngiliz fiyat hareketlerinin, Osmanlı fiyatlarındaki uzun dönemli eğilimlerin kaba bir göstergesi olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Bununla, iki ülke fiyatları arasında mekanik bir özdeşlik kurulabileceğini kastetmiyoruz. XIX. yüzyılda hammadde ihracatçısı, sınaî ürün ithalatçısı olarak dünya ekonomisi ile hızla bütünleşmeye başlayan Osmanlı ekonomisinde (kapitalist sistemin metropollarıyla karşılaştırıldığında ve özellikle bu bütünleşme sürecinin başlangıcı aşamalarında) tarımsal fiyatların göreli olarak yükselmesi, sınaî ürün fiyatlarının ise düşmesi beklenir. Bu iki sürecin genel fiyat düzeyi üzerindeki etkilerinin zıt yönde olduğu ve her iki durumda da dünya ekonomisindeki fiyat hareketlerinin Osmanlı fiyatlarını aynı doğrultuda etkileme gücünün artmış olduğu herhalde açıktır. Ancak, Osmanlı tüketicisinin tüketim sepetinde tarım ürünlerinin daha büyük bir yer kapladığı kabul edilirse, 1850'ye kadar geçen dönemde İngiltere'de gözlenen fiyat düşmelerinin uzantısının, Osmanlı ekonomisinde sabit bir fiyat düzeyi biçiminde ortaya çıkacağını varsaymak, kanımızca fazla hatalı olmayacaktır.

1839=100 kabul edilirse, İngiltere geçinme endeksleri 1850'de (kabaca) 80, 1873'te 100, 1896'da 70, 1913'te ise 80 dolaylarında seyretmiştir[9]. Bu fiyat hareketlerini, Osmanlı fiyatlarına olduğu gibi yansıtırsak, reel ücretlerin 1839 - 1913 arasında yüzde 170'i aşan bir yükselme kaydettiği sonucuna ulaşırız. Ancak, yukarıda belirttiğimiz gibi 1839 - 1850 arasında Osmanlı fiyatlarının genel olarak sabit kalıp, daha sonraki yıllarda İngiliz fiyatlarını izlediğini kabul edersek, 1913'te genel fiyat düzeyinin 1839 fiyatlarına yakın olduğu; dolayısıyla 1839 - 1913 yıllarında nominal ücret trendlerinin reel ücretleri de yansıttığı sonucuna ulaşırız.

(8) Bu sonuç, İnalcık (1981)'de verilen bilgilerle Ökçün (1970)'deki verilerin birleştirilmesiyle elde edilmektedir.

(9) Bkz: Brown ve Hopkins (1950), Mitchell ve Deane (1962).

Orta ve Kısa Dönemli Hareketler

Şekil I'de özetlenen ücret verilerinin yakından incelenmesi şu iki sonucu kuvvetle telkin etmektedir : 1. Osmanlı ücretlerindeki orta dönemli hareketler dünya ekonomisinin konjonktürü ile yakından bağlantılıdır. 2. Ücretlerin uzun dönemde artışı, orta ve kısa dönem hareketlerinin belli bir bileşkesi olarak meydana gelmektedir : Ücret düzeyinde belli bir istikrarın egemen olduğu uzun dönemler, savaş veya siyasî kargaşa yıllarına tekabül eden kesintilerle son bulmakta ve parasal ücretler bu kesintiler içinde (fiyat hareketlerine paralel) bir sıçrama kaydetmektedir. Normal koşullara dönüş, fiyatların genellikle eski duruma dönmesine yol açmakta; ancak parasal ücretler bu kez fiyat hareketlerini tamamen izlememekte, eski düzeylerine düşmemektedir. Böylece, savaş - kargaşa yıllarında sağlanan sıçramalar Osmanlı ücretlerinin uzun dönemli artış eğiliminin gerçekleşmesini sağlayan ana mekanizma olarak ortaya çıkmaktadır. Verilerin incelenmesi, 75 yıllık dönem boyunca ücretlerde üç «büyük sıçrama» (1855-1857, 1877 - 1879 ve 1908 sonrası) ile iki istikrar dönemi (1839 - 1854 ve 1858 - 1973) gösteriyor. 1879 - 1896 arasındaki gerileme eğilimi 1896 - 1908 yıllarında yükselen bir trendle dengelenmektedir.

Bu alt dönemlerin özelliklerini kısaca gözden geçirelim : Bir istikrar dönemi olan 1839 - 1854'ün sonunda Kırım savaşı, Osmanlı tarım ürünlerinin dış talebinde belirgin bir yükselmeye ve gıda maddeleri fiyatlarında artışlara yol açmakta, parasal ücretlerde de eşzamanlı ve belirgin bir sıçrama meydana gelmektedir. Şekil I'de II. ve III. trend doğruları arasındaki aralık, bileşik ücrette üç yılda yüzde 40'ı aşan bir yükselmeye tekabül etmekte; Tablo I'de ise 1856 - 1857 ücretlerinin ortalaması 1854'ün yüzde 50 üstünde görünmektedir.

Sanayileşmiş ülkelerde canlı bir konjonktüre tekabül eden 1858 - 1873 yılları arasında, Osmanlı nominal ücretleri istatistikî bakımdan anlamlı olmayan yüzde 0,5'lik yıllık artış eğilimi göstermektedir. Bu dönemde parasal ücretlerin fiyat artışlarının gerisinde kalmış olması mümkün görünmekle birlikte, böyle bir gerileme 1870'li yılların ortasında fazlasıyla telâfi edilecektir. 1873 - 1896 büyük bunalımının başlangıcı Osmanlı İmparatorluğu için de (1877 - 1878 Rus savaşı ile noktalanan) ekonomik, malî ve siyasî kriz yıllarıdır. Şekil I'e dönecek olursak, 1879'da IV. trend doğrusuna tekabül eden ücretler, III. trend doğrusunun 1873 değerine göre yaklaşık yüzde 30 artış göstermekte; Tablo I'de ise 1878 - 1879 ortalaması, 1872 - 1874 ortalamasını yüzde 35 aşmaktadır.

Ücretlerde yüzde 1'e yakın bir düşmeye tekabül eden IV. trend doğrusunun kapsadığı 1879 - 1896 yıllarının, fiyatların dünya çapında düşmekte olduğu bir dönem olduğu; dolayısıyla reel ücretlerin 1879'daki sıçramayla ulaştıkları yüksek değeri en azından korudukları söylenebilir. Dünya ekonomisinde 1896'yı izleyen yükselme konjonktürü, Osmanlı nominal ücretlerinin de yılda yüzde 1'lik bir hızla artması ile eş - zamanlıdır. Böylece, bir

bütün olarak 1879 - 1908 yıllarını, iki zıt yönlü trendin bileşkesi olarak da yorumlamak mümkündür. İkinci Meşrutiyet'i izleyen ve işçi örgütlenmesinin, grevlerin büyük bir sıçrama gösterdiği yıllar, aynı zamanda savaş ve seferberlik gibi nedenlerle emeğin kıtlaştığı yıllardır. Bu etkenler nominal ücretlerin 1908 sonrasında yüzde 20 dolaylarında bir sıçrama daha göstermesine yol açmıştır.

IV. OSMANLI VE İNGİLİZ ÜCRETLERİ

Bu araştırmadaki Osmanlı ücretleri ile karşılaştırılabilir bir ücret serisinin oluşturulması, Brown ve Hopkins'in (1955), 1839 - 1913 yıllarını da kapsayan ve Güney İngiltere'de inşaat ustalarının ve amelelerinin parasal ücretlerini içeren bir araştırması sayesinde mümkün olmaktadır. Osmanlı bileşik ücretinin oluşturulmasında esas alınan işçi kategorilerini ve aynı ağırlıkları kullanarak İngiltere için bir bileşik ücret serisi oluşturduk. Osmanlı bileşik ücretleri dizisini (bu kez trend değerlerini değil, Tablo I'deki değerleri kullanarak) geçerli altın standardı kuru ile (1 kş = 2,16 penny) İngiliz penny'si cinsinden ifade ettik. İki ülkenin ücret serilerinin on (son dönem için on dört) yıllık ortalamaları Tablo III'te verilmiştir.

TABLO III — OSMANLI VE İNGİLİZ NOMİNAL ÜCRETLERİ, 1839-1913

Yıllar	Osmanlı Ücretleri (penny)	İngiliz Ücretleri (penny)	Osmanlı/İngiliz Ücretleri
1839 - 1849	12.1	37.6	0.32
1850 - 1859	15.6	40.0	0.39
1860 - 1869	18.8	43.3	0.43
1870 - 1879	19.3	52.5	0.37
1880 - 1889	25.5	55.5	0.46
1890 - 1899	23.3	57.7	0.40
1900 - 1913	25.0	61.7	0.41

Not : Kaynaklar ve hesaplamalar metinde açıklanmıştır.

Ortaya çıkan sonuç birçok bakımdan ilginç, hattâ şaşırtıcıdır. Bir kere, Osmanlı ücretlerinin İngiliz ücretlerine oranı 1839-1913 arasında yüzde 32 ile yüzde 46 arasında değişmektedir. Ayrıca, iki ülke arasındaki geçim koşullarının uygulanan sterlin/lira kuru ile tamamen eşitlenmediği; İngiltere'de hayatın daima «biraz daha pahalı» kaldığı izlenimi kuvvetlidir. Bu doğru ise, iki ülkenin emekçileri arasındaki hayat standardı farkı, Tablo III'ün bulgularına göre daha da daralmaktadır. Bu tür bir karşılaştırma-

yı günümüze getirdiğimizde, 1980'de Türkiye'de sınaî ücretlerin ABD'ndeki sınaî ücretlerin yüzde 10'u dolayında olduğunu tahmin etmekteyiz[10]. Bu iki karşılaştırmanın ham verileri ve kavram çerçevesi tamamen farklı olmakla birlikte, bir çevre ekonomisi olarak Türkiye ile kapitalist dünya sisteminin en gelişmiş metropolü olan ülke (XIX. yüzyılda İngiltere, XX. yüzyılda ABD) arasındaki ücret farklarının yüz yıllık bir zaman aralığında kaynak ve yöntem farkları ile açıklanamayacak kadar büyüdüğü ortaya çıkmaktadır. Tablo III'ün verilerine dönecek olursak, İngiltere - Osmanlı ücretleri arasındaki açıklık, 1839 - 1913 arasında büyümemekte; aksine, nominal ücret düzeyleri arasında belli bir daralma gözlenmektedir. Osmanlı fiyatları ile İngiliz fiyat hareketleri arasında yukarıda varsaydığımız sınırlı farklılık kabul edilse bile, bunun nominal ücretlerle elde edilen sonucu reel ücretlerde tersine çevirecek boyutta bir etken olması bizce imkânsızdır[11]. Karşılaştırmayı XX. yüzyılın başı ve sonları arasında yaparsak, 1900 - 1913 ile 1980 arasında metropol (İngiltere ve ABD) ücretlerinin Osmanlı - Türkiye ücretlerine oranının, bu yüzyıl içinde 2,5 mislinden 10 misline yükselmiş göründüğü ortaya çıkmaktadır[12].

(10) 1970'li yılların ilk yarısında ücret farklılıklarına ilişkin iki ayrı hesaplamayı [Frobel et. al. (1980), s. 351 ve Mendive (1978), s. 93, Tablo 2] birleştirerek 1974 yılında Türkiye'de sınaî ücretlerin ABD imalat sanayiindeki ücretlerin yüzde 18'i dolaylarında olduğunu tahmin ettik. 1975-1980 yıllarındaki ücret hareketlerini ABD imalat sanayii için UN (1979), ss. 19-22 ve UN (1981), ss. 21-24'ten; Türkiye için ise SSK verilerinden elde edilen ortalama nominal ücretleri resmî' döviz kurları ile dolar cinsinden ifade ederek izlemeye çalıştık.

(11) Issawi (1980), s. 38'de, kullandığı ham ücret verilerinin yarattığı izlenimden hareket ederek, herhangi bir istatistikî analiz yapmadan ve Osmanlı fiyat hareketlerini —kanımızca— abartarak, İngiliz-Osmanlı parasal ve reel ücret farklarının 1850-1900 arasında «bir hayli açılmış olduğu»nu ileri sürüyor. Aynı malzeme üzerinden yaptığımız istatistikî analizin, nominal ücretler için Issawi'nin iddiasını çürüttüğü, Tablo 2'de ortaya konmaktadır. Sürekli buğday ihraç eden, serbest ticaret ve altın para sistemleri aracılığıyla dünya pazarları ile bütünleşmekte olan Osmanlı ekonomisindeki fiyat hareketleri ile dünya fiyatları arasında Issawi'nin ima ettiği derecede bir kopukluk olacağını ise, III. kesimde ortaya konan nedenlerle imkânsız görmekteyiz.

(12) ABD'nde ücretlerin I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'den üçte bir oranında yüksek olduğu tahmin edilmektedir. [Habakkuk (1962), s. 11 ve Brown-Hopkins (1950)]. Bu, aynı yıllarda, Osmanlı ücretlerinin ABD ücretlerinin yüzde 30'u dolaylarında olduğunu ve iki ülke arasındaki ücret farklarının da XX. yüzyılın sonraki dönemlerinde açılmış olduğunu gösterir ve metinde metropol —Türkiye karşılaştırması ile ulaşılan sonucun ABD— Türkiye karşılaştırması için de geçerli olduğunu ortaya koyar.

V. SONUÇLAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Osmanlı ücretlerinin uzun dönemde belirgin ve anlamlı bir artış göstermiş bulunması; bu artışın kapitalist dünya ekonomisiyle bir hammadde üreticisi olarak bütünleşmenin gerçekleştiği bir dönemde meydana gelmesi ve sanayi devriminin beşiği ve dünyanın atelyesi İngiltere'deki ücretlerle aradaki farkın aynı dönem içinde artmamış bulunması, ilginç ve açıklanması gereken sonuçlardır. Böyle bir açıklamaya, sanayileşmemiş bir prekapitalist ekonomide bir sosyo - ekonomik kategori olarak *ücret*in anlamını ve böyle bir ekonominin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi halinde *ücret farklarının* önemini tartışarak başlayabiliriz.

XIX. yüzyıl Osmanlı ekonomisi gibi prekapitalist bir ekonomide, tanım gereği, *ücret*in toplumsal kuruluş içinde önem taşıyan bir ekonomik ilişkiye tekabül etmesi; dolaysız üreticiler için önem taşıyan bir gelir türü oluşturması elbette söz konusu değildir. Sermaye - işgücü ilişkisinin XIX. yüzyıl Osmanlı toplumu içinde çok sınırlı bir yer kapladığı malûmdur. Üstelik araştırmamızın kapsadığı ana ekonomik grubu oluşturan[13] nitelikli inşaat işçileri ve fabrika - dışı düz işçilerin bu anlamda kapitalist ilişkiler içinde olduğu dahi söylenemez. Bunlar, esas olarak, kamusal veya özel inşaat işlerinde gündelik bir ödeme karşılığı çalışan emekçilerdir ve bu faaliyetlerde işin sahibi *sermaye*yi temsil edemez. Bu faaliyetlerde emekçinin ücret karşılığı çalıştırılması, belli ölçülerde iş sürecinin niteliğinden gelir. Ürünün özellikleri, zanaat - tipi bir örgütlenmeye ve kişisel emek ürününün bağımsız olarak satışına imkân vermez; dolayısıyla (köle emeği veya angarya söz konusu değilse) iş sahibi işini ya götürü pazarlıkla, ya da gündelik ücret ödeyerek yaptıracaktır. Osmanlı ücretleriyle karşılaştırdığımız XIX. yüzyıl İngiltere'sindeki inşaat ücretleri için ise bu yargıyı çok daha ihtiyatla kullanmak gerekir : İnşaat sektörüne kâr için yatırım yapmış sermayenin çok daha yaygın olması bir yana, ekonomiye kapitalist üretim biçiminin egemen olmasıyla birlikte, emekçinin sermayeyi temsil etmeyen iş sahipleri için çalıştığı durumlarda dahi işgücü metalaşmıştır ve geniş anlamda işgücü piyasasının bir parçasını oluşturmaktadır.

Toplumsal kuruluşun işleyişinde oynadığı rol bu derecede sınırlı olunca, Osmanlı ücretlerinin, ekonominin kapitalist dünya sistemiyle eklemlenmesinde belirleyici bir rol oynaması imkânsız olur. Günümüzde emperyalist sistemle ticarî ilişkiler içine giren çevre ekonomilerinde ücretlerin göreli düşüklüğünün yol açabileceği değer aktarımlarını inceleyen teorik modeller, XIX. yüzyıl Osmanlı - metropol ilişkilerini açıklamakta yararlı değildir. Zira, (İngiliz ücretlerinin aksine) bu araştırmada kapsanan Osmanlı ücretlerinin düzeyi, «ulusal» ekonominin dünya ekonomisiyle eklemlenmesinin aslî mekanizmasını oluşturan dış ticarette, ihraç ürünlerinin fiyatlarını belirleyen bir değişken olarak görülemez.

(13) Tarım - dışı 172 ücret gözleminden sadece 38'inin fabrika işçilerine ait olması, bu çerçeve içinde tesadüfî sayılmamalıdır.

Temel ihraç ürünlerinin üretildiği tarım kesimindeki ücretlerin önemi dahi çok sınırlıdır, zira dış pazarlar için üretim yapan tarımsal bölgelerde en yaygın üretim ilişkisi, kapitalizm değil, küçük meta üretimi idi. Bu üretim ilişkisinde fizikî girdiler için yapılan masraflar ve aile emeğinin geçimi ile yeniden üretimini sağlayan *herhangi bir fiyat* dolaysız üreticilerce kabul edilebilir ve dış pazarlar için üretim sürdürülebilir. Dolayısıyla, merkez ile çevre arasında ticaret konusu olan malların üretiminde harcanmış emeğin maliyeti (ve kazancı) açısından yapılabilecek anlamlı bir karşılaştırma İngiliz ücretleri ile (piyasa için üretim yapan) Osmanlı köylüsünün üretici geliri arasında olabilirdi. Bu bakımdan XIX. yüzyıl İngiliz - Osmanlı ücret karşılaştırmasının sonuçlarını (ilk bakışta çok çekici görülebilmesine rağmen) bir «eşitsiz değişim» sorunsalı içinde değerlendirmek fazla anlamlı değildir.

O halde Osmanlı - İngiliz ücret karşılaştırmasının herhangi bir anlamı var mıdır? Böyle bir karşılaştırma, herşeyden önce iki ülkenin kent nüfusları içinde belli bir yer kaplayan iki emekçi grubun hayat düzeylerine (ve bu düzeylerdeki değişmelere) ilişkin bir karşılaştırma olarak görülmelidir. Belirli sosyal grupların hayat düzeyleri ise son tahlilde ülkenin üretici güçlerinin gelişme düzeyi ile üretim ve bölüşüm ilişkileri tarafından belirlenir. Sorunu böyle vazedince, Osmanlı ücretlerinin, İngiltere ve Osmanlı ekonomilerinin üretici güçlerinin gelişkinliği arasındaki büyük fark dikkate alındığında oldukça «yüksek» bir düzeyde olduğunu ileri sürebiliyoruz. Bu anlamdaki göreli yüksekliğin nedenlerini açıklamak gerekiyor.

Böyle bir açıklamanın bazı ipuçlarını ,belki de, Osmanlı toplum biçiminin ve ekonomisinin belli özgünlük ve özellikleri üzerinde durarak getirebiliriz. XIX. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde, Osmanlı ekonomisi, incelenen sorun açısından önem taşıyan iki özellik taşımaktaydı. Birinci olarak, dünya ekonomisine bir hammadde ihracatçısı ve sınaî ürün ithalatçısı olarak katılacak bir ekonomik yapının egemen olması söz konusu idi. Zanaatler ve «putting - out» sisteminin ilkel biçimleri içinde örgütlenmiş XVIII. yüzyıl Osmanlı sanayii, Avrupa kökenli ucuz fabrika ürünlerinin rekabeti karşısında çökmekte idi. Bu çöküş sürecini bizzat gözleyen Batılılardan biri olan Ubicini'nin 1850'li yıllarda yazdıkları bu bakımdan tipiktir : «İmalat sanayii, Osmanlı İmparatorluğundaki eski durumuna göre büyük ölçüde gerilemiştir. Halen Türkiye'nin ihracatının büyük bölümü, daha sonra kendisine işlenmiş olarak geri gelecek hammaddelerin Avrupa'ya verilmesinden oluşmaktadır. Eskiden sadece İmparatorluğun ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp... Avrupa'nın çeşitli ülkelerinin pazarlarını da dolduran çok sayıda ve çok çeşitli mamul maddeler ya artık ortadan kalkmış; ya da tamamen gerilemiştir... 1812'de Üsküdar ve Tırnova'da iki bin muslin tezgâhı varken 1841'de bunlardan sadece ikiyüzü kalmıştır... Anadolu'da eskiden kadife, saten ve ipek işleriyle ün yapmış olan Diyarbakır ve Bursa otuz veya kırk yıl önce ürettiklerinin bugün onda birini bile üretmemektedirler.» Bu gözlemler, Osmanlı kentlerinde kapitalist bir sanayileşme dür-

tüsü tarafından sürüklenecek bir ilk birikim sürecinin niçin gündem dışı olduğunu da ortaya koymaktadır.

İkinci özellik, bu dönemde tarım kesiminde belirgin bir emek kıtlığının varlığıdır. Küçük bedeller karşılığında ekilebilecek geniş mirî topraklar (yeterli emek olmadığı için) işlenmeden bırakılmıştır. Devletin yol yapımında, madencilikte ve ulaşımda geniş ölçüde angaryaya başvurması, kronik emek kıtlığının bir ek kanıtı olarak gösterilebilir[14]. Tarımsal ücretlerle ilgili vergilerin kuşbakışı incelenmesi, hasat dönemlerinde ücretlerin şaşılacak düzeylere yükseldiğini göstermektedir ki, bu da kırsal bölgelerdeki emek kıtlığının tipik bir belirtisi sayılabilir. Kırsal bölgelerden dışarıya nüfus taşmasının nesnel bir ön - koşulu olan tarımda emek bolluğunun yokluğuna ek olarak, meta üretimi veya doğal ekonomi koşullarındaki köylü işletmesinin yaygınlığı, köylüyü toprakta tutan ek bir etken olarak rol oynamakta idi. Bu işletme biçimi, köylüye sağladığı büyük güvence ile, kıtlık yıllarında dahi kırsal bölgelerden büyük göçlerin doğmasını frenleyici bir rol oynar.

Kırsal ekonominin yaygın küçük üreticilik yapısı içinde emek kıtlığı koşulları taşıması, dolaysız üreticilerin mülksüzleşmesi için elverişsiz bir çerçeve oluşturur. Üstelik sanayisi (yukarıda açıklandığı gibi) çökmekte olan duragan kent ekonomilerinin emek talebi nedeniyle böyle bir mülksüzleşme dürtüsü yaratmadığı da ortadadır. Bu etkenler, kentsel ücretleri «geçimlik» veya «doğal» düzeyde tutacak nesnel koşulların Osmanlı toplumunda niçin ortaya çıkmadığını açıklayabilir.

Ancak bunlar, Osmanlı ücretlerinin (üretici güçlerdeki gelişkinlik düzeyi dikkate alındığında) niçin göreli olarak *yüksek bir düzeyde* olduğunu açıklayabilecek etkenlerdir. İncelenen 75 yıl boyunca ücretlerde gözlenen (ve en azından İngiliz ücretlerini izleyebilmiş olan) artma eğilimini *ayrıca* açıklamak gerekir. Bu doğrultuda bir uzun dönemli eğilim ya (i) göreli bir duraganlık halinde olan «ulusal» ekonomide ücretli gruplar lehine bir yeniden - bölüşüm sürecinin devamlı olarak işlediği; ya da (ii) ekonominin, toplumun tüm kesimlerine genel büyüme hızına paralel reel gelir artışları sağlayabilen bir büyüme temposunun gerçekleştiği, iki model içinde (ya da bu iki «saf» modelin belli bileşkeleri içinde) meydana gelmiş olabilir. Birinci olasılığı geçerli kılabilecek mekanizmalar hakkında elimizde bilgi yoktur. Dinamik ve büyüyen bir Osmanlı ekonomisi varsayımına dayanan ikinci olasılığın geçerliliğini bu çalışmanın sınırları içinde sınama imkânından yoksunuz. Sadece, kent ekonomilerinin bu türden bir dinamizmi içeren unsurlar taşımadığını yukarıda belirttik. Bu durumda, böyle bir senaryo için gerekli olan dinamik etkeni tarım kesiminin içinde aramak ve tarım dışına artık aktaran mekanizmalarla birlikte incelemek gerekecektir.

(14) Bu konuda bkz: Pamuk (1983).

KAYNAKLAR

BEROV, L. (1978), «Le Salaire des Ouvriers Qualifiées dans les Pays Balkaniques au Cours de la Pèriod du Capitalisme Manufacturièr et de la Révolution Industrièlle», *Etudes Balkaniques.*

BOWLEY, A. L. ve WOOD, G.H. (1898 - 1910), «The Statistics of Wages in the United Kingdom during the Last Hundred Years», I - XIX. kısımlar, *Journal of the Royal Statistical Society.*

BROWN, E. H. P. ve HOPKINS, S.V. (1950) «The Course of Wage Rates in Five Countries, 1860 - 1939»; *Economica* (yeni dizi), Cilt II.

BROWN, E. H. P. ve HOPKINS, S. V. (1955), «Seven Centuries of Building Wages», *Economica,* (yeni dizi), Cilt 22.

ELDEM, V. (1970), *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

FROBEL, F. et. al. (1980), *The New International Division of Labor,* Cambridge.

GREAT BRITAIN, *Parliamentary Papers, Accounts and Papers, Commercial Reports Series,* yıllık yayın, çeşitli yıllar.

HABAKKUK, H. J. (1962), *American and British Technology in the Nineteenth Century,* Cambridge.

İNALCIK, H. (1981), «Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü»; *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1979 - 1980 Özel sayı.

ISSAWI, C. (1980), *The Economic History of Turkey, 1800-1914,* Chicago ve London.

JÖRBERG, L. ve BENGTSSON, T. (1981), «Regional Wages in Sweden during the Nineteenth Century»; P. Bairoch ve M. Lévy - Leboyer (eds.), *Disparities in Economic Development since the Industrial Revulution,* New - York, içinde.

MENDİVE, P. I. (1978), «Protectionism and Development», *CEPAL Review,* 1978/2.

MITCHELL, B. R. ve DEANE, P. (1962), *Abstract of British Historical Statistics,* Cambridge.

MITCHELL, B.R. (1975), *European Historical Statistics, 1750 - 1970,* London.

ÖKÇÜN, A.G. (1970) (yayına hazırlayan), *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915,* Ankara.

ÖKÇÜN, A. G. (1982), «1911 yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler»; *Ekonomik Yaklaşım,* Cilt 3/7.

OSMAN NURİ (1922), *Mecelle-i Umur-u Belediye,* Cilt I, Istanbul

PAMUK, Ş. (1983), «Commodity Production for Export and Changing Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840 - 1913», H. İslamoğlu (ed.), *Ottoman Empire and the World Economy,* Cambridge (baskıda).

QUATAERT, D. (1973), *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876 - 1908*, (yayınlanmamış doktora tezi) University of California.

TAYLOR, A. J. (1975), *The Standard of Living in Britain in the Industrial Revolution.*

UN (1979), *Economic Survey of Europe in 1978*, New York.

UN (1981), *Economic Survey of Europe in 1980*, New York.

VERNEY, N. ve DAMBMANN, G. (1900), *Les Puissances Etrangères dans le Levant en Syrie et en Palestine*, Paris.

KORKUT BORATAV

Popülizm Üzerine Bazı Ek Notlar

1960'lı ve 1970'li yılların Türkiye'sinin incelenmesinde *popülizm*in yararlı bir kavram olarak kullanılabileceğini, *Yapıt*'ın Ekim - Kasım 1983 sayısında yayınlanan «Türkiye'de Popülizm» başlıklı bir yazıda ileri sürmekte idim. Bu yazıda geliştirilen düşüncelerden bazıları, iki değerli iktisatçı, Nuri Karacan ve Haldun Gülalp tarafından, *Yapıt*'ın sonraki iki sayısında sorgulandı. Gülalp, ayrıca, Karacan'ı popülizmin siyasî ve ideolojik boyutlarını tartışma dışı tuttuğu için de eleştirmekte. Karacan yazısında kendisini açıkça, «Boratav'ın popülizm savını iktisadî boyutlarıyla inceleyen modelinin *nicel* çerçevesini [n] geçerlik derecesini irdelemek» ile (s. 83) sınırladığına göre ve herhangi bir sorunu sadece bazı boyutlarıyla incelemek onun çok - boyutluluğunu inkâr anlamına gelmeyeceğine göre, Gülalp'in bu eleştirisini haklı bulmak bence imkânsızdır. Ancak Gülalp, Karacan'ın kavram sınırlamasının «Boratav'ın konuyu sunuş biçiminden» kaynaklandığını (s. 86) ileri sürdüğü için, «popülizmin bütünselliği» üzerinde birkaç söz söylemeden geçemeyeceğim. Tartışmaya bu noktadan başlamak istiyorum.

Popülizmin iktisadî, siyasî ve ideolojik boyutları olan bir kavram olarak geliştirilmesinin yararlı olacağı görüşüne katılıyorum. İlk yazımda kavramın ideolojik boyutlarına sadece dolaylı olarak değinmiş idim: Popülizmin «emekçi sınıflarda... bir 'sistemle uyum' ideolojisinin ve 'egemen sınıflarla çıkar birliği yanılgısının' yerleşmesini kolaylaştır[dığı]» (s. 15) ifadesi bu değinmelerden bi-

ri idi. Ve buradaki fikir, Gülalp'in önceki yazılardaki ideolojik düzlemdeki boşluğu tamamlamak amacıyla ortaya attığı «değişik sınıfların... sistem ile bütünleşmesi» ve «bu birlikteliğin evrenselliği konusunda [ki] yanılgı» (s. 90) ile kastettiği şeyden herhalde farklı değildir.

Popülizmin siyasî boyutunu ben, kısaca, «parlamenter bir sistemin varlığı» (s. 7) ve «genel oy mekanizmasıyla... kitlelerin kısa dönemli ekonomik isteklerine duyarlı olmak zorunda olan egemen sınıf partileri arasındaki rekabet»in (s. 11) geçerli olduğu; emekçi sınıfların ise, böylece, «siyasî karar alma süreçlerini etkileyebil[dikleri], ancak siyasî iktidara bir *alternatif* veya *ortak* olarak» örgütlenemedikleri (s. 7) bir durum olarak açıkladım. Gülalp bu açıklamada yer alan genel oy mekanizmasının bir *neden* değil, bir *unsur* olması gerektiğini ileri süren (ve mantığını pek kavrayamadığım) bir itirazdan sonra, Türkiye'de artık «genel oy mekanizmasına dayalı sivil demokrasiye geçildiği» halde, iktisadî boyutlarıyla popülizmin geri gelmeyeceğini ima ediyor. Bu yazıda yer alan teşhis ile öngörünün genel bir kabule mazhar olacağını sanmıyorum. Ayrıca, popülizmin halk kitlelerinin desteği için zaman zaman rekabet eden egemen sınıf partilerinin denetimindeki bir siyasî rejime dayandığını söylemek, genel oy mekanizmasının varolduğu her yerde popülizmin varolduğunu iddia etmek anlamına gelmez. Burjuva demokrasileri ile popülizm arasındaki farkı açıklarken bu hususu da belirttiğimi sanıyordum. Egemen sınıf partilerinin halkın desteği için rekabet etmediği; emekçi sınıfların siyasî süreçten tamamen dışlandıkları «genel oy mekanizmaları» (örneğin Kolombiya, bazı Asya ülkeleri) da keza popülist modelin içinde yer almaz. Popülizmin siyasî çerçevesi, şüphesiz, dünya çapında bir genelleme yapmayı çok güç kılan çeşitlilikler içermektedir. Ancak, Türkiye bakımından popülizmin son otuz yılda parlamenter bir rejimle birlikte varolduğunu ve geliştiğini herhalde söyleyebiliriz.

Popülizmin iktisadî boyutu ise birkaç düzlemde çözümlenebilir. Türkiye'de popülizmin ithal ikameci bir birikim biçimine, belli bölüşüm dengelerine ve bu iki unsuru birbiriyle ve siyasî modelle birleştiren belirli bir iktisat politikaları kümesine dayandığını uzun uzun açıkladığımı sanıyordum. Yazımın III. kesiminde ithal ikamesi politikalarının Türkiye'de popülizmin genel çerçevesi içinde nasıl yer aldığını göstermeye çalışmıştım. Gülalp ise, son zamanlarda moda olan sorunsalın sınırları içinde kalarak popülizmi *esas olarak* ithal ikameci sınaileşme ile çözümlemeyi; diğer iktisadî ögeleri bundan türetmeyi yeğliyor. Bu noktada Gülalp'in genel oy mekanizmasına ilişkin muhakemesinin bir benzerini ithal ikamesi için yürütmek ve otoriter - paternalist (hatta faşist veya sosyalist) rejimlerle ithal ikameci sınaîleşme arasında kesin bir uyumsuzluk olup olmadığını sormak; Türkiye'de 1930'lu yıllardaki ithal ikameci gelişmenin popülizme tekabül edip etmediğini sorgulamak mümkün. Bu noktada, iktisadî boyutuyla popülizmin esas olarak iç pazara ve uzun dönemde yüksek bir büyüme hızının gerçekleşmesine dayandığını; bunların (yukarıda belirtilen siyasî çer-

çeve ve bölüşüm politikalarıyla tamamlanması gereken) *yeterli* olmayan *gerekli* şartlar olduklarını vurgulamakla ve dolayısıyla uzun süreli bir durgunluk - bunalım halinin ve dış pazarın öncül olduğu bir birikim sürecinin popülizm ile uzlaşmadığını belirtmekle yetiniyorum. 1977 - 1979 yılları, popülist model içinde «kriz yönetimi»nin imkânsız olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. 1980 sonrasında, hem siyasî, hem iktisadî boyutlarıyla «anti - popülist» bir istikrar programı aynı çerçeve içinde değerlendirilmelidir. 1984 sonrasında ise serbest ticaretçi bir birikim modeli ile popülizmin siyasî çerçevesinin uyuşmazlığını gözleyeceğimizi tahmin ediyorum. İktisadî model ile siyasî modelden hangisinin diğerine tam uyum sağlayacağını öngörmek için zamanın henüz erken olduğu kanısındayım.

Popülizmin iktisadî boyutunun sadece bir yönünü oluşturan bölüşüm politikalarının çözümlenmesinde kullandığım nicel göstergeler ise, Nuri Karacan tarafından eleştiriliyor. «Türkiye'de Popülizm» başlıklı yazıda önemli bir yer kaplamasına rağmen, bölüşüm ilişkilerinin popülizmin tek boyutunu oluşturmadığını hem o yazıda, hem de burada ifade etmiş bulunuyorum. Dolayısıyla Karacan'ın eleştirilerinin, popülizmle ilgili çözümlemelerimin bütününü geçersiz kılacak bir ağırlık taşıdığını sanmıyorum. Ayrıca, ayrıntı düzeyinde ele alındığında, bu eleştirilerin benim saptamalarımın geçersizliğini gösterdiği kanısında da değilim.

Bir kere, popülizmin bölüşüm boyutlarının analizinde *reel ücret*lerin ve *reel köylü gelirleri*nin seyrinin, bu gelir türlerinin *paylarındaki* değişmelerden daha önemli olduğu, «Türkiye'de Popülizm»de açıkça ortaya konmuştu. 1962 - 1976 yılları arasında gerek reel ücretlerde, gerek iç ticaret hadlerinde gözlenen (ve şüphesiz hızlı büyümeye bağlı olarak gerçekleşen) artışlar, bölüşüm analizinde ağırlık noktasını oluşturmakta idi. Millî hasıladaki veya sektörel katma değerdeki sınıf paylarının seyri için ise belli bir genelleme yapmanın mümkün olamayacağını ve örneğin imalat sanayii içindeki ücret payının 1963 - 1972 arasında düşme, 1972 - 1976 arasında ise artma eğilimi gösterdiğini (s. 13) belirtmiş idim. Karacan ise popülizmin varlığını kanıtlamak için reel ücret artışlarında belli bir alt sınır belirlemek gerektiğini ileri sürüyor ve bunu yaparken, sanırım, *ücret payında* belli bir artış sağlayan bir durumu ölçüt olarak önerme eğilimi içine giriyor. Ben *sürekli* ve *uzun dönemde anlamlı* reel gelir artışlarının yeterli bir ölçüt olabileceği (buradaki «anlamlı» sözcüğünün belirsizliğine rağmen) ve 1962 - 1976 yıllarında bu ölçüte göre hem işçi, hem köylü sınıflarının popülist bölüşüm politikalarından «nasiplerini aldıkları»; nicel göstergelerin ise bu yargıyı fazla güçlük yaratmadan doğruladıkları kanısındayım. Asıl önemli olan, bu türden bir gelişmeyi mümkün kılan iktisat politikaları unsurlarının incelenmesidir ve «Türkiye'de Popülizm»de böyle bir incelemenin bazı unsurları yer almakta idi.

İç ticaret hadleri ve tarımdaki reel gelir artışlarına ilişkin olarak Karacan'ın ifade ettiği tereddütler ise bence geçerli değildir. Karacan, tarımda kullanılan sınaî girdi fiyatlarını dikkate al-

mayan bir «tarım ticaret hadleri» kavramının yanıltıcı olabileceğini ileri sürüyor. Çiftçilerin sadece tüketim harcamalarını hesaba katan bir iç ticaret hadleri kavramı için bu itiraz haklı olmakla birlikte, «Türkiye'de Popülizm»de kullanılan Varlıer'in iç ticaret hadleri serisi, «tarımsal üretim masrafları içinde tarım dışı sektörlerden alınan girdi ve hizmetleri» (Varlıer, s. 14) hesaba kattığı için bu türden bir sakınca içermemektedir. Metodolojik olarak doğru tanımlandığı takdirde, tarımsal ticaret hadlerinin reel ücretlerle karşılaştırılmaya en yatkın çiftçi geliri göstergesi olduğu söylenebilir. Ancak bu sav, burada ele alınamayacak kavram ve yöntem sorunlarını içermektedir.

«Türkiye'de Popülizm»de, 1977 - 1979 yıllarındaki ücret hareketlerinin popülizmi egemen sınıflar için «hazmedilebilir» olmaktan çıkarmış olabileceğini ileri sürmüştüm. Karacan, son olarak, bu sava itiraz ediyor. Ben muhakememi 1978 ve 1979'daki (sanayi sayımları verilerine göre saptanan) ücret artışlarına ve toplam ücretlerin sınaî katma değer içindeki payında gözlenen değişmeler üzerine inşa etmiş idim. Karacan bu sonuncu göstergeyi özel kesim ve kamu kesimi için ayrı ayrı hesaplayarak 1976 - 1979 arasında ücretlerin payının kamu kesiminde yüzde 27'den yüzde 48'e yükseldiğini; özel kesimde ise yüzde 34'ten yüzde 31'e düştüğünü gösteriyor. Dolayısıyla sanayi sermayesinin bu yıllardaki ücret hareketleri nedeniyle «hazımsızlık çekmesi söz konusu değil»dir (s. 86).

Karacan'ın ek hesaplamalarından çıkan ilginç sonucun 1977 - 1979 yıllarındaki gelir dağılımı değişmeleri üzerindeki bilgilerimizi zenginleştirdiği muhakkak. Ancak yine de sanayi sermayesinin, bu yılların genel ekonomik ortamı içinde yer alan işçi - işveren ilişkilerinden ve ücret düzeyinden kuvetle tedirgin olduğu hususunda ısrarlıyım. Tarım - dışı kesimdeki artı - değerin sınaî kârlar aleyhine, hizmetler ve aracı kazançlar lehine yeniden bölüştürüldüğü bir dönemde, reel ücret düzeyini sürekli olarak yükseltme çabası içinde olan bir sendikal hareketin sanayi sermayesinin «hazım sınırlarını» zorlamakta olması, bence geçerli bir savdır. Nitekim 1980'den itibaren iktisat politikalarının oluşmasında sürekli ve giderek artan roller üstlenecek olan bir kişinin, 1979 yılının Kasımında yeni başbakana sunduğu bir raporda şu ifadeler yer almakta idi: «Toplu sözleşmeler bugünkü aşırılığı içinde giderse bir sene sonra devlete ortalama toplu sözleşmeli işçi maliyeti 1.000.000 TL. sına yaklaşır. Kıdem tazminatı da 1,2 trilyonun üzerine çıkar. Bu gidişle Türkiye'de enflasyonu durdurmak, ihracatı geliştirmek, yeni iş sahaları açmak hemen hemen imkânsız hale gelir. Bu duruma muhakkak bir son vermek lâzımdır.»[1] Bu kişi Turgut Özal idi. 24 Ocak ve sonrasındaki gelişmeleri, istikrar programını ve «dışa açılma» modelini, bölüşüm sorunları üzerinde bu ifadelerde yer alan bakış açısı gözardı edilerek kavramanın imkânsız olduğu, sanırım Karacan tarafından da kabul edilmektedir.

(1) Aktaran : E. Çölaşan, **24 Ocak: Bir Dönemin Perde Arkası**, İstanbul 1983, s. 299.

NURİ KARACAN

Yine Popülizm Üstüne

Korkut Boratav'ın «Türkiye'de Popülizm: 1962 - 76» adlı makalesine[1] nicel bir yorum[2] getirdim. Haldun Gülalp[3], bana ve Boratav'a; Boratav[4], bana ve Gülalp'a yorum getirdi. Bu kısa notun amacı, Gülalp ve Boratav'a kısaca cevap vermektir.

Gülalp'ın ne kanıtsız genel suçlama tarzı, ne ifade biçimi, beni ilgilendirmiyor. Gülalp'in yalnız *somut* eleştirilerine cevap vereceğim. Gülalp'a göre, benim şu ifadem, popülizmi bütünlüğü içinde kavramadığımı kanıtlıyor: 1962 - 76 dönemi «yıllık reel ücret artışlarını, popülist reel ücret artışının alt sınırı kesin şekilde tanımlanmadıkça, yüksek bulmak ve popülist iktisat politikasının bir parçası saymak çok güçtür.» Gülalp'a göre «popülizm için bu tür bir tanım yapmaya olanak yoktur; bunun bir anlamı da yoktur; bunun bir anlamı da yoktur.»

1962 - 76 döneminde, Türkiye'de imalat sanayiinde ortalama yıllık reel gelir artışı yüzde 10.2, ayni sanayi dalında ortalama yıllık reel ücret artış haddi yüzde 4.4'dür. Boratav bu ücret artış

(1) Korkut Boratav, «Türkiye'de Popülizm: 1962-76 Dönemi Üzerine Notlar»; **Yapıt**, No. 46'1 (Ekim - Kasım 1983), s. 7.
(2) Nuri Karacan, «Türkiye'de Popülizm: 1962 - 76 Üstüne bir Not»; **Yapıt**, No. 47/2 (Aralık - Ocak 1983/84), s. 83.
(3) Haldun Gülalp, «Popülizm Kavramı Üzerine»; **Yapıt**, No. 48'3 (Şubat - Mart 1984), s. 86.
(4) Korkut Boratav, «Popülizm Üzerine Bazı Ek Notlar», **Yapıt**, No. 49'4 (Nisan - Mayıs 1984).

haddini, popülist ücret politikasını göstermek bakımından yeterli sayıyor. Ben de ikinci paragraftaki ifadeyi kullanıyorum. Bu sanayi dalında reel gelir yılda yüzde 10.2 artarken reel ücretler düşseydi, sanırım hiç kimse bu durumu popülizm kavramı ile bağdaştıramazdı. Reel ücretler sabit kalsaydı veya yılda yüzde 0.5 artsaydı, bu durumu yine popülizmle bağdaştırmak güçtü. Bu somut durumda popülizm kavramıyla bağdaşır bir reel ücret artış haddi ne olabilirdi? Bu soru cevaplandırılmadıkça, Boratav'ın reel ücret indeksi anlamlı bir sonuç vermiyordu. Gülalp ise bu soruyu anlamsız buluyordu.

Ne kadar şaşarsanız şaşın, Gülalp'in bu soruyu anlamsız bulduğu sayfada (s. 87) şu satırlar yer alıyor: «İçe dönük sınaîleşme bunalıma düştüğünde, ücretlerin sistemli olarak düşürülmesi gündeme gelir... bu süreçte ücretlerin düşürülmesi de sınırsız olamaz. Ücretlerin belli bir asgarî düzeye indirildikten sonra, diyelim ki, verimlilik artışına koşut olarak artmasına izin verilmesinden söz edilebilir. Fakat bu kez ücretler artmaya başladı diye popülizmin yeniden gündeme geldiği herhalde söylenemez.»

Gülalp şimdi açıkça şu iki şeyi söylüyor: (1) her ücret artışı popülizmin gündemde olduğu anlamına gelmez, (2) ücretler, verimlilik artışına koşut olarak artıyorsa popülizmden söz edilemez. Bunlardan (1), benim de yazımda söylediğim şeydir; (2) ise sorduğum soruya Gülalp tarafından verilen cevaptır. Ne var ki, Gülalp, 1962 - 76 döneminde ücretlerin, verimlilik artışından daha hızlı artıp artmadığını araştırmak zahmetine girmiyor.

Gülalp, çelişkiler yakalamakta hayli hünerli. Benim yukarda ikinci paragrafta zikredilen ifademden hemen sonra «daha düşük bir reel ücret haddinin, daha düşük bir talebe ve yüzde 10.2'den daha düşük bir sanayi üretim artışına yol açması da pekâlâ mümkündü» dememi çelişkili buluyor ve son ifademi şöyle değerlendiriyor: «Bu gerçekten böyledir. Nitekim popülizm altında ücret politikası, bir yönüyle içe dönük sanayileşme açısından iç pazarın genişletilmesi anlamına gelir.» Ben bu cümleyi, gelirin artış haddi ile ücret artışları *arasındaki* karşılıklı etkilenmeyi vurgulamak için yazdım. Yoksa ücret artışları, popülist bir politika izlemeyen ülkelerde de iç pazarı genişletir. Ben «karnım acıktı» desem, Gülalp «popülizm altında insanların karnı acıkır» diyecek.

Gülalp'in bir diğer eleştirisi şöyle : «Karacan sözkonusu dönemde herşeyin emekçi sınıflar lehine işlemediğini göstermek kaygısıyla, sermayenin de çeşitli kolaylıklardan yararlanmış olduğunu belirtmektedir. Karacan'ın burada saydığı kolaylıkların çoğu (ucuz KİT ürünleri, ucuz döviz, ucuz faiz, vs.) popülizm ile içiçe giden ikameci sanayileşmenin tipik unsurlarıdır.» Gülalp, benim kaygımı nasıl teşhis etti bilemiyorum. Ama ne yazık ki, sermayenin elde ettiği bu kolaylıklar da yalnız popülizme özgü değil. Avrupa Ortak Pazarı ülkelerinde bile sermayenin, dış satım amacıyla benzer kolaylıklardan faydalanması, bunun tipik bir örneği.

Boratav'la anlaşamadığımız nokta, kendisinin bu sayıda verdiği cevapla biraz azalıyor. Boratav, iktisat politikası bakımından, popülizm için, *sürekli* ve *uzun dönemde anlamlı* reel ücret artışla-

rının yeterli bir ölçüt olabileceğini düşünüyor. Ben ise, ampirik bir araştırmada, *anlamlı*'nın (kritik noktanın) belirlenmesini zorunlu buluyorum.

Cevabımın iç ticaret hadleriyle ilgili kısmında, en yaygın kullanılış şekliyle dış ticaret hadlerinin dolaylı bir gelir bölüşüm göstergesi olduğunu ve bundan bölüşümle ilgili nicel sonuçlar elde edilemiyeceğini kısaca göstererek, dolaysız bazı verilere geçmek istemiştim. Yazdığım cevabı şimdi bir kez daha okuyunca, bu geçişin, bir geçişten çok, yapılan bir şeyi görmezden gelen bir eleştiri havasına dönüşmüş olduğunu üzülerek gördüm. Özür dilerim. Ne var ki, yazımda, 1962 - 76 döneminin sonuna doğru (1975'de) dolaysız verilerle yapılan bir gelir bölüşümü karşılaştırması, köylünün nisbî durumunun hiç de parlak olmadığını açıkça göstermektedir.

ÜMİT HASSAN

"İlk Devlet" Neye Yarar ?

Henri J. M. Claessen - Peter Skalnik (der.), The Early State *(Mouton Publishers; The Hague, 1978).*

The, Early State (İlk Devlet) başlıklı derleme, 1978'de yayınlanmıştı. Bildiğimiz kadarıyla, ülkemizde pek yankılanmadı. Sosyal bilimin genel gelişimi bakımından nisbeten yeni «icad» olunmuş bulunan «ilk devlet» kavramı, ilk kez hacimli bir biçimde ve çok sayıda üretilmekteydi.

Bizim ilgimizi özellikle Asya örnekleri çekmişti ve bu konudaki etüdlerin temelden eleştirilmesi gerektiğini düşünmüştük. Bu yazı, o düşüncenin bir özetidir.

1. KANDAŞLIĞIN «UYGARLAŞTIRILMA»SI

Öncelikle, tarihöncesi - öntarih üzerine birkaç söz söylemek gerekecek.

Genel olarak Asya kandaşlığının tarihöncesi, maddi yaşanmışlığı bakımından henüz tam olarak ortaya konulamamaktadır, denilebilir. Tarihin —yeniden— soyutlanarak kavranılması ve anlatılması kaçınılmaz bir olay. Ne var ki coğrafya Asya, zaman tarihöncesi, konu örgütlenme olduğunda, çeşitli yaklaşımlar maddî verilerin iyice önüne geçmekte. Tarihin kavranılışının, yaşanmışlı-

ğın maddî verilerinden ayrı olarak düşünülemeyeceği muhakkak olmakla beraber, belirli bazı yaklaşımların Tarihin kavranılmasına yönelik olmadığını da söylemek mümkün. Coğrafyayı soyutlayarak, Tarih'i (tarihöncesi - öntarih - tarih kesintisizliğini ve etkileşimini) «tesbit» ederek (dondurarak) ve örgütlenmeyi de mekanik yorumlara hapsederek gerçekleştirilen yorumlar, böyleleri. Asya örneğindeki görünüm büsbütün çarpıcı oluyor.

Temelde, Neolitik, kendi öncesi ile sonrasını iki kademeli olarak ayırmıştır. Paleolitik, Neolitik tarafından «fosilleştirilmiş»; insanın geleceği Neolitiğe bağlanmıştır. Yine, Neolitik teknikle birlikte göçebe - çobanlığa ulaşılınca, bu sefer, Neolitik kendi sıçrama tahtası olan avcılığı saf dışı bırakmaya yönelmiştir. Göçebe kandaşlık, sistemli yerleşikliğe geçtiği ölçüde, ve ayrıca, esas olarak göçebe kalmakla beraber —bir kez medeniyet(ler) doğduktan sonra— medeniyete coğrafya ve fetih/yağma açısından «yakınlaşma»ya başladıkça, «öz geçmiş»ini iyice yadsımıştır.

Kandaşlığın bu kendini yadsıma süreci, kendinden başka olmaya başlaması, orijinal gelişimi içerisinde incelendiğinde birçok araştırmacıya çok karmaşık gelmiştir. Kandaşlığın yerleşikliğe ve kentliliğe geçerek ilk kez uygarlığa sıçraması ve uygarlığın zincirleme bir gidişle «Fırat»tan batı ve doğuya kayması, konunun canalıcı noktasını oluşturur ve belirli çözümlere bu noktanın anlaşılmasıyla varılabilmiştir. Şimdi sıkıntı, daha çok, uygarlık yanısıra devam eden kandaşlığın gelişimini irdelemekte gözüküyor.

Kandaşlık, uygarlık doğduktan sonra, da gelişmeye devam etmesine ve bu gelişim Tarih gerçekliğinin bir parçası olmasına rağmen, bir kez uygarlık şafağı söktükten sonra, hep yine o uygarlığın vesayeti altında tutulagelmiştir. Kandaşlık, kendi gelişimi içerisinde kendini yadsıyarak geliştiği için, bu kendini yadsıma sürecinin bir «ân»ında yakalanabilir ve bu fotoğraf gerçeği hemen Tarih yerine geçirilebilir. İşte bu durumda yakalanan kandaşlık, uygarlığa doğru gelişimin âdeta sancısız, sıçramasız ve kolay açıklanır bir evresi, bir aşaması düzeyine indirgeniverir. Yarı - yerleşikliğin ve yerleşikliğin kandaşlığın bittiği anlamına gelemeyeceği bunca anlatılmasına rağmen, bu hayat tarzları kolayca uygarlığın bir evresi olarak gösterilir. Bu yöndeki yaklaşımların bulanıklığı düşünce ve bilim ortamı sayılınca, sıra göçebe kandaşlığa gelir. Bu kez, —mâdem ki kandaşlık kendini yadsımaya koyulmuş; sürü ve yağma - fetih ile kendi iç - dış sosyal düzenini değişime uğratmıştır— artık göçebelik de uygarlığa giden engebesiz yolun bir konaklama durağı sayılıverir. Her şey, Tarih'i dümdüz edecek biçimde, uygarlığın bir fonksiyonu hâline getirilir. Uygarlığın kendi kendini kutsaması ve dışarıdakilere «barbar» adını takması, zamanla «mâşerî vicdan»ın bir parçası olur. Ve bu tavır tehditkârdır; kişinin fikir hürriyetine de ambargo koyar. Öyle ki, medeniyet'in «iyi», kandaşlığın «kötü» olduğu, bir kez zapt-ü rapt altına alınmıştır.

Kandaşlığın «davranan» insanını —biz de, uygarlık gözlüğüyle— bireyselleştirirsek ne görürüz? Kandaş insan doğrudur, yiğittir, dürüsttür, yardıma koşar, kendi hayat tarzının önüne

dikilen engellere karşı kesin tavırlıdır fakat afvetmekte tereddüt göstermez, hoşgörülüdür. Yine kandaş insan yalan bilmez; bildiği tek hile av ve savaş hilesidir. Uygarlığa özgü varsayılan ethik kategoriler böyle bir tanımlama yapmayı zorunlu kılar. Oysa, aynı kişi-insan «medenîleştikçe», bütün bu tanım unsurlarından «nakıs»a doğru yol alır. Medenî insan'ın «iyileştiği» anlar, onun kollektif eyleminde izlenebilir. Kısaca, kandaş örgütlenme, uygar örgüte geçiş için bir «kolaylık» değil fakat «direnç» iken, aksi kolaylıkla iddia edilebilmektedir.

2. «İLK DEVLET»

Uluslararası nitelikte bir girişimle karşı karşıyayız. Gerçekten de, düzenleyicileri, editörleri ve yazarları bakımından bir uluslararası dayanışma ürünü sayılabilir şu eser : *The Early State*. Amerika Birleşik Devletleri üniversitelerinden 7, Sovyetler Birliği'nden 7, Hollanda üniversitelerinden 3, Çekoslovakya üniversitelerinden 3, Batı Berlin'den 1, Hindistan'dan 1 bilim adamının katkısıyla hazırlanan eser, «Tez», «Antitez» ve «Sentez» bölümlerinden oluşuyor. «Tez» bölümündeki dört çalışmanın ikisi, Khazanov ve Krader'ın etüdleri[1] dikkati çekiyor.

Ayrıca, «Aztek Devleti»nden «Fransa'daki İlk Devlet»e,[2] «İnkaların İlk Devleti»nden «Hawai'deki İlk Devlet»e, «Küba Devleti»nden «Tahiti'deki İlk Devlet»e ve «Norveç'teki İlk Devlet» ve dahi İskitler'deki İlk Devlet»e kadar tam 24 «İlk Devlet»in incelendiği «Antitez» bölümünde, bizi, özellikle son olarak zikrettiğimiz Khazanov'un makalesi ilgilendirdi.[3]

Böylelikle, Khazanov'un iki ve Krader'in bir makalesi ön plâna çıkıyordu. Khazanov'un makalelerinden biri, editörlerin «Tez», diğeri «Antitez» şeklinde tanımladıkları bölümlerde yer alıyordu. Editörlerin bu açıklamalarına karşılık, bize, «Antitez» aslında «Tez»; ve «Tez»de aslında «Antitez» gibi gözüktü. Dolayısıyla İskitler hakkında yazılanlar öncelik kazanmış oldu.

(1) Anatolii M. Khazanov, «Some Theoretical Problems of the Study of the Early State», ss. 77-92; Lawrance Krader, «The Origin of the State Among the Nomads of Asia», ss. 93-107.

(2) **«Early State»**e Türkçe ne demek gerektiği konusunda bir hayli tereddüt geçirdik. Takdir edileceği gibi, burada bir çeviri değil fakat **«early state»** teorisyenlerinin murâd ettikleri şeyin ifâde edilmesi sözkonusu. Bir ölçüde önceki bilgilerimize dayanarak ve bu bilgimizi yeni **«early state»** teorisyenlerinin (ve **«early state»**in yeni teorisyenlerinin) verdikleri bilgilerle pekiştirmeye çalışarak bir sonuca gitmeye gayret ettik. Ne var ki, teorisyenlerin çoğu hâlde ne olduğunda pek uyuşamadıkları bir **«early state»**den, yâni devleti yeni bir anlayışla geriye götürmekten başka ortak kaygıları bulunmadığını gördük ve **«early state»** karşılığı —şimdilik— **«ilk devlet»** demeye karar verdik.

(3) Anatolii M. Khazanov, «The Early State Among The Scythians»; İngilizceye çeviren : P. Skalnik; ss. 425-439.

3. «İSKİT ÖRNEĞİ» ÜZERİNE : «İLK DEVLET» EFSÂNESİ

Biliyorduk ki, Uygarların kandaşları adlandırma biçimleri, somut tarih itibariyle bazı gelişimlerin incelenmesi ya da olay tarihçiliği açısından önemli engeller meydana getirir. Çünkü, uygarlık platformu ve bu platformdaki devletler için «dış dünya» ve hattâ «başka dünya», zaman zaman da «Tanrının gazap elçileri» ya da «Tufan»ın doğrudan kendisi olan kandaşlar, «zaman ve zemine» ve «işin nevine» göre değerlendirilebilir ve adlandırılabilirler. Bazı ahvalde, kandaşlar asıl adlarıyla ve tabiatıyla doğru olarak adlandırılırlar. Ancak bu durumda dahi, aktarılan dilin ve yazının özelliklerine göre özgün isimler değişime uğramaktan kurtulamazlar. Bazan, uygar dildeki adlandırma belirli bir «karşılık» olur. Bu hâlde, bir kez hangi uygar karşılığın hangi boy ya da kavim için kullanıldığı «çözüldüğünde», fazlaca bir sorun kalmaz. Bazı vakanüvisler ise, «barbar» ya da buna denk düşen bir adlandırmayla yetinirler. Fakat sonuçları itibariyle en çapraşık sorunlara yol açan ve en sık rastlanan durumlardan biri, belirli dönemlerde temasa gelinen ya da haklarında bilgi edinilen kandaş kavimler için topyekûn bir adlandırmaya gidilmesidir. Bütün bir kandaş kavimler yelpazesi aynı adla (özel isimle) ünlenirler. Bu son durumdaki en önemli sorun, aynı adla adlandırılan kavim ya da boylardan *birinin* gerçek adının, verilen isim oluşundan doğar. Veya, özgün kandaş dildeki hakikî karşılığı olmasa bile, uygarlık açısından belirli bir grubu tanımlamak için türetilmiş kelime zamanla genişletilir ve başka kavimler için de kullanılmaya başlanır. Yahut da, belirli kavimleri ya da «barbarlığı» tanımlamak için kullanılan kelime zaman içerisinde darlaştırılır ve tek bir kavmi ya da boy(lar)ı karşılamak üzere kullanılmaya başlanır.

Irak, Anadolu, İran, Hind, Çin, Roma ve Bizans'la çevrelenen Asya kandaşlığı, bu akibete sık sık uğramıştır. Tabiatıyla, gerilere gidildikçe, sözkonusu medeniyet platformları (coğrafyaları) azalırlar ve bu «alanlar»ın henüz kandaşlık «saf»ında bulunduğu eski durumlara gelinir. Bu girift Tarih örgüsü dolayısıyla ortaya çıkan en önemli sorun, bir *kavimler yelpazesinin* (yani zaman boyutunda çeşitli kavimlerin) *aynı adla tanımlanması*dır. Bunun en iyi bilinen «klasik» örneği İskitlerdir. Bir kavimler yelpazesi olan İskitlerin «*Skythai* (Skyth)» olarak adlandırılmış olmaları karşısında meydana gelen boşluk, çeşitli biçimlerde doldurulmaktadır. İskitler içerisinde bir ya da birkaç grubun gerçek İskitler olması ihtimali vardır. Ancak bu keyfiyet alabildiğine istismar edilerek «teori»ler üretilir. «Teori», önce, İskitlerin (veya emsal kandaşların) niteliği doğrultusunda genişletilir. «Uygarlaşmakta olan» İskitler örneği üzerine basılarak, belirli zaman - mekândaki kandaşlar uygarlık platformuna çekilirler. Giderek, bu belirli örneğin sağladığı «teorik» imkânla diğer kandaşlık örneklerine el atılır ve daha yeni «uygar» (?) kavimler «keşf» edilir. Bundan sonra yapılacak iş, uygarlık - kandaşlık temaslarında meydana gelen sıçrayışları ve geçiş aşamalarını geriye yürüterek «teori»yi biraz

daha genişletmektir. Bu arada, devlet sorunu gündeme getirilir ve devlet, geriye yürütülmüş «teknik» elemanlarla «izah» edilir. Son aşamada ise, «teori» iyice genişlemiş ve böylece yüklerinden kurtularak hafiflemiştir : Silâhlı insanlar - silâhsız insanlar ayırımına sahne olmamış, hapishanesiz, saraysız, sistemli kan dâvâsının sona ermiş olması şöyle dursun sistemlice devam ettiği, «hükümdar»ın sosyal *onay*la «taht»a geçtiği, «meşrû cebir tekeli»nin iç zor kullanmadığı «devlet» (?) düzenleri «keşf» ve «icad» olunur.

Khazanov'un İskitlerde mevcut olduğunu ileri sürdüğü «ilk devlet» hakkındaki yorumları, konu hakkındaki ön bilgi ve sezgilerimizi -maalesef- haklı çıkardı. Khazanov'a göre, ilk devlet, ilk sınıflı toplumun ürünüdür. Bu toplum, «ilkel düzey»i henüz aşmıştır ve belli bir «süreklilik»le[4] ona bağlıdır. Bu toplumda, büyük bir hür üretici kitlesi bulunur; çeşitli istismar biçimleri görülür; görece olarak «gelişmemiş» bir «karakter»e sahiptir; yönetici sınıfın kompozisyonu ve kendi katmanlarıyla ilişkisi kararlılık gösteremez, ve saire.[5] Buna uygun olarak, «*yetersiz bir düzeyde*» gelişmesine karşılık (veya; «yeterli olmayan bir gelişime rağmen» : «*thcugh insufficiently developed*»), yönetim ve zor *(coercion)* sistemleri mevcuttur. Bunlar başlangıç niteliğinde *(elementary)* politik formlardır.[6]

Ne olduğu anlaşılamayan bir «ilkel düzey»e «süreklilik»le (ya da «iplik»le) bağlı, «gelişmemiş karakter»li, «yönetici sınıf»ın kendi yönettiği katmanlarla ilişkisi vuzuha kavuşmamış (ortada vuzuhsuzluk yok; ama kandaşın kandaşa ne ettiğini belirleyecek terim bulmak da zor!), iç'e karşı uygulanacak cebir - şiddet - zor'un henüz yetersiz olduğu bir «devlet»tir, sözkonusu olan! Böyle olduğu için de, «ilk devlet» devletidir!

Yazara nazaran, İskitler «arasında» oluşan bu «devlet», bu tip devletlerin en saf örneğini meydana getirir. İskitler, eski bilgelerden beri hep iki anlamda anılmışlardır : İskitler denilince, ya Avrasya steplerindeki göçebeler, ya da M.Ö. VIII. yüzyıldan başlayarak Doğu Avrupa'nın güneyinde yaşayan belirli bir etnik grup anlaşılmıştır. Kendi ifâdesine göre Khazanov'un denemesi bu ikincilere yöneliktir.[7]

Herodotos'tan hareket eden ve yine daha önce Herodotos'u yorumlamaya çalışmış diğer yazarları değerlendiren Khazanov[8], üç İskit Devleti tefrik eder.[9] Bunlar birer «krallık»tır. Devletlerin

(4) «**Thread**» deniliyor; süreklilik içermesi bakımından tabii doğru ve fakat «aşmışlık» ile «süreklilik»in momentini açıklamıyarak üretim/hayat tarzlarının farkını müphem bir mecraya sürükleyen bir ifade!

(5) Khazanov, «The Early State Among the Scythians», s. 425. «Ve saire», Khazanov'undur. Yazar, «İlk devlet»in bu şartlarını (ön şartlarını?) belirtiyor ve «**etc.**» diyor!

(6) Khazanov, **aynı**, s. 425.

(7) **Aynı**, ss. 425-426.

(8) **Aynı**, ss. 426-428.

(9) **Aynı**, s. 428.

birincisi, etnik bünyenin iç unsurlarının bağımlılığına dayanır. Fetih yoluyla kurulan devletlere benzer. Ancak, sağladığı bağımlılık «*en ilkel form*»a[10] sahiptir. Etnik dayanaklı ve en ilkel formlu örgüt «devlet» olabildiğine göre, bırakınız «barbarlık» dönemlerini, «kabile toplumu»nu; insanların «Vahşet» dönemi sürü topluluğunda bile «devlet» aranabilecektir. Akademik üslûbun hemen sınırına gelmiş olmanın bilincinde olarak belirtelim : sözkonusu açıklamayı havsalamız almamaktadır.

«Birinci İskit Devlet - Krallığı», «ilk devlet» tipi devletin orta gelişmişliğindedir. «İkinci İskit Devlet - Krallığı» ise, «ilk devlet» tipi devletin daha gelişkin biçimi sayılır. İkinci «devlet», fetih ve sonuçları yoluyla meydana geldiği için daha tipiktir. «Eldeki veriler»in bu ikinci devlete ilişkin olması da büyük önem taşır, denilmektedir.

Herodotos'un İskitlerin (ve diğer «barbar»ların) zanaatkârlığı hor gördüklerine dâir ünlü pasajı (II : 167)[11], Khazanov tarafından, «Tarihin Babası burada göçebeleri kastediyor» şeklinde yorumlanır.[12] İkinci Krallık ile Üçüncü Krallık'ı karşılaştıran yazar, Üçüncü Krallık'ta artık tarımın egemen geçim biçimi olduğunu vurgular; fakat ticaret —yolları— üzerindeki kontrol, göçebelerin elindedir.[13] Bu durumda organizasyonun ve yönetim kademelerinin çalışmasını *devlet örgütü* çerçevesinde düşünmek, kanımızca, imkânsızdır.

İskitlerin «sosyo - politik yapı»sına eğilen Khazanov, öncelikle göçebe İskit dediği İskitleri ele almakta. Göçebelerde örgütün kandaş özelliklere dayalı ve «kan» *(kin)* gruplarıyla oluştuğunu belirten yazar, tarımcı İskitlerde de kan esasının geçerli olduğunu, arkeolojik verilerin de bunu desteklediğini bildirir.[14] *Kan esası*nın göçebe ve tarımcı İskitlerde de geçerli olduğu bildirildiğine göre, bizim bunu tekrar vurgulamak dışında başkaca bir yorum yapmamız gereksiz oluyor.

Etnolojistler tarafından «genealojik klan» adı verilen, temelde yine kan esasına dayalı bir çok-düzeyli yapının meydana gelmiş olduğunu kaydeden Khazanov, *toprak esası*na dayalı bir İskitliğin ancak dolaylı verilerden çıkarılabildiğini, bunu ayrıntılarıyla izleyebilecek bilgiye sahip *bulunmadığını* söyler.[15] Zâten, kabile şeflerinin bulunduğu, kabilenin askerî bir birim oluşturduğu (silâhsız kimsenin bulunmadığı ya da herkesin silâhlı olduğu), *bütün* İskitlerin yılda bir defadan az olmamak üzere herkesin katıldığı bir toplantıya çağırıldığı bir «devlet»tir İskit Krallığı.[16]

(10) **Aynı**, s. 428.
(11) Bkz: Herodotos, **Herodot Tarihi**, çev: Müntekim Ökmen, Remzi kitabevi, İstanbul 1973, s. 164.
(12) Khazanov, **aynı**, s. 429.
(13) Khazanov, **aynı**, s. 430 : M. I. Artamonov, **Kimmeriytsy i skify** [Kimmerler ve İskitler], Leningrad : Nauka, 1974.
(14) Khazanov, **aynı**, s. 431.
(15) **Aynı**, s. 431.
(16) **Aynı**, s. 431.

Bu «krallığın» bünyesindeki kabilelerin «merkezî otorite» karşısında ne gibi mâlî ve vergisel yükümlülükleri olduğu da bilinmemektedir.[17]

«*Enarei*»nin yorumlanışı[18] ise tamamıyla mesnetsiz bir kurgudur. Bu kadınlaşan erkekler zümresinin «devlet»e dayanak olmak üzere «profesyonel rahip»ler olarak düşünülebilmesi için, gerçekten geniş bir hayâl gücüne ihtiyaç vardır.

4. «İLK DEVLET» KONUSUNUN «SORUN»LARI

Khazanov'un «İlk Devlet» kavramının teorik sorunlarını tartıştığı etüdü ise[19], kavramın son zamanlarda hayli yaygınlaştığını belirterek başlıyor. Yazara göre, «ilk devlet», «ilk - sınıfsal tipte toplum»a tekabül etmektedir; ancak yine de, hâlâ açık ve kesin olmayan birçok noktayı içermektedir.[20]

Yazara nazaran, modern devletlerle karşılaştırıldığında, her sanayi - öncesi devlet «ilk/erken» sayılmak gerekir.[21] Khazanov, kendi açısından, terimin daha iyi tanımlanmış ve kesinlik gösteren kullanımına taraftar olduğunu kaydediyor. Bu anlamda, «ilk devlet», Khazanov'a göre, doğru olarak ifâde edilirse, «en 'erken'» ve «gerçekten eski (eski zamanlara ait)» olan devlet tipidir (*«the early and truly pristine type of state»*). Bu devlet, çözülen ilkel toplumun hemen sonrasında belirir. Bu açıdan, ilk devletler yalnızca modern devletlerden değil ve fakat kadîm devletlerden (meselâ antik dönemin Greko - Romen devletlerinden) farklı olur.[22]

Khazanov, «İlk devletler evrensel midir?» sorusunu ortaya atarak[23] böyle bir sorunun anlamını tartışıyor. İlk bakışta bu sorunun anlamlı bir soru olmadığının düşünülebileceğini, çünkü «ilk devlet»in evrenselliğinin zâten onun önce - gelişine bağlı bulunduğunu belirtiyor. Yazar, ilk devlet'in Mısır, kadîm Mezopotamya ya da Çin'deki örnekleriyle bitmiş sayılmayacağını, fakat buralardaki eski *(pristine)* devletlerin «ilk» olduğunun tartışmasız kabul edilebileceğini belirtiyor. Devletlerin meydana gelişinin yalnızca içsel gelişime bağlı olmadığı ve dış etkilere de açık bulunduğu dikkate alınırsa, «eski - aslî» *(pristine)* devletler ile ikincil *(secondary)* devletleri ayırdetmek gerekecektir.[24]

(17) Bkz: **Aynı**, s. 431. Khazanov, «...pek az şey biliniyor» demekteyse de, **hiçbir şey** zikredilmemektedir.
(18) Bkz: **Aynı**, s. 435.
(19) «Some Theoretical Problems of the Study of the Early State»; **The Early State**, ss. 77-91.
(20) Khazanov, **aynı**, s. 78.
(21) **Aynı**, s. 78. **«Early»** burada «önce gelir» anlamında kullanılmaktadır; ancak **«early state»** kavramı düşünüldüğünde —daha doğrusu «taraftar»larının yaklaşımları hesaba katılmağa çalışıldığında— «ilk» sıfatıyla yetinmek mümkün görünmeye devam ediyor.
(22) **Aynı**, s. 77. **«Ancient»**ı «kadîm» ile karşıladık; **«antique»** için «antik» dedik.
(23) **Aynı**, s. 78.
(24) **Aynı**, s. 78.

Khazanov'un deyişiyle «çözülen ilkel toplum»u, varlığı ile yokluğu belli olmayacak bir biçimde tarihöncesinin bilinmeyen karanlıklarına hapsetmek ve giderek kandaş toplumdan geriye hiçbir şey bırakmamacasına, kan esasına bağlı ya da kan esasına bağlı imişçesine yaşayan ve eylemde bulunan toplumu —fiiliyatta— yok saymak zihniyeti; «çözülme»yi bilinmeyen zamanlara kadar gerilere götürerek ve adını telâffuz etmedikleri *gens* örgütünü «bir günde» sona erdirerek böylelikle bir «durum»dan diğer «durum»a *geçiş*'i, yani gerçekliğin tâ kendisi olan *ilişki*'yi ortadan kaldırmak... bütün bunlar, Bilim dışına düşmenin net bir görünümüdür.

Bu noktada, devlet tanımlarındaki terimlerin çokluğu dikkati çekmektedir. Bu terimlerden, özellikle, «devlet(ler)»in çeşitliliğini anlatmaya yönelik sıfat tamlamalarını vurguluyoruz.[25]

Khazanov, «eski» *(pristine)* devletler yanî asıl eski devletler ile ikincil *(secondary)* devletlerin ayırdedilmesi gereğini vurguladıktan sonra, sözkonusu «eski» devletlerin niteliğine geçmektedir. «İlk

(25) Bu tanım araçları tabiî ki kullanılabilirler ve kullanılmışlardır. Nitekim, bu araçlar önceleri betimsel işlevler görürlerken 1960'larda sistematize edilmeye başlanmışlardır. Sanırız ilk kez M. H. Fried («The Evolution of Social Stratification and the State», (ed.) S. Diamond, **Culture in History**, Columbia University Press, New-York 1960), **«primary»** (birincil) ile **«secondary»** ya da **«derived»** (ikincil ya da türevsel) devletlerin kesin olarak ayırdedilmesi gerekliliği üzerinde durmuştu. Herbert H. Lewis'in Afrika üzerine çalışmaları, fetih - savaş - merkezî güç faktörlerini irdeleyen yaklaşımıyla, devlet «biçim»lerinin çoğaltılmasına yol açtı. («The Origins of African Kingdoms»; **Cahiers d'Etudes Africaines**, 6 (1966), ss. 402-407). Böylece, XIX. yüzyıla varan yakın geçmişteki «ilk» oluşumlar da gündeme gelmiş oldu. (Lewis'in eski çalışmalarının ürünü makalesi ve eserleri için, **The Early State**'e bakılabilir; ss. 321-338). Çok genel anlamda fetih teorilerinin bir uzantısı sayabileceğimiz, Oppenheimer'in açtığı boyutlar, bazı yazarların (Linton, Beals, Hoijer, Nadel vd.) değişik yöndeki katkılarıyla çeşitlenmiş ve nihayet doğrudan «antropolojik» saha araştırmalarının konusu olmuştu. Öte yanda, temelde bir mücadele olmaksızın kurulabilen devlet(ler); **«uncontested state»** biçimi ortaya atılmıştı. White'ın, Azteklerin **«calpulli»** ve İnkaların **«ayllu»** ünitelerinin oturuklaşmasıyla kandaşlıktan politik bir sisteme geçildiği iddiasını yeniden gündeme getirmesi (**The Evolution of Culture**, Mc-Graw-Hill, New - York 1959, ss. 310-311), biraz da George P. Murdock'un eski değerlendirmesinin yeniden değerlendirilmesi anlamına geliyordu (Murdock için bkz: White, **aynı**, s. 311, not 24). Önceleri süregelen kültürel evrimcilerin tamamı ile onlara muarız olmakta birleşen diğer antropoloji okulları önderlerinin (Lowie, Malinowski, Sieber, Mueller, W. Schmidt, Koppers, Linton vd.) ve sonra da takipçilerinin «ak/kara» kavgası —belki tarihsel misyonunu tamamlamış olarak— artık çok gerilerde kaldığından, meydan artık iyice politik bir antropolojiye açılmış bulunuyordu. Giderek, **«traditional state»**, **«transitional state»**, **«modern state»** gibi eski terimlere yenileri eklenecekti.

devletler» sadece «eski» devletler değildir. Mevcut olan devletlerin etkisiyle ve bu etki karşısında oluşturulan biçimle, ve özellikle etkileyen devletin kendi niteliğini koruduğu hâllerde kurulan devletler de, «ilk devletler» arasında yer alırlar. Kadîm devletlerin; Akad, Elam, Mari, Asur, Mana, Urartu, Med, Pers ve diğerlerinin birbiri ardına meydana gelişi dikkate alındığında, ya bunların yıkılıncaya kadar «ilk devlet» olarak kaldıklarını, ya da dış etkilerin hızlandırmasıyla ve iç gelişime dayanarak yeterince geliştiklerini söylemek mümkündür.[26]

İlk devletlerin meydana gelişinin bir yolu da, Khazanov'a göre[27], mevcut devletlerin, hattâ çok gelişkin devletlerin (Roma ve Çin gibi), devlet öncesindeki barbarlar tarafından fethedilmeleridir. Fethedenler, başkanlık ya da katmanlaşmış toplum düzeyindedirler. Fâtihlerin sosyo - ekonomik yapılarını reorganize etmeleri, ya da, eğer öyle olmuşsa, iki sistemin kaynaşması için zamana ihtiyaç vardır.

Khazanov'un, «ilk devlet»lerin meydana gelişinin bir yolu olarak betimlediği bu hâl, öteden beri bilindiği gibi çok önemli bir Tarih gelişimidir. Bu noktada, böylesine fâtihlerin, Khazanov'un tasvir ettiği İskitlerden daha eski bir hayat tarzı sürmüş olmaları gerekiyor. Bu nisbî «eskilik», sözkonusu fetihçi kavimlerin esas itibariyle göçebe olmasından mı kaynaklanmaktadır? Eğer öyleyse, *siyaset*'e ve *devlet*'e geçilebilmesinin zorunlu koşulu (üstelik, «yeterli» koşulu değil) olarak, yerleşikliğin ve toprak esasına göre örgütlenmiş olmanın gerekli olduğu ortaya çıkmıyor mu ? Eğer toprak - mekân esasına göre örgütlenme gerekli değilse, ve böylelikle Khazanov'un İskitlerle ilgili olarak öne sürdükleri, yanî, kan bağı egemenliğine rağmen devletleşilebildiği doğruysa, o vakit, Roma ve Çin'i fetheden «barbar»ların *devleti* neden olmasın ? Ve yine, eğer bu fetihçi kavimlerden bazıları devlete sahip, bazıları da sahip değilse, nasıl ve neden ? Sorular hâlinde formüle ettiğimiz bütün bu itirazlarımızın temel noktaları, Khazanov'a kendi oyun alanımızdan yöneltilmiş değildir. Bu noktalar, öne sürülen «teorik problemlerin araştırılması» metodunun kendi iç eksikliklerine yöneltilmişlerdir.

Khazanov, kendi ifâdesiyle «bütün bunlardan başka», daha gelişkin bir devletin «ilk devlet»ler tarafından fethedilmesi ve karşılıklı «sosyo - ekonomik yapı»ların entegre oluşu olayını da ele alıyor.[28] Yazar, örnek olarak, «ilk halifeler»in (Hulefâ-i Râşidîn) önderliğindeki «Arap» fetihlerini ve Moğolların İran'ı fethetmelerini gösteriyor. Khazanov, son üç tipin «ikincil» «ilk devlet»ler olarak adlandırılabileceğini kaydetmektedir.

Açıktır ki bu son «ihtimâl», kısmen bundan önceki ile birlikte, bizi yakından ilgilendirmektedir. Özellikle İslâm fütuhatı açısından olaya bakarsak, bu kez «devlet», «birkaç» yılda kurulmuş oluyor. Khazanov'a göre, Cahiliyet devrinde devlet yoksa,

(26) Khazanov, **aynı**, s. 79.
(27) **Aynı**, s. 79.
(28) **Aynı**, s. 79.

Hz. Muhammed dönemi de sözkonusu edilmiyorsa, demek ki devlet Hulefâ-i Râşidîn döneminde kurulmuş olmak lâzım gelir. Oysa «Moğolların İran'ı fethi»ni, bu örgütlenme düzeyi üzerinde yeterince durmuş olduğumuz için bir yana bırakırsak, sırf İslâm örneğinde bile, *geçiş* örgütlenmesinin özellikleri anlaşılabilir. *Geçiş*'i *devlet*'e raptederek teorik çözüm bulunamaz.

Khazanov, «Ekonomik ve Teknolojik Gelişmenin Düzeyi», «İlk Devletlerin Oluşumuna İlişkin Bazı Sorular»[29] alt başlıklarıyla tartışmasını sürdürüyor. Bunları takiben, kanımızca konunun candamarını oluşturan bir alt başlık yer almaktadır : «Devlet - Öncesi Toplumla Bitişiklik». Yazara göre, iki tür bitişiklik/devamlılık sözkonusudur.[30] Birincisi, yerel ve yöresel bir karakterdedir ve ele alınan belirli toplumların spesifik özellikleriyle ilişkilidir. İkincisi, tarihsel gelişimin genel eğilimleriyle ilişkilidir. Yönetimsel yapılardaki işbölümünün spesifik bir biçim, topluluk ve ailelerin özel tipleri, sosyal ve yönetimsel yapılarda kandaş bağların sahip olduğu önemin çeşitli derecelerde olması, ya da artı-ürünlerin doğrudan ediniminde bizatihi devletin rolünün az veya çok olması, yerel bitişikliğin örnekleri olarak gözükür. «Fakat, topluluğun kendiliğinden mevcut oluşu, kandaş bağların devam eden önemi, ya da bütün ilk devletlerde olmasa bile çoğunda gözüken hür üyeler katmanının egemenliği, ikinci neviden örneklerdir. *Gelecekteki araştırmaların hedefi* bu iki çeşit bitişiklik/*devamlılık*'ı *ayrıntılarıyla tanımlamak*, bunların somut *sınırlarını belirlemek* ve onları *şartlandıran faktörleri* ayırabilmek olacaktır.»[31]

İşte biz, devlet konusundaki görüşlerin «geliştirilmesi» bazına dayanılarak bu hedefin gerçekleştirilebileceğine katılmıyoruz. Özellikle göçebelik[32] içerisindeki karmaşayı gözleyerek söyleyebi-

(29) **Aynı**, ss. 80-81, 81-84. Bu ikinci alt başlıkta, Khazanov'un, tarım'ın zorunlu olarak bir «artık» **(surplus)** doğurmadığı ve artığın da zorunlu olarak devlete yol açmayacağı, başkanlık ya da alt bir düzeyde kalınabileceğine ilişkin Carneiro'nun («A Theory of the Origin of the State», **Science**, 169 -1970-) görüşüne katıldığını da önemle kaydetmek gerektir.

(30) «The Continuity with the Pre-State Society», ss. 84-85. Burada «**continuity**», tabiatıyla, bir «süreklilik - devamlılık» veya «fâsılasızlık» anlamını içermektedir. «**Bitişiklik**», sırf mekanik bir tarzda ele alınmamalıdır; eski «ittisal»in belki daha iyi anlattığı bir süreklilik ve ilişkililik içerisinde bitişiklik olarak düşünülmelidir. Belirtelim ve Khazanov'a haksızlık yapmayalım. Ancak, kelimeye tam bir «kesintisizlik» ya da «içten içe süren bir süreklilik» anlamı yüklenmiş olduğunu varsaymamız da pek mümkün değil. Yazarı kendi «ihtiyatlı»lığı ile başbaşa bırakalım.

(31) Khazanov, **aynı**, ss. 84-85; altını biz çizdik.

(32) «Yönetimleri despotik olarak nitelenmeyecek pek çok ilk devlet vardır. Meselâ, kırsal göçebeler tarafından kurulan devletler, ilk devletlerin bütün özelliklerini taşırlar. Fakat bu göçebe devletlerin yönetimleri üretime doğrudan karışmazlar; egemen güç, yönetici klanın tamamı olarak mütalâa edilmiştir. Bundan da, 'appa-

liyoruz ki, örgütlenmeden *siyaset*'e giden yolun açığa çıkartılması olarak tanımladığımız sürecin teorik boyutlarında —Khazanov'un «hedef» diye tanımladığı— ilerleme kaydedilmeden, «devlet»i «çeşitlendirme» yoluyla belirtilen açığın giderilebileceği kanaatinde değiliz. Khazanov'un —nihayet— gösterebildiği hedef, çeşitlenen

nage' (ya da, Türk - Moğol terimini kullanmak gerekirse, 'ülüş') veya güç/iktidar paylaşımı ilkesi doğmuştur; ki bu ilke uyarınca, yönetici klanın her üyesi belirli bir göçebe grubu olduğu kadar fethedilen tarım bölgelerini de yönetme yükümlülüğünü taşır.» (Khazanov, **aynı**, «The Forms of Political Organization» altbaşlığı, s. 87.)

«Ülüş» sistemi için Zeki Velidî Togan'ın **Umumî Türk Tarihine Giriş**'ine bakılmalıdır. Togan, ülüş («hisse») sistemini genel ve nisbeten geç dönem çizgileriyle incelemeye başladıktan sonra (s. 277), «tarhanlık ve **servage**»a gelir (s. 285); «ülüş sistemine Türk ve Moğol feodalitesi dememiz(in) kelimenin Avrupa mânasını ifade etme(yeceği)» (s. 287 vd.) üzerinde durur. Beylerin hâkimiyetinin bir kabilenin diğeri üzerindeki tagallübü olduğunu; bey hâkimiyetine karşı uruğların ortak hâkimiyetini sağlayacak han'ın tekrar ve tekrar arandığını; bu geleneğe sahip demirci tarhanların han olduğunu; hanların işinin ayrı kabileyi idare etmek değil, kabileler arası «muvazene» temin etmek olduğunu; devlet ve devletçilik geleneğinin böylece türe'ye bağlı olarak doğmuş bulunduğunu içeren tahlili (ss. 288-289), somut tarih bakımından Saka - (Türk) - Hun - Türk gelişimini içerir. Karahanlılara kadar «hâkimiyet»in sürekli beylerle büyük hanlar arasında gidip geldiğini belirten Togan, «Türk rivayetlerinde de, önce Türk hakanları hükümran olmuş sonra hâkimiyet yede-taşını çalan Oğuz yabgularına geçmiş diye gösterilir. Bu da, hâkimiyetin eski Sakalardan ve onların esas kolu olan Türk hakanlarından Kun yabgularına geçmesi demek olsa gerekir» (s. 289) diyerek, Tarih'i —rivayetlerdeki gizli Tarihi— kendi görüş çerçevesi içerisine çeker. Bütün mesele, «Oğuz» örneğinde odaklaşmaktadır. Oğuzların beyleri tahakkümde «noksan» bulundukları için —ve hattâ bu kandaşlıkları sayesinde tâ Önasyayı görülmedik ölçüde diriltiklerinden— konu dışı bırakılmaya çalışılır. Oysa, büyük hakanlıkların birbirini takip etmesi «teori»si bu gibi temel unsurlar dışlandığında güzel işlemektedir. Ne var ki, Oğuzların «yede taşını çalmaları», Türk hakanları tarafmdan kendi erkinliklerini kabul etmeyen Oğuzları isnad altında bırakmak için söylence hâline getirilmiştir. Eğer, Oğuzlar örneğinde olduğu gibi, birçok kabile birlikleri ve kabile başkanları eski kandaş geleneklerini sürdürüyor olmasalar, halk - beyler - hanlar üçlemiyle bütün Tarih (ya da erkinlik ve yönetim «tarihi») açıklanabilse, mesele kalmayacaktır. Nitekim, Togan, «içtimaî ve iktisadî şartlara göre zuhur eden mücadeleler, hakanlarla beyler arasında iktidar münavebesine müncer olmuş...» (s. 291) diyerek Barthold ve Radloff'u eleştirmekte (ss. 290-292) ve sonuçta devletçilik geleneğini «çekirdek çifte krallık» kökenine indirgemektedir. Bu anlamda, kandaşlıktan devlete geçmenin kolaylığının zâten «ezelden beri» mevcut olduğuna dâir teoriler haklı çıkarılmaktadır.

ve çoğalan «devlet» reçeteleri karşısında, günden güne uzaklaşmakta ve zor seçilebilir bir hâl almaktadır; bu da, kandaşlıktaki demokrasinin defin töreninden başka şey değildir.

Khazanov'un üzerinde kısaca durmak istediğimiz iki alt başlığı daha var. Bunlardan birisi «İlk Devletler ve Uygarlık» adını taşıyor; diğeri ise yazısının son alt başlığı, «İlk Devletlerin Gelişim Yolu» şeklinde formüle edilmiş. Bizim son olarak üzerinde kısaca duracağımız bu iki alt başlıktan, Khazanov'un nihayette yer verdiği «İlk Devletlerin Gelişim Yolu»nu öncelikle ele alacak, onu takiben «İlk Devletler ve Uygarlık»a değineceğiz. İrdelediğimiz konuların mantığı bakımından bu sıra değişikliği tutarlı görünüyor.

Khazanov'un şimdi ele alacağımız (son) alt başlığı «İlk Devletlerin Gelişim Yolu»[33] adını taşıyor. Bu paragrafta, bütün «ilk devlet»lerin bazı ortak özellikleri olduğu, bunların herşeyden önce «ilk devlet»lerin gelişim aşamalarından «tevarüs ettikleri» özelliklere bağlı bulunduğu, bununla beraber «ilk devlet»ler için belirli bir tipoloji yapılamadığı öncelikle belirtilmektedir.[34] Yine, «ilk devlet»lerin daha sonraki gelişimi, onların birbirlerinden farklı olmalarının belirtileri olarak yorumlanmaktadır. Khazanov'a nazaran, spesifik bağımlılık formları başgösterir ve sınıflar bu örgü içerisindeki yerlerini alırlar; sömürü de bu çerçeve içerisinde biçimlenir. Bu doğrultuda, «ilk devlet»ler, 'Asyaî', köleci, feodal ve başka türlü olabilirler; aynı şekilde, politik organizasyon da (Khazanov'un genel terimlerini yansıtabilmek için böyle yazıyor/çeviriyoruz), despotik, temel - yasaya bağlı, mutlakiyetçi, tiranik ve oligarşik idareden demokratik idareye kadar çeşitlenebilir... Oysa aslında hiçbir gelişmemiş devlet yoktur ki, Malinowski ve Krader'in gösterdikleri üzere «kabilevî devlet» yada «kabilevî kandaş devlet» biçimini alabilsin.[35]

(33) **Aynı**, ss. 90-91.

(34) **Aynı**, s. 90.

(35) Lawrence Krader'ın görüşlerinin gereğince irdelenmesi ve eleştirilmesi, bağımsız bir etüdün boyutları içerisinde düşünülebilir. Krader, gerek genel olarak devlet teorisi, gerekse göçebe toplumda devlet konusunda eser vermiştir. Yayınlarının gelişimi izlendiğinde, yazarın kendisine hareket noktası olarak göçebe toplumu seçmiş olduğu gözlenir : «The Cultural and Historical Position of the Mongols» **Asia Major**, 3 -1952-, ss. 169-183); «Qan - Qaqan and the Beginning of Mongol Kingship» (**Central Asiatic Journal**, 1 -1955-, ss. 17-35) gibi çalışmalarından sonra, «Feudalism and the Tatar Polity» (**Comparative Studies in Society and History**, I, 1 -1958-, ss. 76-99) başlıklı etüdünü yayınlamıştır. Burada, genel olarak «göçebe feodalizmi» ve özel olarak da Türk - Moğol bozkırlarındaki «feodalizm» konusunu ele alan Krader (ss. 76-80, 81-88), Radloff ve Barthold'u eleştirmekte (ss. 88-96), ve nihayette, devletin ortaya çıkışı üzerine genel bir değerlendirme yapmaktadır. Yazar, göçebelerin «nisbeten basit» politik sistemlerinin Hunlarda başladığını; Sien-pi, Orhon - Yenisey Türkleri yoluyla Cengiz Han'ın daha gelişkin impa-

Son olarak, «İlk Devletler ve Uygarlık» konusuna değinelim. Uygarlığı Childe'dan yola çıkarak tanımlayan Khazanov, «Acaba bütün ilk devletler uygarlık düzeyine erişmişler midir?» sorusunu sormakta ve sorunun sanıldığı gibi kendi cevabını içermediğini,

ratorluğuna vardığını; Timur ve Altın Orda'yla devam ettiğini belirtmektedir (s. 93). «Küçük kan» ve «büyük kagan»lardan sözeden Krader (s. 92), Cengiz'in kişiliğinde «Doğu'nun sınırsız yetkili monarkı»nı görmekte, fakat bu yetkinin bir kandaş geleneğe bağlı olduğunu belirtmektedir. (s. 85). Yazar, Zeki Velidî Togan'ın Radloff'a yöneltmiş olduğu temel argümanları (bozkırda liderlerin ortaya çıkışı sorunu ve Radloff'un tarih anlayışının eleştirisi) doğrulayan bir görüş içerisinde olduğunu belirtmektedir (s. 94). **Social Organization of Mongol - Turkic Nomads** (Indiana University Publications, The Hague, 1963) adlı kitabında, Krader, «sosyo - politik mahiyeti itibariyle klan»ı incelemek (s. 11) hedefine yönelmiştir. Yazar, bozkır göçebelerinin «klan konfederasyonuna varan» «politik sistemi»nden söz etmektedir (s. 10). «Kandaş 'köy'lerden başlayarak akraba topluluklarına ve klan'a, oradan da klan federasyonlarına ve nihayet «hakanlık» ve imparatorluklara giden bir çizgi» bulunur (s. 318). Baba soy çizgisi ve ataerkillik, kültürel tarihi açıklamak için (s. 1 —kitabın ilk sayfası—) bir «ilke düzeyinde» (s. 372 —kitabın son sayfası—) ele alınır. Krader, aynı tarihte, **Peoples of Central Asia** (Indiana University, The Hague 1963) adlı çalışmasını yayınlamıştır. Krader, yine, klan'dan imparatorluğa varan gelişmeyi, bu arada Radloff ve Barthold'un görüşlerini ele alır: Orhun Khan'ı, halkından «vekâlet» almış sayılır. Cengiz örneğinde ise, «vekâlet» değişik bir hüviyet gösterir. Burada, «Orhun»daki «asiller» ile «halk» mücadelesi gözükmez. Zira, Cengiz, her iki «yüksek» ve «aşağı» kesimin «lider»idir (s. 154). Lawrence Krader'ın **Formation of the State** (Foundations of Modern Anthropology Series, Prentice - Hall, Englewood Cliffs - New Jersey 1968) adlı kitabı, «kabile devleti» yada «kabilesel devlet» terim ve kavrayışını gündeme getirir (s. 4). Krader, «bir zamanlar öyle kabileler olmuştur ki» diyerek bunları, «iç politik organizasyonlarının yeterince karmaşık ve güçlü oluşları» dolayısıyla, «kabile - devlet» saymak eğilimindedir (s. 4). Krader, yine de Bronislaw Malinowski'nin bu terimini, ifâde ettiği devlet biçiminin diğer devlet biçimlerinden farkının «müphem» olması dolayısıyla kullanmak istemeyecektir (s. 4). Ama yazar, böyle bir devlet'in tarihsel bir gerçek olduğunu, uyruklarının birbirleriyle kan bağı olduğundan uyruğu bulundukları devletin de kandaş nitelikte devlet olduğunu (!) belirtir. Kitabın bir bölümü doğrudan Türk ve Moğollara ayrılmıştır : «The Tatar State : Turks and Mongols» (ss. 82-103). Krader burada, «klan biriminin büyümesi» hakkındaki görüşünü özetlemektedir (ss. 86-88). Bölümde, «kırsal dünya»daki kadın ele alınmakta (ss. 88-90) ve kadınlığın **Tarihsel** gelişimine dâir hiç bir şey söylenmemektedir. 1206'daki Kurultay'dan, «halkın biraraya gelmesi» («**gathering**») diye söz eden Krader (s. 91), devlet'in kuruluşuyla birlikte kadınların daha fazla hakka sahip olmaya başladıkları ve daha büyük kamusal yükümlülüklere eriştiklerini iddia

her hâlde tartışma götürdüğünü öne sürmektedir.[36] Mezopotamya'nın en eski —ilk— devletlerinin[37] yazılı bir dile ve şehirlere sahip olduklarını belirten yazar, Afrika, Amerika ve Okyanusyanın veya Avrasya steplerinin birçok göçebelerinin devletlerinin ortaya çıkışlarında yazılı bir dile sahip bulunmadıklarını kaydediyor. Dolayısıyla, Khazanov şu yorumu getirmektedir : «Uygarlıkların gelişimi, daha doğrusu, uygarlıkların öngelmesi ve tamamlanmasının tam olarak ilk devletlere isabet ettiği iddiası doğrulanmış olmaktadır. Bu gerçek şaşırtıcı değildir. Yukarıda, ilk devletlerde yönetim yapılarının çeşitliliğini ve farklılığını belirtmiş bulunuyorum. Yerleşme sistemleri ve iletişimleriyle (yazılı dil) ilgili olarak aynı şey gözlemlenebilir.»[38]

eder (s. 98). Bunu da sağlayan, «resmî» kişiliğe kavuşmuş olmalarıdır (s. 98). Krader, bu noktada, yargısı ve gerekçesiyle Tarih gelişiminin tam «zıdd»ını öne sürmektedir. Krader, ifâde etmekten geri kalmadığı bazı genel doğrulardan (bkz: s. 105) böyle sonuçlar çıkarabilmektedir. Krader'ın **The Asiatic Mode of Production** (Van Gorcum, Assen 1975) adlı kitabından sonra, **The Early State**'de yer alan çalışması gündeme gelmektedir : «The Origin of State Among the Nomads of Asia» (ss. 93-107).

Bu son etüdünde Krader, yine genel olarak devlet teorisi üzerinde durmakta (s. 93 vd.), sonra «göçebe toplumda devlet»e geçmektedir (s. 96 vd.) Krader'a nazaran, «geleneksel Moğol göçebe toplumu», politik ekonominin bir biçimini içeren **«çivil»** toplum (yazar «civil» toplumu **«civil/ized»** —uygar— toplum anlamında kullanmaktadır) ve devlet'li bir toplumdur (s. 103). Yazar, Türk ve Moğol toplumlarının son iki bin yıldır (tam olarak belirtilmiyor; krş: s. 97 ve 98), sınıflı toplum oldukları kanaatindedir (s. 99). Doğrudan üretimde bulunan sosyal sınıf (çobanlar ve aileleri) kendi geçimlerini sağlar ve bir artık üretirler. «Egemen sınıf», khan'lardan, askerî önderlerden, yüksek yöneticilerden, «saray» mensuplarından ve khan'lar ile prenslerin maiyetinden oluşur. Artık, bunlar için üretilir (s.99). Devlet, khan'da (kağan, hakan) kişileşir (s.100). Ancak,göçebelerin devlet'i yanında, komşuları tarımcıların devleti daha «medenî» durur (s. 104). Krader, devlet teorisinin XIX. ve XX. yüzyılda geliştirildiğini, öte yandan Orta ve İç Asya'daki özel gelişmelerle —yine aynı dönemde— oryantalistlerin ve etnolojistlerin ilgilenmiş bulunduğunu, ve nihayet genel teori ile özel tarihsel gelişmenin sözkonusu etüdde —kendisi tarafından— birleştirildiğini öne sürmektedir (s. 106). Oysa, —«teori»sinin «İlk devlet» doğrultusundaki kurgularına değinmekle yetinirsek— yazar, henüz, devletleşmeden önce ordulaşma gelişiminin bile farkında değildir.

(36) **Aynı**, ss. 89-90.

Khazanov, «the earliest states of Mesopotamia...» diyerek dolaylı biçimde ve bir ifâde inceliği yoluyla, Fırat - Dicle havzası «ilk devletleri»ni diğerlerinden ayırmış oluyor.

(37) **Aynı**, s. 90.

(38) **Aynı**, s. 90.

Bu alıntı karşısında, Khazanov'un ve «ilk devlet»çiliğin görüşleriyle ilgili değinme ve eleştirilerimiz daha da haklılık kazanıyor. Kan esasına dayalı, «meşrû cebir tekeli»nin kabile içerisine işlemediği, toprak esasına göre şekillenmemiş, yine cebir - zor tekeli doğrultusunda silâhlı - silâhsız insanlar ayırımı oluşmamış, sistemli kan dâvâsının devam ettiği, «saray»sız, «hükümdar»ın öz çocuğunun kabilenin diğer mensupları tarafından onaylanarak —olmayan— «taht»a çıktığı, zaptedilen yerlerin özel mülk hâline getirilemediği «devlet»lerin mevcut olduğu kabul edilince; gelgeç tarımlı, yazının sistemli hâle gelmediği, «sikke» basılmamış, ticaret yollarını tutmaktan başka başat bir ticaretin bulunmadığı, «rahip»siz, iktisadî artığa sistemlice el konulmayan «medeniyet»-(ler) de hâliyle (!) mevcut sayılabilecektir. Böyle bir görüş, —iç bütünlüğü bulunduğundan ne kadar söz edilirse edilsin— teorik olarak kabul edilebilir değildir.

HALİL BERKTAY

Bizim "Tarih Bilinci"miz Ne Durumda ?

Anadolu Medeniyetleri I — Tarih Öncesi/Hitit/ İlk Demir Çağı *(T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanan sergi kataloğunun ilk cildi, İstanbul 1983). Sunu yazıları : Edibe Uzunoğlu, Işıl Muslubaş. Albüm tipi, kuşe kâğıt 311 sayfa 2.000 TL.*

Anadolu Medeniyetleri (Hürriyet - Gösteri *dergisi «Ayın Dosyası» eki). Yazılar : Ferit Edgü, Ekrem Akurgal, Edibe Uzunoğlu, Işıl Muslubaş, Nuşin Asgari, Nazan Tapan, Filiz Çağman, Günsel Renda - Ünsal Yücel - Tomur Atagök. Soruşturma : Jak Deleon. Büyük boy, 32 sayfa.*

Anadolu Uygarlıkları (Milliyet Sanat Dergisi *ekleri). I. Tarihöncesi (Prehistorik) Çağlar. II. Tarih Çağları - Hitit, Frigya, Urartu, Lidya Uygarlıkları. Metin : Erhan Akyıldız. Büyük boy, 16'şar sayfalık iki fasikül (tamamı VI fasikül olarak yayımlandı).*

İskender Ohri, Anadolu'nun Öyküsü *(Milliyet Yayınları; Üçüncü Baskı : Temmuz 1983, İstanbul. Birinci Baskısının başlığı : «Yurdumuzun Öyküsü». İkinci Baskı : Mayıs 1983). Küçük boy, 192 sayfa. 250 TL.*

Bilge Umar, Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi *(Ege Üniversitesi Basın - Yayın Yüksek Okulu Yayını, İzmir 1982). Büyük boy, 308 sayfa. 550 TL.*

Avrupa Konseyi Sanat Sergileri'nin 18. si olarak 22 Mayıs 1983'te İstanbul'da açılan ve aslında 30 Ekim'de sona ermesi tasarlanmışken, kapanışı önce 30 Kasım'a, sonra yılbaşına ertelenen Anadolu Uygarlıkları Sergisi, Tarih, tarihçilik ve tarihi-

miz hakkında pekçok şeyin yazılıp çizilmesine vesile oldu. Büyük şehirlerde üst kesim aydınlarının sohbeti bir süre hep bu sergi etrafında döndü; gidip görenler, «bilmediğimiz», «unuttuğumuz» veya «farkına varmadığımız» zenginlikleri anlata anlata bitiremediler; gidemeyenler hayıflandı; köşe yazarlarının çabalarıyla konu, gazete sütunlarını da kapladı. Bir tema, özellikle dikkat çekiyordu bütün bu söylemler içinde : (a) Bir «tarih bilinci»ne sahip olmak gerekli ve iyidir; (b) oysa bizim toplumumuz, geçmişte böyle bir bilinçten esas olarak yoksundu; (c) şimdi ise Anadolu Uygarlıkları Sergisi, bu eksiğimizi telâfi ediyor... Burada, bu genelliğin ötesine geçip, serginin edinmemize belirleyici ölçüde katkıda bulunduğu öne sürülen «tarih bilinci» nin *nasıl bir içerik* taşıdığını açıklığa kavuşturmak amacıyla —ve bu işlevi günlük basının yerine getirmiş olmasını beklemenin haksız kaçacağı düşüncesiyle—, daha ileri bir uzmanlık düzeyini yansıtan bazı yayınları gözden geçireceğiz. Bilindiği gibi Anadolu tarihi üç büyük zaman - mekân - karakter dilimi içinde özetlenebilir ve nitekim, serginin maalesef çok az sayıda basılan o güzelim kataloğunun üç cildi de aynı esasa göre düzenlenmiştir: I. Tarih Öncesi Hitit/İlk Demir Çağı; II. Yunan/Roma/Bizans; III. Selçuklu/Osmanlı. Sözkonusu «tarih bilinci» vurgusuyla, aşağıda görüleceği üzere, daha ziyade bu aşamalardan birincisine ilişkin birşey kastedildiğinden ve ayrıca, hele Selçuklu - Osmanlı toplumunun geleneksel değerlendiriliş tarzının yıllardır tartışılan problemlerine küçük bir değinme bile, teorik saflaşmaya herhangi bir yenilik getirmeksizin ilginin dağılmasına yol açacağından, biz de bu seferlik incelememizi önümüzdeki çalışmaların o ilk döneme ait kısımlarıyla sınırlıyoruz. Hemen belirtelim ki, bir bakışta, öncelikle hazırlayanların kimliklerinden ve hazırlıkların kronolojisinden kaynaklanan örtüşmeler nedeniyle, ister istemez yeknesak bir malzemedir bu : Sergi kataloğunun editörü Ferit Edgü, *Gösteri* dergisinin konuyla ilgili ekinin de editörlüğünü yapmış; aynı ekte, Ekrem Akurgal'ın Anadolu tarihine toplubakış makalesi (ss. 3 - 7), kataloğun burada zikretmediğimiz kısa versiyonundan naklen basılmış ve onu izleyen «Başlangıcından Hitit Dönemi Sonuna Kadar Kültür» (ss. 8 - 10) ile «İlk Demir Çağı Uygarlıkları» (ss. 11 - 13) başlıkları da, *Katalog - I*'deki mütekabil «sunu»ların sahipleri, yani sırasıyla Edibe Uzunoğlu ve Işıl Muslubaş tarafından yazılmış; *Milliyet Sanat Dergisi* ekindeki metni kaleme alan Erhan Akyıldız ise, —I. ve II. fasiküller için— keza Akurgal, Uzunoğlu ve Muslubaş'tan yararlanmış bulunuyor. Ancak, bunlarla birlikte, doğrudan doğruya sergi olayından yola çıkmayan diğer iki örneğin : İskender Ohri'nin küçük ve popüler kitabı ile Bilge Umar'ın 1982 sonlarında çıkan dersnotlarının da irdelenmesi, *bazı* yeknesaklıkların kişilik ayniyeti ile değil, olsa olsa profesyonel literatürün tümüne sinmiş sistematik bir deformasyonla izah edilebileceğini gösteriyor.

İşte önce olumlu yanından bakacak olursak, saydığımız bu beş eserin *evrenselci bir hümanizmanın* taşıyıcılığını yapmakta

ve bugünkü Türkiye'nin üzerinde yükseldiği kabul edilen kültür mirasını Anadolu'nun Türkleşmesinden çok, çok öncelere kadar uzanan en eski geçmişe sınırsız derecede açık tutmakta birleştiklerini derhal kaydetmeliyiz[1]. Unutmayalım ki, bu anlayış, Kemalist Devrimin kazanımıdır, çünkü *eylem düzleminde*, insanlığın dinamik ilerleyişinin ana mecrasına yetişme/katılma hamlesi, *ideolojik düzlem*de, Türklerin tarihini insanlık tarihinin bütünlüğüne yeniden - katan bir tarihyazıcılığıyla içiçe geçmişti ve Atatürk'ün millî tarihin köklerini Anadolu toprağına yerleştirme çabası, bir bakıma, «Türklüğün» kapsamının bu topraktan fışkırmış her şeyi kucaklayacak şekilde genişletilmesine varıyordu[2]. Aynı nedenlerle, aradan geçen yıllarda milliyetçiliğin sağcı varyantının öne çıktığı ve «Türk - İslâm sentezi» fikrine, uygarlığımızın Ortaçağ aşamasının Ön Asya'ya göç eden Türklerin İslâmiyet - öncesi yapı ve kültürleri ile Türk - öncesi İslâmiyetin yapı ve kültürünün kaynaşmasından doğduğunun —bu kadarıyla bilimsel— tesbiti olarak değil, çağdışı zümrelerin çıkarlarının özel muhafızlarını (ümmet ruhu, çıplak zor'un yüceltilmesi, ataerkillik, «büyükler»in ve «töre» nin simgelediği hiyerarşiye kayıtsız şartsız itaat gibi) feodal değerlerle cihazlandırarak örgütlemenin parolası olarak sarıldığı toplumumuzda[3], bu *Anadolu yurtseverliği* hâlâ *tartışmasız ile-*

(1) «...en eskiden en yeniye ne varsa yurdumuzda, öz malımızdır bizim. Halkımızın tarihi, Anadolu'nun tarihidir.» - Sabahattin Eyüboğlu'nun **Mavi ve Kara**'sından aktaran : Ohri, s. 5.

«Kalıcı olan, yıkılan yokedilen değil, yapılan ve yaratılandır. Halkımızın yarattığı, zamanın aşındırmasına karşı koyan, burada gördüğünüz eserlerdir insanları yüzyıllarca sonra da birbirine yaklaştıran... Tarihin 'halef' ve 'selef'leri böylece, zamanı yenip çağdaşlaşmış oluyorlar.» - F. Edgü, **Gösteri** eki, s. 2.

«Türkler... ülkelerindeki eski uygarlıkları yalnız kendi ulusal varlıkları değil aynı zamanda bütün insanlığın ortak mirası olarak kabul etmektedirler.» - E. Akurgal, aynı ek, s. 6.

«İnsanoğlu tarihsel değerlerini bir bütün olarak ele almalı.». Semavi Eyice ,aynı ek, s. 26.

(2) Gelişmiş kapitalist - emperyalist ülkelerdeki konumuna bakarak, bizim yakın tarihimizde de milliyetçiliğin her türlü ilerici işlevini yitirmiş olduğunu sananlar veya 1930'ların resmî «Tarih Tezi»ni salt Orta Asyacı bir şovenizmin yansıması gibi görenler için, XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki radikal Türk milliyetçiliğinin nasıl olup da evrenselci bir atılımı içerebildiğinin, daha geniş olarak **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü**'de ele alındığını hatırlatmak istiyorum.

(3) Bu noktada, Atatürk'ün «Tarih Tezi» ile Atatürk'ün adını ağızlarından düşürmeyen bazı aşırı - sağcıların «Türk - İslâm Sentezi» slogancılığı arasındaki zıtlığın bazı açık tezahürlerini gözden geçirmekte yarar vardır. Bundan bir süre önce toplanan Millî Kültür Şûrasında, Türk Tarih Kurumu'nun o zamanki yöneticilerine karşı «Allah sizi Hitit atalarınıza bağışlasın» gibi alaycı sözlerin sarfedil-

*rici bir güç*tür. İşte Anadolu Uygarlıkları Sergisini, küllendirilmek istenen bu eğilimi canlandırdığı ve *değişik* kavimlerin tarihî varlıklarını olanca *farklılık*ları içinde öğrenmek için ülke

diğini gazeteler yazmışlardı. T.T.K.'nın özerkliğinin kaldırılmasının ardından, aslında bilimsel açıdan lâyık olmadıkları ve geçmişte seçim yoluyla gelemedikleri mevkilere Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun şimdiki yöneticilerinin tasarrufundaki atamalar yoluyla yükselen benzer kişiler, geçtiğimiz aylarda yapılan bazı T.T.K. konferanslarında, «biz Hititler'in değil Mete Han'ın torunlarıyız» türü hamasî nutuklar atılmasını teşvik eden bir tutum içinde bulunmuşlardır. Aynı cereyanın yaydığı tarih anlayışının bir diğer çok önemli ifadesi de, Ekim - Kasım 1983'te televizyonda gösterilen «Neden Hedef Türkiye?» filmidir. «Gelen istek üzerine» (?) bir ay arayla iki kere ekrana yansıtılan, üstelik de bir gazetenin yıllık ödül dağıtımında, «belgesel» (??) dalında birincilik alan bu filim, biçim yönüyle kötü bir ilkokul müsameresi, içerik yönüyle Nihal Atsız'ın **ırkçı** romanlarının sinemaya uyarlanması mahiyetindeydi. İlk başta, on dakika süreyle, yağlı, koca göbekli bir Çinli zindancının, mahzen duvarlarına asılmış Hun veya Göktürk ulu'larını (= Bozkurtları) sadist kahkahalardan başka ses çıkarmayarak kırbaçlamasını seyrettik. Ve öğrendik ki, ah, koca Çin İmparatorluğunu ele geçirebilecekken, bir Çinli prensesin hakan'ımız ile kardeşi tigin'i birbirine düşürmesi yüzünden, bu **fetih** ve **üstünlük** fırsatını kaçırmışız meğerse. İkinci on dakika, 1683'te Viyana önlerinde, Kara Mustafa Paşa'nın çadırında geçti ve gene öğrendik ki, ah, bu sefer atlarımızın nalları tüm Avrupa'yı çiğneyebilecekken, bu **fetih** ve **üstünlük** fırsatını da Kırım Hanı Giray'm ihaneti yüzünden kaçırmışız da, haberimiz yokmuş...

Kabileler ve kavimler arasında «baskın basanındır» kuralının geçerli olduğu; Orhun yazıtlarında ve destanlarda anlatıldığı gibi bu kanlı boğuşmalarda üstte kalanın diğer kabilenin davarını, kadınını, zenginliğini çevirip götürdüğü ve erkekleri köle bile yapmayıp çoğu zaman kılıçtan geçirdiği bir gelişme düzeyini aşma çabaları içinde **zaman zaman kurulan kabile konfederasyonlarının istikrarsızlığını**, kendi bağrında sürekli parçalanma ve dağılma eğilimleri taşıdığını bir kenara atıp, «kardeş ihaneti»ne yanarak hâlâ Hunların ya da Göktürklerin bu «ihanet» olmasaydı yaşayabileceğini düşünmek! Osmanlı devletinin kendini yenileyemeyişini, kapitalizmin şafağının sökmekte olduğu Batı'ya yenik düşmesini Giray Han'ın ihaneti ile açıklamak! XIX. yüzyılın ortalarından itibaren içine girilen sömürgeleşme sürecini de tarihten silip, nihaî iflâs ve kaçınılmaz çöküşü bu sefer Damat Ferit'in ihanetine bağlamak! İşte, tarih diye, fikir diye, tahlil diye Türk insanına sunulan!

Gericiliğin kitleleri en fazla etkileyen biçimleriyle hiç göğüs göğüse çarpışmamak, ilerici aydın kamuoyumuzun tuhaflıklarından birisidir. Bu bağlamda, «Neden Hedef Türkiye?» filminin şimdiye kadar tarihçi, düşünür, köşe yazarı ve televizyon eleştirmenlerimizin en küçük bir darbesine bile lâyık görülmemiş olmasını kaydetmeden geçemiyoruz.

çapında bir arzu uyandırırken, insanî olanın da bu *çeşitlilik* —Shakespeare'in Cleopatra için kullandığı deyimle, «(her) infinite variety» : «sonsuz çeşitlilik»— olduğunun algılanmasını bir kampanya tarzında teşvik ettiği için, yürekten selâmlamalıyız. Son zamanların bir modasının aksine, olayların akışına hiçbir iradî müdahalede bulunmamayı, kimsenin bilincini zorlamamayı, doğru bildiğini inatla savunmamayı, kısacası kendiliğindencilik ve mücadelesizlik felsefesini benimsemediğimizden olacak, toplumların hayatında bu tür kampanyaların rolünü de küçümsemiyoruz. Nitekim başkaları da kendi açılarından küçümsemediklerini, *Boğaziçi* dergisinin bir sayısını «'Anadolu İnsanı' MASALI»nın çürütülmesine hasretmekle ortaya koymuşlardır. Bu saldırıya ve benzerlerine karşı, Anadolu Uygarlıkları Sergisinin ve sergiyle ilgili yayınların, uzun bir serüvenin tümü etrafında yarattıkları heyecanın, başlangıç olarak iyi bir set ördüğünü söyleyebiliriz. Öte yandan, gene aynı yayınların, andığımız serüven hakkında sundukları bilgilerin özümlenmesi ve yığınlara malolması, dolayısıyla güzel *duygu*ların gerçekten *bilince* dönüşmesinin de önüne, kendi bünyelerinden gelen esaslı engeller diktikleri kanısındayız.

Bu engellerden birincisi, Yunan uygarlığı konusunda alınan tutumda saklıdır. Eski Yunan'ın Batı'da uzun süre —ve başka hiçbir niteleme eklemeksizin— *ilk* uygarlık ya da uygarlığın *başlangıcı* sayıldığı, bir gerçek[4]. Altını çizdiğimiz kelimelerde düğümlenen hatânın düzeltilmesi için, Yakın Doğu bağlamında, önce Mezopotamya ve Mısır'ın geldiğini hatırlatıp, Mezopotamya'nın doğal sulamalı tarımından elde edilen artı - ürünün kuzeydeki maden zenginlikleriyle mübadele edilmeye başlamasını ve ardından büyük miktarda artı - ürün yaratma kapasitesine sahip tarım teknolojisinin de yalnız yağmurların suladığı bu bitişik topraklara yayılmasını izleyerek Anadolu'ya geçmek; nihayet, tek tek Küçük Asya uygarlıklarını doğudan batıya katederek Ege kıyısına ulaşmak ve bunların her birinde doğup gelişen ekonomi, siyasî örgütlenme, kültür, inanç, mitos, vb. ögelerinin (hangilerinin), kendinden sonrakilere nasıl intikal ettiğini ve o halef(ler)in elinde ne düzeye ulaştığını/neye dönüştüğünü saptamak, gerekli ve yeterlidir. Başka bir deyişle, Yunan uygarlığının Anadolu dahil tüm seleflerine neler borçlu olduğu, Klasik Yunan'ın *kendi şafağında* hangi veri birikimden *yola çıktığı* demektir; bu birikim, Eski Yunan'ın bundan sonraki yürüyüşü için bir sıçrama tahtası olmuş ve o yürüyüş içinde aşıl-

(4) **Gösteri** eki, s. 26'da Prof. Semavi Eyice, şu kısa saptamayı getiriyor: «Batı'nın Helen kültürünün üstünlüğüne inanmasıysa kökünü Renaissance'tan alan Helenocentrique görüşe dayanır. Yunan sanatı/edebiyatıyla genel estetiğine duyulan hayranlık sonucu Helen uygarlığı bir archetype (ilkörnek) gibi görülmüş(tür).» Rönesans insanıyla Eski Yunan insanı arasındaki ruhî bağlantının içeriğine değinmemenin ne gibi bir eksikliğe yol açtığını, birazdan göreceğiz.

mış olmalıdır. Belki de bir değil iki düzeltme gerekiyor onun için : Birincisi, yeni'nin (bu örnekte, Perikles Atina'sının) Zeus'un alnından tüm pusatlarıyla fışkırmışçasına yepyeni ve mucizevî olduğu; ikincisi, yeni'nin aslında yeni değil eskilerin toplamı olduğu (ya da evrende nicel birikimlerin nitel sıçramalar doğurmadığı) görüşüne karşı.

İmdi, XX. ilk yüzyılın yarısında arkeolojinin Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarını keşfetmesinden sonra, Batı bilim âleminde bu düzeltmelerin ilki esasen yapılmıştır; bunu ispatlamaya zorlanmak bile biraz komik olur ama, şüphesi olanlara, basit birşeyler, ne bileyim, kazıların öyküsü ve buluntuların en betimsel düzeyde anlamlandırılması için Ceram [5], teorik açıdan Childe ve Thomson [6], gelişmenin ders kitaplarına ne ölçüde intikal ettiğini görmek bakımından McNeill [7], konuyla ilgili literatürün muhtemelen eksiksiz bir dökümünü içeren Alâettin Şenel [8], sonra isterlerse geri dönüp Frazier, Frankfort [9] falan okumalarını öneririm. Böyle bir incelemenin sonucu net olacaktır: Eski «Helenocentrisme», *ileri bilime* yön vermiyor artık. Gelgelelim bizde Halikarnas Balıkçısı ve çevresinin, Kemalist Devrimin ihtiyaç duyduğu Anadolu yurtseverliğinin temellendirilmesine hizmet edecek şekilde —ve içindeki gerçek paylarını gene o Batı biliminden alarak— icat ettiği «Grekler herşeyi [= hem kendilerinin «herşey»ini, hem Anadolu'nun «herşey»ini; demek ki iki kültür alanı arasında özdeşlik var? — H. B.] bizden çaldılar» yakıştırması, orijinal işlevinden oldukça uzaklarda, güncel siyasî gerginliklerin ayakta tuttuğu bir şovenizmin aydın çevrelerine özgü, inceltilmiş biçimi olarak hâlâ hükmünü sürdürüyor. Haydi diyelim ki, zaten büyük ölçüde rahmetli Balıkçı'nın —aslında inceleme'den çok masallaştırma niteliği taşıyan— dört eserine dayanan Ohri'nin vülgarizasyon düzeyinde, «Yunan uygarlığı da Doğu uygarlıklarının geliştirilmiş bir evresidir» (s. 46), «Yunan'lılar... Doğu'yu taklit ve kopya ederek o şaştığımız üstünlük ve güzelliğe ulaştılar» (s. 47 - 48), «Herşey, hepsi Doğu et-

(5) Üstelik Ceram'ın **Gods, Graves and Scholars**'ı, **Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler** başlığıyla Türkçeye de çevrilmiş bulunuyor.

(6) V. Gordon Childe'ın **Man Makes Himself**'i, **New Light on the Most Ancient East**'i ve **What Happened in History**'si de, sırasıyla **Kendini Yaratan İnsan, Doğu'nun Prehistoryası, Tarihte Neler Oldu** başlıklarıyla, dilimizde mevcuttur. George Thomson'un **Aeschylus and Athens, The Prehistoric Aegean** ve **The First Philosophers** adlı ünlü eserlerinden yalnız ikincisinin ilk yarısı, **Tarihöncesi Ege I** başlığıyla, 1983'te ülkemizde yayımlandı. O kadarı bile yeter sanıyoruz.

(7) Bkz : William McNeill, **A World History**; bu eserin Türkçesinin 1984 - 1985 kışında yayımlanacağını duyuyoruz.

(8) Bkz.: Alâettin Şenel, **İlkel Topluluktan Uygar Topluma** (A.Ü. S.B.F. Yayınları; Ankara 1982).

(9) J.G. Frazier, **The Golden Bough** (1923 - 1927); Henri Frankfort, **The Birth of Civilization in the Near East** (5. basım, 1968).

kisi ve onun taklidi sonucudur» (s. 49) türü ifadelere hemen her sayfada rastlamak bile sineye çekilebilir. Ama aynı tepkisel aşırılığın, Anadolu Uygarlıkları Sergisine ilişkin yayınların bir kısmını da, Eski Yunan'ın küçültülmesini nerdeyse bu serginin ana hedefi gibi görmek ve göstermek noktasına itmesi, çok üzücü olmuyor mu?

Bu savrulmanın kanıtları, *Gösteri* ekinin «Soruşturma»sında fazlasıyla mevcuttur. Topu topu iki soru var sergi hakkında ve bunlardan ikincisi, kültür hazinelerinin devletçe korunması gerektiği gibi çok beylik bir fikri tekrarlatmaya yönelik; birincisi ise, cevap vermesi istenenleri «son yıllara değin Helen uygarlığı (nın) *Çağdaş Batı'nın başlangıç noktası* olarak kabul edil(mesi)»ni sözümona açıklamaya, hayır, düpedüz kınamaya çağırıyor (s. 25). Doğrusu bu soru, bu şekliyle ve altını benim çizdiğim formülasyonla bana verilse, şöyle derdim : *Evet, oldukça doğrudur bu; Helen uygarlığı, tarihteki ilk uygarlık olmamakla birlikte, bir anlamda Çağdaş Batı'nın başlangıç noktası sayılmalıdır. Çünkü Antik Çağda meta üretimi ve mübadelesi, Roma'dan önce Eski Yunan ile, ilk Bronz Çağı devletlerinde görülmeyen bir düzeye ulaşmış; buna bağlı olarak, ilkel kollektivizmin Mısır ve Mezopotamya'da teokratik devletçiliğe dönüşen biçimsel anılarının zincirleri, Yunanistan'da kırılmış; rahip kastlarının yönettiği imparatorluklar yerine, tipik siyasî örgütlenme olarak, tüccar şehir - devletleri öne çıkmış; böylece bireyselleşme belirginleşirken, üstyapıda çok kritik bir adım olarak, felsefe, yani insanın artık nesnel karakterini tamamen farkettiği dış âlem üzerinde soyut düşünebilme yeteneği de, ilkönce burada, mitolojiden ve dinden bağımsızlığını kazanmıştır. Eski Yunan, bu nedenlerle, bütün önceki Doğu uygarlıklarından nitel olarak farklı bir Batı'nın ilk sahneye çıkışını oluşturur. Kapitalizmin şafağında Rönesans düşünürleri de, bakışlarını Ortaçağ'dan daha gerilere çevirdiklerinde, izlenimsel bir tarzda da olsa işte bu akrabalığı yakalamışlardır* [10]. Görebildiğim kadarıyla, *Gösteri* ekinde bir Saliha Paker var, «birey/toplum ilişkilerinin estetik bağlamda öne çıkması Batı'nın Helen uygarlığını «ilk» saymasında tartışılmaz rol oynar» cümlesiyle (s. 26), kapalı da olsa benzer bir anlayışı sezdiren. Diğer «yanıt»ların çoğu, Gılgameş destanının İlyada; Hitit ve Truva tanrılarının Olimpos panteon'u üzerindeki etkilerini kaydetmekle sınırlı kalıyor - bu mekân değişikliği sırasında eski Ön Asya ilâhlarının ve aralarındaki ilişkilerin uğradığı *bünye değişikliği ve anlamını* (yoğun anaerkillik belirtilerinden tam ataerkil bir göksel hiyerarşiye geçişi, erkek baş tanrı Zeus'un giderek büyüyüp diğerlerini yutmaya/tek - tanrılılığa yaklaşmasını, vb.) hiç vurgulamaksızın. Daha biçimsiz bir yaklaşım, Yunan ismi taşıyan birçok ünlünün Anadolu'da doğup büyümüş olduğunu hatırlatmaktır. Fakat Homeros, Herodotos, Thales, Herakleitos, Demokritos ve Anaksagoras'ın bugünkü Yunanistan coğrafyasında doğmamış olmaları, Klasik

(10) Daha geniş bilgi için, bkz.: H. Berktay, **Kabileden Feodalizme** (1983), Önsöz ve 280 - 284.

Yunan denilen kül'ün de bir parçası olmadıklarını ispatlamaya yetecekse, maazallah birileri çıkıp Selânik doğumluların hepsi Yunan'dır dese bu mantıkla nasıl karşılık veririz, bilemiyorum. Acıdır ki, böyle zayıf argümanlar, özellikle İsmet Zeki Eyüboğlu'nun söylediklerinde çok geniş bir yer tutuyor. Eyüboğlu'na göre, Yunan dönemi öncesinde Anadolu'da birçok başka dil de konuşulur ve hattâ bugün dahi mevcut sayısız yer adı bu eski dillerden gelirken [11]... «Bu diller arasında bilim dili, edebiyat dili, felsefe dili niteliğini kazanma olanağı Yunanca'nın eline geçmiştir. Yunanca'nın bu özelliği, Anadolu'da ortaya konan bütün uygarlık ürünlerinin 'Helen' denen topluluk eliyle yaratıldığı kanısını uyandırmış, güçlendirmiştir.» (s. 25) Peki ama, eski Anadolu dilleri arasından «bilim dili, edebiyat dili, felsefe dili» mertebesine (bir tek) Yunanca'nın yükselmesi, burada imâ edildiği gibi bir tesadüften ibaret görülebilir mi? Tarihin hiçbir döneminde bu gibi gelişmeler ve diller - arası etkileşimler, öne fırlayan dilin ardındaki maddî temelin ve uygarlığın *ileriliğ*inden kopuk olarak ele alınamaz [12]. Yukarıda belirttiğimiz üzere, felsefe'nin bizatihî ortaya çıkışı Eski Yunan'da/Yunanca'da gerçekleşirken, soyut felsefî kavramları henüz tanımayan ve ifade edemeyen Hitit - öncesi dillerin de felsefe dili olabilme şansları hiç var mıydı acaba? Eyüboğlu bu yolla Klasik Yunan'ın herhangi bir özgünlüğü olmadığı tezini değil, *tam tersini* güçlendirebilir olsa olsa [13]. *Gösteri* ekinin 26. sayfasındaki karikatürün bayağılığı karşısında ise, söyleyecek söz bulamıyoruz. «İnsanoğlu tarihsel değerlerini bir bütün olarak ele almalı» yollu bütün hoş lâflardan sonra, Raşit Yakalı'ya ait olduğu bildirilen bu desen, kıta Yunanistan'ından Ege Adaları biçiminde uzanan ahtapotumsu kolların tüm Anadolu'yu tiksinti uyandırması tasarlanmış bir tarzda yağmalayışını resmediyor. Anlaşılan evrenselciliğimiz, Eski Yunan'ı da kucaklayacak kadar olgunlaşmamış henüz. Oysa hiçbir özgün uygarlığın, seleflerinden aldığı kültür öğelerinin basit bir toplamına indirgenemeyeceği, bu işin alfabesidir, alfabesi! Ama bunu görmek için, herşeyden önce, *her uygarlığın kendi maddî zemini üzerinde inşa olduğunu ve uygarlıklar arasındaki devamlılıkların da, kopuklukların da, bu maddî zeminin gelişmesi ve değişmesi gözlenerek anlaşılabileceğini* kavramak gerekiyor.

(11) Bu kadarıyla tabii doğru bir saptama bu; çok daha geniş bilgi için, bkz.: Bilge Umar, ss. 14-30.
(12) Bu konuda bkz.: M.B. Gültekin, **Türkçenin Dünü ve Yarını** (Kaynak Yayınları, 1983).
(13) **Gösteri** eki soruşturmasındaki «kültür ögesi» alışverişi örnekleri arasında gerçekten önemli olanı, Veli Sevin'in değindiği Fenike alfabesi - Yunan alfabesi bağlantısıdır. Ne var ki bu da eşelendiğinde, temelinde kıyı şehirlerinde gelişen ticaretin, yani meta ekonomisinin yattığı görülür, o meta ekonomisi ki doruğuna Eski Yunan'da ulaşmış bulunuyor. Bu açıklama hakkında daha geniş bilgi için, bkz: G. Thomson, **The First Philosophers**, Dördüncü Kısım, Bölüm IX.

Anadolu Uygarlıkları Sergisi hakkındaki yayınların ikinci ve asıl büyük zaafı da, işte burada yatmaktadır : Katalog da, dergi ekleri de, diğer iki kitap da, üst kesim aydınlarımız, hattâ Tarih ve Arkeoloji uzmanlarımız arasında bile *maddî belirlenim* nosyonunun, *ekonomik temelin hareketi* nosyonunun, tarihin öncelikle *emekçi halkın yaptığı bir süreç* olduğu nosyonunun ne kadar eksik kaldığını yansıtıyor. Bu sakatlığın genel bir tezahürünü saptayalım ilkin : Kataloğun —ve, sergiyi gezerken gözlemiş olduğumuz gibi, aynı zamanda duvarlardaki açıklama panolarının— sadece Paleolitik ve Neolitik ile ilgili bölümlerinde, sözkonusu çağlarda henüz gerçek anlamıyla *uygarlık da, devlet de, devletin bir ideolojik aygıtı olarak anıtsallık da mevcut olmadığı için,* başlıca nesnel buluntular olarak üretim araçları somutunda geçim tarzını, günlük hayatı ve dolayısıyla sıradan insanları izleyip algılamak mümkündür— sunucular âdeta, anlatacak başka şey bulunmadığı için ister istemez bu aslî akışta yoğunlaşıyorlar. Nitekim Edibe Uzunoğlu'nun *Katalog - I*'deki yazısında, V. Gordon Childe'ın etkisiyle «yaşam düzeni»ni açıklama kaygısı görülmektedir; örneğin s. 24 - 25'te, «bağımsız küçük beylikler» olarak «ilk siyasî örgütlenme»nin, işbölümünün derinleşmesi ve kent yaşamının gelişmesiyle ortaya çıktığına değiniliyor; s. 25 - 26'da, Küçük Asya ile Mezopotamya arasındaki ticaretin bu ilk Anadolu beylerini zenginleştirmesinin üst sınıf mezarlarından görülebildiğine işaret edilmesi, teori ile arkeolojinin nasıl birleştirilebileceği konusunda bir ipucu veriyor [14]. Fakat siyasetsiz, devletsiz toplum (societas) şehir/köy ve kafa emeği/kol emeği zıtlıklarının keskinleşmesiyle bir kere sınıflara ayrışmayagörsün, ondan sonra bütün ağırlık, (üst sınıfların bilinçli bir tasarımı olarak) *sanat* ve (devlete ait) *anıtsallık* üzerinedir; böylece, ekonomik temelin niteliği, sözkonusu uygarlığın sosyal özü, tarihteki yeri, halkın yaşayışı gibi meseleler anlatımdan giderek silinirken, gene en iyi *Gösteri* ekinin başlıklarıyla örnekleyebileceğimiz gibi ve sanki sanat eserlerinin betimlenmesi o eserlerin içinde yer aldığı uygarlığa başlıbaşına anlaşılırlık kazandırabilirmişçesine, geriye sanat, sanat, sanat : «Yunan Çağlarında Anadolu «*Sanatı*» (s. 14), «Roma İmparatorluk Çağında Anadolu *Sanatı*» (s. 17), «Anadolu Selçuklu *Sanatı*» (s. 18), «Osmanlı *Sanatı*» (s. 21) kalıyor. Tek tek hiçbir değerli yazarın kişisel sorunu değil bu; disiplinlerin kompartımanlaştırılmasına dayalı bir eğitim tarzındaki genel yaklaşım böyle ve özellikle «sanat

(14) Ama Uzunoğlu dahi bu gibi olumluluklarının yanısıra, örneğin **Katalog - I**, s. 17'de olduğu gibi, uygarlığın âlet yapımıyla başladığını öne sürebiliyor tabii! Oysa âlet yapımı, hayvanlıktan çıkışa, gerçek anlamıyla üretimin başlangıcına tekabül eder. Uygarlık, meta üretiminin yaygınlaşması, sınıflar, sistemli sömürü, devlet demek. İlginçtir ki **Milliyet Sanat** eklerinin metin yazarı Erhan Akyıldız, ilk fasikülün ilk sayfasında, Edibe Uzunoğlu'nun büyük hatâsını aynen tekrarlayıveriyor. Daha genel olarak, Anadolu Uygarlıkları ile veya sergiyle ilgili yayınlarda, sakın uygarlığın bilimsel bir tanımını aramaya kalkmayın; boşuna yorulacaksınız.

tarihçiliği»miz, henüz sadece betimleme ve tasnif aşamasında bulunuyor. Ama sonuçta, bu yüzden her türlü *devamlılık, gelişme ve yükseliş* hissi de kayboluyor tabii, çünkü yalnızca sanatın, üstelik de aslında yalnızca sanat *başeser*lerinin kroniği, bize insanî faaliyetin sadece ve sadece parlak doruklarını veir, aralarındaki birleştirici etek, vadi ve ovaları görüntüden çıkararak. Alternatifiyle söylersek, (1) üretim mücadelesi, ve onunla içiçe şekilde (2) toplumsal mücadele iplikleri yakalanmadan, olaylar ve objeler kaosu olarak yaşanmış tarih, zihnen özümlenebilir bir düzene sokulamaz. Bu yüzden, İskender Ohri'de, Mezopotamya'nın «yüksek bir uygarlığa eriştiği» (s. 22), Hitit'lerin «yüksek bir uygarlık düzeyine yükseldiği» (s. 20), Urartu'ların «ileri bir uygarlıkları olduğu» (s. 27), Lidya'lıların «yüksek bir uygarlığa erişmiş bulundukları» (s. 30), Karya ve Likya'nın keza «uygarlıkta ileri» gittikleri (s. 30) gibi birbirini tekrarlayan yığınla ifade ile karşılaşıyoruz, adı geçen uygarlıkların hiçbirinin içeriğini doğru dürüst kavrayamadan. Yazarın açıklama olmayan açıklamalarının en çarpıcısını aktaralım : Bizans'ın «uzun ömrünün sırrı»nm «başlıca iki nedeni»nden biri (diğeri, Rum ateşiymiş) olarak şu gösteriliyor, s. 84'te -«en tehlikeli zamanlarda, kudretli bir imparator ortaya çıkar, tehlike atlatılır, devlete biraz çekidüzen verilirdi.» Nasıl bir sosyo - ekonomik sistemin, güçlü bir merkeziyet eğilimi doğurduğu gösterilmeden, bu cümle bilimsel bir değer taşıyabilir mi acaba? Anadolu tarihinin bir diğer problemine geçelim şimdi. İncelediğimiz yayınların hepsinde, (a) Hitit - öncesi bağımsız küçük beylikler dönemi, (b) Hitit İmparatorluğu dönemi, (c) Geç Hitit beylikleri dönemi, *peşpeşe sıralanıyor,* birinin niçin ve nasıl diğerine dönüştüğü, tarihin bu uzun binyıllarında *ademi merkeziyet ile merkeziyet arasında tekrar tekrar gözlenen gelgitin nereden kaynaklandığı* konusunda okuyucu zerrece aydmlatılmaksızın. Bilgisi ve ciddiyeti tartışma götürmeyecek olan Bilge Umar'da bile, bu sorunun izahını bulamazsınız, çünkü *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*'nde arkeoloji, filoloji, lingüistik, nümizmatik, kronoloji, yer adları, vb. türü herşey var *fakat ekonomi politik dayanaklı bir gelişme teorisi yok* ve dolayısıyla, Ümit Hassan'ın büyük harfle yazdığı Tarih de yok maalesef. Başka bir deyişle, Umar'ın da, *Katalog - I*'in de önümüze döktüğü alabildiğine zengin malzeme, son tahlilde ancak *ezberlenebilir* geliyor bana, bir Luvi - Hurri - Hatti - Hitit - Urartu - Frigya - Lidya - Karya - Likya, ilh. *sıralaması* olarak. Fakat bu «tarih bilinci», ortaokul ve lise sıralarında Emin Oktay ile Niyazi Akşit'ten aldığımız «tarih bilinci»ni aşmış mı olmaktadır?

Kara Murat, Alpago, Malkoçoğlu çizgi - romanları veya «Neden Hedef Türkiye?» filmi gibi seviyesizliklerin milyonları zehirlediği bir ülkede, sen tutmuş nelerle uğraşıyorsun... demeyin sakın. Fikir hayatının bir hiyerarşisi vardır. Eğiticileri eğitmesi amaçlanan en seçkin çalışmalara idealizm bu denli hâkim kaldıkça, bütün diğerleri, biraz kaçınılmaz oluyor.

İOANNA KUÇURADİ

Bir Toplumbilimleri "Sözlüğü"

R. Budon - P. Lazarsfeld, Toplum Bilimleri Sözlüğü *(çev. Esen Sinanoğlu; UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, 1982).*

Ülkemizde, İnsan ve Toplum Bilimlerinin öğretiminde karşılaşılan ana güçlüklerden biri, bu alanlardaki temel eserlerin eksikliğidir. Yabancı dilde bir eseri okuyamayacak durumda olan, orta öğretimde ezberciliğe alışmış öğrencilerin büyük çoğunluğu, üniversite öğrenimi sırasında, genellikle, derste aldığı veya başka bir öğrenciden fotokopisini çektiği «not»ları, ya da kendisine verilen «teksir»i okumakla yetinmektedir.

Böylece İnsan ve Toplum Bilimlerinin çeşitli dallarından mezun olanlardan araştırıcı yetişmesi veya bu mezunların çalışma hayatlarında, öğrenimini gördükleri alanın işlevini sorumlu bir şekilde yerine getirmeleri, rastlantılara kalır.

Bu eksikliğin doğurduğu sakıncaların bilincinde olan ve ülkemizde bu bilimleri geliştirmenin gerekliliğine inanan Unesco Türkiye Millî Komisyonu'nun İnsan ve Toplum Bilimleri Komitesi, birkaç yıl önce yaptığı ve en başta ilgili dalların öğretim üyelerine gönderdiği geniş bir anket sonucunda, bugün uluslararası düzeyde temel eser sayılan kitapların önemli bir bölümünü kapsayan 150 eserlik bir liste hazırlamıştır.

Unesco Türkiye Millî Komisyonu, bu listede yer alan kitapları çevirtip yayımlamaları için Millî Eğitim Bakanlığına, Türkiye İş Bankasına ve bu gibi başka kuruluşlara öneride bulunmuş, kendisi de her yıl bir veya ikisini çevirtip yayımlamayı kararlaştırmıştır. *Toplum Bilimleri Sözlüğü* bu dizinin yayımlanan ilk kitabıdır. Bunu, şu anda çevirilmekte olan Durkheim'in *İntihar*'ı izleyecektir.

Toplum Bilimleri Sözlüğü, 1965 yılında Paul Lazarsfeld ve Morris Rosenberg tarafından derlenerek «The Language of Social Research» adıyla İngilizce olarak; ilk üç bölümü de daha sonra Lazarsfeld ve R. Budon tarafından Fransızca olarak yayımlanan

—orijinallerinden bir kısmı İngiliz bir kısmı da Fransızca olan metinlerden oluşan— eserin, Toplum Bilimlerinin metodolojisine ilişkin ilk cildidir.

Bu derlemenin temelinde, 1933'te Avusturya'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden ve «ampirik» denen Sosyolojinin Amerika'da gelişmesine katkıları olan Lazarsfeld'in şu düşüncelerinin bulunduğu söylenebilir : Sosyoloji alanında «henüz halis teoriler geliştirilmiş değiliz. Sosyoloji teorisi denilen şeyler, ya kavram sistemleridir —von Wieses ve Parsons'un çalışmalarında görüldüğü gibi—, ya da sosyal fenomenlerde dikkatimizi özel olarak yöneltmemiz gereken noktalara işaret eden direktiflerdir ki bu tür analitik iş görmenin en iyi örneğini, Merton'un fonksiyonel analizi serimlemesi verir. Bunun için 'Toplum Bilimlerinin Felsefesi'nden çok 'Toplum Bilimlerinin Metodolojisi'nden söz ediyorum; bu ifade daha alçakgönüllüdür ve şu andaki duruma daha uygun düşer. Bununla da dile getirmek istediğim, somut araştırmaların, tatmin edici sayarak izledikleri yol, dayandıkları kabuller ve açıklama tarzlarının soruşturma konusu yapılmasıdır. Metodoloji ve bununla ilgili olan açıklama ve eleştirel analiz, bugüne kadar daha çok düşünsel bir eğilimden dolayı geliştirilmiş; ilkeleri ve izlediği yol bir sistem haline getirilmemiştir. Metodolog, —ister kendi araştırmaları ister başkalarınınki söz konusu olsun— objesine yaklaşma yolu analitik olan bir bilim adamıdır. Başka araştırıcılara ne yaptıklarını veya ne yapabileceklerini açıklar; onların neyi yapmaları gerektiğini değil. Onlara, araştırmalarından ne tür sonuçların çıktığını gösterir; hangi sonuçları tercih edeceklerini veya hangi sonuçların tercih edilmesi gerektiğini değil. Bu tür analitik ilgi, bir yandan kendine karşı mesafe almayı, diğer yandan da hoşgörü gerektirir. Metodolog, aynı hedefe farklı yollardan ulaşabileceğini bilir; araçların amaca uygun kılınmaları gerektiğinin ve bu araçların her defasında gerektiğinden fazla keskin olmamalarının zorunlu olduğunun da farkındadır.» *

İşte *Toplum Bilimleri Sözlüğü*'nün amacı, böyle bir metodoloji anlayışına dayanan çalışmalardan örnek vermek, en başta da Sosyoloji araştırmalarında kullanılan kavramların göstergelere nasıl dönüştürüldüğünü ve bu göstergelerin uygulamalı toplum bilimi araştırmalarında nasıl kullanılabileceğini; «kavramların dilinden değişkenlerin diline» nasıl geçildiğini, göstericiler ile göstergeler arasında nasıl ilgi kurulduğunu, vb. göstermektir.

Sosyolojiye, doğa bilimlerininkine benzeyen bir bilimsellik kazandırmak çabalarından kaynaklanan ve Sosyolojinin bugün ana gelişme çizgilerinin birini oluşturan bir anlayışın ürünlerinden olan bu kitap, bu anlayışta olsalar da olmasalar da Sosyolojideki kavram kargaşalığından kaygılananların ve uygulamalı araştırma yapmak isteyenlerin yararlanabileceği bir kitaptır. Ayrıca, bugün Sosyoloji alanında dünyada nelerin yapıldığı konusunda fikir edinmek isteyenler de bu kitaba başvurabilirler.

(*) «Methodological Problems in Empirical Research»; **Transactions of the Fourth Congress of Sociology,** cilt II, International Sociological Association, 1955, s. 225 - 249.

Bize Gelen Yayınlar

Alkan, Türker : *Saldırganlık, Önyargı ve Yabancı Düşmanlığı* (Hil, Mart 1983) 208 s., 250 TL.

Arcayürek, Cüneyt : Cüneyt Arcayürek Açıklıyor — 2 — *Yeni İktidar. Yeni Dönem. 1951 - 1954* (Bilgi, Temmuz 1983). 275 s., 350 TL.

Arzık, Nimet : *Tek At, Tek Mızrak Anılar - 1* (Kaynak, Ekim 1983). 216 s., 450 TL.

Ben - Amittay, Jacob : *Siyasal Düşünceler Tarihi. Çağlar Boyunca Siyasal Düşüncenin Değişimi* (Çevirenler: Mehmet Ali Kılıçbay, Levent Köker; Savaş, 1983). Büyük boy 235 s., 400 TL.

Berktay, Halil : *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü* (Kaynak, Mayıs 1983). 109 s., 250 TL.

Berktay, Halil : *Kabileden Feodalizme* (Kaynak, Haziran 1983). 412 s., 625 TL.

Bloch, Marc : *Feodal Toplum* (Çeviren : Mehmet Ali Kılıçbay; Savaş, 1983). Büyük boy 595 s., 900 TL.

Brecht, Bertold : *Aşk Şiirleri* (Çeviren : Kerem Çalışkan; Kaynak, Nisan 1983). 121 s., 250 TL.

Caudwell, Christoper : *Ölen Bir Kültür Üzerine İncelemeler* (Çeviren : Mehmet Gökçen; Metis). I. Cilt : Ekim 1982; 228 s., 300 TL. II. Cilt : Mayıs 1983; 244 s., 350 TL.

Celan, Paul : *Bademlerden Say Beni* (Şiirler; Çevirenler : Gertrude Durusoy, Ahmet Necdet; Adam, Eylül 1983). 62 s., 225 TL.

Char Renè : *Seçilmiş Şiirler* (Çeviren : Tahsin Saraç; Adam, Ekim 1983). 116 s., 325 TL.

De Beauvoir, Simone : *Yıkılmış Kadın* (Roman; Çeviren : Harika Şeren; Kaynak, Kasım 1983). 228 s., 450 TL.

Demirel, Selçuk : *Kedili Geçmiş Zaman* (Karikatürler; Metis, Nisan 1983).

Ekin (Zonguldak'ta yayımlanan *Batı Karadeniz Ekspres* gazetesinin Ücretsiz Sanat Eki), Sayı 20.

Eray, Nazlı : *Orphée* (Uzun öykü; Kaynak, Kasım 1983). 135 s., 300 TL.

Forte, Dieter : *Martin Luther ve Thomas Münzer ya da Muhasebenin Başlangıcı* (Piyes; Çeviren Sargut Şölçün; Kaynak, Mayıs 1983). 271 s., 450 TL.

Gerger, Halûk : *Mayınlı Tarlada Dış Politika* (Hil, Şubat 1983). 191 s., 250 TL.

Glowacki, Janusz : *Polonya Ölmedi Daha* (Roman; Çevirenler : Alev Er, İbrahim Altınsay; Kaynak, Ekim 1983). 148 s., 300 TL.

Golding, William : *Sineklerin Tanrısı* (Roman; Çeviren : Mina Urgan; Adam, Ekim 1983). 226 s., 375 TL.

Goldmann, Lucien : *Kant Felsefesine Giriş* (Çeviren : Afşar Timuçin; Metis, Mayıs 1983). 239 s., 350 TL.

Goloğlu, Mahmut : *Demokrasiye Geçiş 1946 - 1950* (Kaynak, Kasım 1982). 318 s., 700 TL.

Gramsci, Antonio : *Aydınlar ve Toplum* (İkinci basım; Çevirenler : Vedat Günyol, Ferit Edgü, Bertan Onaran; Örnek, Eylül 1983). 82 s., 175 TL.

Gültekin, Mehmet Bedri : *Türkçenin Dünü ve Yarını* (Kaynak, Kasım 1983). 101 s., 250 TL.

Güneş, Turan : *Araba Devrilmeden Önce* (Kaynak, Nisan 1983). 118 s., 250 TL.

Halikarnas Balıkçısı : *Anadolu Tanrıları* (Bütün Eserleri 15; dördüncü basım; Bilgi, Eylül 1983). 191 s., 250 TL.

Hasan Hüseyin : *Haziranda Ölmek Zor* (Şiirler; ikinci basım; Bilgi, Mart 1983). 191 s., 250 TL.

Hill, Christopher : *1640 İngiliz Devrimi* (Çeviren : Neyyir Kalaycıoğlu; Kaynak, Ocak 1983). 88 s., 250 TL.

Hume, David : *Din Üstüne* (Çeviren : Mete Tunçay; Kaynak, Şubat 1983). 264 s., 450 TL.

Kilimci, Ayşe : *Sevdadır Her İşin Başı* (Öyküler; Kaynak, Haziran 1983). 108 s., 250 TL.

Kongar, Emre : *Demokrasi ve Kültür* (Hil, Haziran 1983). 181 s., 300 TL.

Le Carré, John : *Küçük Trampetçi Kız* (Roman; Çeviren : Melek Kaya; Altın Kitaplar). 451 s., 450 TL.

Lermontov, Mihail Yuryeviç : *Hançer* (Şiirler; Çeviren : Ataol Behramoğlu; Adam, Mayıs 1983). 84 s., 225 TL.

Meıay, Seha L. : *İnsanca Yaşamak* (İkinci basım; Hil, Ocak 1983). 189 s., 250 TL.

Meray, Seha L. : *Toplumbilim Üzerine* (Hil, Ağustos 1982). 232 s., 300 TL.

Oktay Rıfat : *Bay Learü* (Roman; Adam, Haziran 1982). 222 s., 300 TL.

Ortaylı, İlber : *Gelenekten Geleceğe* (Hil, Ağustos 1982). 134 s., 175 TL.

Ortaylı, İlber : *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu* (Kaynak, Mayıs 1983). 159 s., 425 TL.

Ortaylı, İlber : *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (Hil, Mayıs 1983). 208 s., 300 TL.

Özdemir, İlhan : *Ellerin Sıcak Bir Ülke* (Şiirler; Örnek, Eylül 1983. 110 s., 200 TL.

Plehanov, G. V. : *Tarihte Bireyin Rolü* (Çeviren : İbrahim Altınsay; Kaynak, Aralık 1982). 99 s., 250 TL.

Reich, Wilhelm : *Kanser* (Bilimsel; Çeviren : Bertan Onaran; Payel). 451 s., 750 TL.

Senan, Emre : *Karikatür* (Metis, Nisan 1983). 75 s., 250 TL.

Singer, June Flaum : *Sosyete Kızları* (Roman; Çeviren : Nilgün Gençer Çepni; İnkılap ve Aka). 512 s., 450 TL.

Soysal, Mümtaz : *Demokrasiye Giderken* (Hil, Ekim 1982). 144 s., 200 TL.

Taner, Haldun : *Yalıda Sabah* (Bütün Hikâyeleri 4; Bilgi, Eylül 1983). 216 s., 350 TL.

Tekin, Latife : *Sevgili Arsız Ölüm* (Roman; Adam, 1983). 218 s., 150 TL.

Türkali, Vedat : *Mavi Karanlık* (Roman; Adam, Ekim 1983). 401 s., 600 TL.

Ulagay, Osman : *24 Ocak Deneyimi Üzerine* (Hil, Mayıs 1983). 171 s., 250 TL.

Yaşar, Tonguç : *Tonguç* (Karikatürler; Metis, Nisan 1983). 40 s., 175 TL.

Yıldırım, Nuri : *Uluslararası Şirketler* (Kaynak, Şubat 1983). 215 s., 450 TL.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet : *Millî Mücadele Anıları* (İkinci basım; Hil, Şubat 1983). 216 s., 250 TL.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet : *Toplumsal Yaşam ve Hukuk* (Hil, Nisan 1983). 302

YAZI KURULUNUN NOTU

Yapıt'ta yayımlanması önerilen yazıların, geniş marjlı ve çift aralıklı olarak, özenle yazılmış iki daktilo nüshası Yazı Kuruluna gönderilmelidir. Mümkün olduğu ölçüde, dergimizde benimsenmiş bulunan dipnot sistemi kullanılmalı; yani ana metnin sonuna eklenecek ayrı bir Kaynaklar listesinin yazar soyadı itibariyle alfabetik sıraya göre içereceği kitap veya makalelerin herbiri, dipnotlarda, yazarının soyadı ile yayım tarihinin bileşiminden oluşan bir kod ile anılmalıdır. Öte yandan, dipnotların ve tabloların ayrı yapraklarda verilmesi; başka bir deyişle, daktilo metnin sayfa dipleri veya içlerine yerleştirilmemiş olmaları zorunludur. Yazarlardan, doğum tarihlerini, varsa akademik geçmişlerini ve şimdiye kadarki çalışmalarını içeren kısa bir yaşam öykülerini de makaleleriyle birlikte iletmeleri rica olunur. Dergiye verilen yazıları değerlendirerek yayımlanıp yayımlanmamasına veya yazarından bazı düzeltme, ekleme ya da kısaltmalar istenip istenmemesine karar verecek olan, Yazı Kuruludur. Yapıt'a kabul edilen katkılar için daima telif ücreti ödenecek ve bu makale veya çevirileri daha sonra başka yerlerde yeniden yayımlamak hakkı katkı sahiplerinde kalacak; yayımlanmayan yazılar ise yazarları tarafından posta pulu önceden yollanmak kaydıyla geri alınabilecektir.

Tarih, sadece tarihlerden ibaret değildir.

(Bu ayın Tarih ve Toplum dergisini gördünüz mü?)

II. Murad'ın Tahtı Terkedişi ve Yeniden Cülûsu
Franz Babinger
Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar:
Ermeni Alfabesiyle Türkçe
Prof. Dr. Talât Tekin
Paralarla Tarih (II):
II. Murad Dönemi Sikkeleri
Cüneyt Ölçer
Luther: Tutucu mu, Devrimci mi?
Michael Mullett
Alafranga Dedikleri
Cevdet Kudret
Türk Karikatürünün Babası: Cem
Taha Toros
Harita:
18. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu
Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay:
Tarik'ten Seçmeler
Dr. Uygur Kocabaşoğlu
Müftü Bahaî Efendi,
Bektaş Ağa ve İngiliz Elçisi: 1649-1651
Prof. Dr. Taner Timur

Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler:
Kadın (II)
Türkçülüğün Tarihinden:
Enver Celâlettin Paşa'nın
Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası Yazıları (4)
Gnomon ve Güneş Saati (I):
Masa Gnomonları
Dr. Yük. Müh. A. Necati Akgür
Kitabiyat:
1599'da Kahire'de Günlük Hayat/ **Orhan Şaik Gökyay**
Dieter Forte'nin Tarih Anlayışı/ **Halil Berktay**
Bir İntihal Daha/ **Prof. Dr. Nejat Göyünç**
Osmanlı İmparatorluğunda
Fransız Çıkarları ve Emperyalizmi/ **Serhan Ada**
Geçmiş Şölenler (2):
Sultan Vahideddin'in Bir Öğle Yemeği
F. Muhtar Katırcıoğlu

İLETİŞİM YAYINLARI/PERKA A.Ş. Klodfarer Cad. İletişim Han,
Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 520 14 53 - 520 14 54 - 520 14 55

tarih toplum

dördüncü sayısı çıktı